

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Університет Марії Кюрі-Склодовської

**ІДЕНТИЧНІСТЬ
ТА СОЦІАЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ
У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ**

**TOŻSAMOŚĆ
I SOLIDARNOŚĆ SPOŁECZNA
W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ**

Коллективна монографія

*За редакцією проф. Н. Коваліско,
д-ра А. Єкатеринчука,
проф. О. Лісеєнко, проф. Р. Радзіка*

Львів-Люблін
ЛНУ імені Івана Франка
Видавництво УМКС

Lwów-Lublin
LUN im. Iwana Franki
Wydawnictwo UMCS

2020

УДК [303.4:172.035.3](=1:4-191.2-11)(06)

I 29

Автори:

Наталія Коваліско, Andrzej Jekaterynczuk, Олена Лісеєнко, Ryszard Radzik, Тетяна Каменська, Jacek Maria Kurczewski, Paweł Orzechowski, Svitlana Shchudlo, Artur Wysocki, Marta Cobel-Tokarska, Віталій Онищук, Валентина Подшивалкіна, Тетяна Мельник, Andrzej Nikitorowicz, Тетяна Лапан, Анна Кудринська, Христина Ілик, Оксана Сенюра, Оксана Химович, Marcin Dębicki, Marek Butrym, Grzegorz Pyszczek

Рецензенти:

д-р соціолог. наук, проф. *В.В Ченак*
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
д-р соціолог. наук, доц. *А.С. Мельников*
(Національний університет «Одеська юридична академія»)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Протокол № 78/12 від 18 грудня 2019 р.)*

За редакцією:

проф. Н. Коваліско, д-ра А. Єкатеринчука, проф. О. Лісеєнко, проф. Р. Радзіка

I 29 Ідентичність та соціальна солідарність у Центрально-Східній Європі / Т. Каменська, Я. М. Курчевський, П. Ожеховський та ін. ; за ред. проф. Н. Коваліско, д-ра А. Єкатеринчука, проф. О. Лісеєнко, проф. Р. Радзіка. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка ; Lublin : Wydawnictwo UMCS ; 2020. – 224 с.

ISBN 978-83-227-9322-0

ISBN 978-617-10-0555-6

Презентована колективна монографія є результатом наукової співпраці українських та польських соціологів, зокрема Львівського національного університету імені Івана Франка (кафедра соціології), Університету Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні (Інститут соціології), Академії Спеціальної Педагогіки імені М. Гжегожевської в Варшаві (кафедра соціології культури) та Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (кафедра філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності). З'ясовано, які відбулися зміни ідентичності та міжетнічних відносин у Центрально-Східній Європі; окреслено специфіку ідентичностей на пограниччі та ідентичності національних меншин, а також проаналізовано особливості соціальної солідарності та консолідації суспільства в контексті процесів зовнішньої та внутрішньої міграції між Україною та Польщею на прикладі емпіричних розвідок авторів монографії.

Для науковців, студентів, викладачів та усіх, хто прагне підвищити свою обізнаність щодо сучасних тенденцій змін ідентичностей та солідарностей у сучасному суспільстві.

УДК [303.4:172.035.3](=1:4-191.2-11)(06)

© Коваліско Н., Єкатеринчук А., Лісеєнко О., Радзік Р., 2020

© Natalia Kowalisko, Andrzej Jekaterynczuk, Olena Liseienko, Ryszard Radzik, 2020

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2020

© Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2020

ISBN 978-83-227-9322-0

ISBN 978-617-10-0555-6

ЗМІСТ

<i>Наталія Коваліско, Андрій Єкатеринчук, Олена Лісеєнко, Ришард Радзік</i> Ідентичність та соціальна солідарність у Центрально-Східній Європі – нові реалії та контексти	5
РОЗДІЛ 1. ЗМІНИ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ	11
<i>Тетяна Каменська</i> Ідентичність і солідарність у сучасному українському суспільстві	11
<i>Jacek Maria Kurczewski, Paweł Orzechowski, Svitlana Shchudlo</i> Antagonizm i pojednanie: polskie i ukraińskie postawy wobec sąsiadów	21
<i>Ryszard Radzik</i> Polacy oczami Białorusinów: "swoi" czy "obcy" w XIX-XXI w.	50
<i>Andrzej Jekaterynczuk</i> O społecznym pochodzeniu i tożsamości ukraińskich elit politycznych w okresie niepodległości	66
<i>Artur Wysocki</i> National identity of Poles in the eastern territories of the Second Polish Republic in the years 1918-1939 against the background of nation-forming processes and territorial-socio-structural conditions	77
<i>Marta Cobel-Tokarska</i> Emocjonalne podstawy nowej tożsamości środkowoeuropejskiej na przykładzie narratora prozy Ziemowita Szczerka	90
РОЗДІЛ 2. ІДЕНТИЧНІСТЬ НА ПОГРАНИЧЧІ ТА ІДЕНТИЧНОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН	99
<i>Віталій Онищук</i> Труднощі у створенні об'єднаних територіальних громад у багатонаціональному регіоні України	99
<i>Олена Лісеєнко</i> Солідарність у контексті законодавчих змін щодо навчання державною мовою національних меншин (за результатами емпіричних досліджень в Одеській області)	106

<i>Валентина Подшивалкіна, Тетяна Мельник</i>	
Гуманітарні проблеми прикордоння: соціологічні виміри	115
<i>Andrzej Nikitorowicz</i>	
Konflikty narodowo-etniczne oraz tożsamościowe w społeczności pogranicza na przykładzie mieszkańców województwa podlaskiego	124
<i>Тетяна Лапан, Анна Кудринська</i>	
Соціальна солідарність в умовах війни на сході України: досвід жінок – учасниць антитерористичної операції	145
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ ТА КОНСОЛІДАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСІВ ЗОВНІШНЬОЇ ТА ВНУТРІШНЬОЇ МІГРАЦІЇ	157
<i>Наталія Коваліско, Христина Ілик, Оксана Сенюра</i>	
Транскордонне співробітництво та освітньо-наукова мобільність: нові виклики для України	157
<i>Оксана Химович</i>	
Феномен толерантності та консолідації нації (на прикладі сучасного українського трудового мігранта)	166
<i>Marcin Dębicki</i>	
Koleją przez granicę polsko-ukraińską. Nowe realia i ich społeczne konteksty	182
<i>Marek Butrym</i>	
Globalne konteksty migracji – stare i nowe formy przestępczości	197
<i>Grzegorz Pyszczyk</i>	
Solidarność społeczna a zaufanie	205
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	216

Наталія Коваліско
Андрій Єскатеринчук
Олена Лісеєнко
Ришард Радзік

**Ідентичність та соціальна солідарність
у Центрально-Східній Європі –
нові реалії, нові контексти**

Презентована колективна монографія є результатом наукової співпраці українських та польських соціологів, зокрема Львівського національного університету імені Івана Франка (кафедра соціології), Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (Інститут соціології), Академії Спеціальної Педагогіки імені М. Гжегожевської в Варшаві (кафедра соціології культури) та Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (кафедра філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності).

Останнім часом серед когорти науковців та коментаторів соціокультурних і політичних процесів актуальними є питання, щодо кризи або зниження вагомості національної ідентичності у загальній структурі соціальної ідентичності. Проте емпіричні дослідження не підтверджують цю тезу. Національне та культурне самовизначення надалі займають високі позиції в ієрархії ідентичностей суспільств Центрально-Східної Європи¹. На думку Е. Новіцької та С. Лодзінського, адекватне конструювання своєї національної ідентичності характерне для уже сформованих націй, цілісність яких не викликає сумніву та не потребує її перманентного підтвердження. У зовсім іншій ситуації „молоді нації”, які знаходяться у процесі формування ідентичності², переосмислення дефініції „свого” та „чужого”.

Хоча, як ми вже зазначили, сфера ідентичності легко не піддається змінам. Доцільно згадати фактори, що з недавніх пір суттєво впливають на соціальну свідомість, зокрема польського та українського суспільств, яким присвячена більшість статей у монографії. На нашу думку, перш за все, це активні міграційні процеси. У масштабі всієї Європи науковці відновили дискусії щодо змісту та меж європейської

¹ A. Wysocki, *Poczucie tożsamości narodowej Polaków w kontekście zachodnioeuropejskim*, „Opuscula Sociologica” 2017, nr 3, s. 57-77.

² E. Nowicka, S. Łodziński, *U progu otwartego świata. Poczucie polskości i nastawienie Polaków wobec cudzoziemców w latach 1988–1998*, Kraków 2001, s. 59-60.

та національної ідентичностей під впливом імігрантів і біженців із країн Африки, Близького Сходу й Азії. У регіональному вимірі спостерігаємо численну міграцію українців до Польщі та інших європейських країн, що є наслідком російської агресії на Україну та складного економічного становища української держави. Присутність приблизно 1 мільйона¹ українських економічних імігрантів у Польщі демонструє перший масштабний та інтенсивний контакт «пересічного» поляка з «Іншим» у моноетнічному (з часу другої світової війни) польському суспільстві та інспірує дискусії щодо місця не лише імігрантів, але й національних меншин у польському суспільстві; парадигми соціальної солідарності² та інтеграції; соціальних меж польськості.

Нарешті, питання ідентичності, соціальної солідарності не втрачають актуальності та набувають нового значення в українському суспільстві в умовах непроголошеної, проте не менш реальної, російсько-української війни, на завершення якої наївно сподіватися найближчим часом. Питання соціальних критеріїв українськості, інтеграції внутрішньо переміщених осіб із Донбасу та Криму³ та соціальної солідарності неоднорідного за етнічними, мовними, релігійними ознаками суспільства надалі постає перед українською національною та політичною елітами. Окремий аспект – забезпечення розвитку української культури та мови в Україні в умовах війни з Росією, з урахуванням прав та інтересів національних меншин. Проблеми у цій сфері прогнозував, невдовзі після розпаду Радянського Союзу, Р. Брубейкер, стверджуючи, що ймовірним є сценарій, за яким Росія використає присутність російської національної меншини з метою посилення своїх впливів у колишніх радянських республіках, які стали незалежними державами⁴.

Монографія містить три розділи. *Перший розділ «Зміни ідентичності та міжетнічних відносин у Центрально-Східній Європі»* присвячений теоретико-прикладним аспектам вивчення ідентичностей; автори статей намагаються розкрити сучасні тренди змін ідентичностей, виходячи з різних теоретичних підходів.

Т. Каменська (*Ідентичність і солідарність у сучасному українському суспільстві*) робить спробу уточнити смислові характеристики понять "ідентичність" і "солідарність". На думку авторки, в умовах сучасного суспільства відбуваються трансформації ідентичностей окремих груп громадян в контексті констру-

¹ M. Jaroszewicz, *Migracje z Ukrainy do Polski. Stabilizacja trendu*, OSW, Warszawa 2018, s. 5-8.

² Див. R. Szarfenberg, *Marginalizacja i wykluczenie społeczne. Wykłady*, Instytut Polityki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2006, s. 42-43.

³ За даними Міністерства соціальної політики України (січень 2020 р.) їхня кількість перевищує 1,4 мільйона, <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html>

⁴ R. Brubaker, *Nacjonalizm inaczej: struktura narodowa i kwestie narodowe w Nowej Europie*, Warszawa-Kraków 1998, s. 54-64, (переклад з англ. на поль. Я. Лучинського, ориг.: R. Brubaker, *Nationalism reframed: nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge University Press 1996).

тивістської парадигми. Т. Каменська намагається довести, що солідарність – це основна цінність європейської культури і політики, яка, у складних для українського суспільства умовах, несе певні ризики.

Я. Курчевський, П. Ожеховській та С. Щудло у пропонованому підрозділі (*Antagonizm i pojednanie: polskie i ukraińskie postawy wobec sąsiadów*) представили частину досі неопублікованих результатів дослідження, проведеного в 2014-2016 рр. у двох українських містах (Маріуполі та Дрогобичі) в рамках наукового проекту DEC-2012/07/B/HS6/02496: „Закономірності спорів та шляхи їх вирішення як елемент популярної правової культури” („Wzory sporów i ich rozwiązywania jako element popularnej kultury prawnej”), щодо міжнаціональних конфліктів у соціологічному дискурсі. Автори намагаються описати колективну пам'ять про міжнаціональні конфлікти в минулому серед жителів двох українських міст Східної та Західної України та порівняти з результатами досліджень цієї проблематики в Польщі.

Підрозділ Р. Радзика (*Polacy oczami Białorusinów: "swoi" czy "obcy" w XIX-XXI w.*) присвячений еволюції почуття чужості у ставленні білорусів до поляків упродовж майже двох останніх століть. Висвітлена в ній проблематика набула актуальності і, на думку автора, важливості для обох націй, особливо після здобуття білорусами незалежності. Р. Радзик переконує, що зміст взаємного сприйняття впливає на відносини між обома державами й суспільствами. Автор намагається дати відповідь на питання, якими, в аналізованій період, були причини зміни ставлення до досліджуваних категорій: “свій”, “інший”, “чужий”, “ворог”. Відносини білорусів і поляків представлено у процесуальному, історичному ключі, з врахуванням трьох послідовних періодів: бездержавності, СРСР (і II Речі Посполитої) та незалежної Білорусі. Текст базується на наявних наукових джерелах (що містять аналіз білоруського фольклору, описи взаємовідносин як свідчення їхніх учасників, спостерігачів у далекому минулому і в наш час) та результатах соціологічних досліджень.

А. Єкатеринчук (*O społecznym pochodzeniu i tożsamości ukraińskich elit politycznych w okresie niepodległości*) робить спробу показати труднощі формування української політичної еліти після розпаду радянської системи. Спираючись на дослідження, результати яких є у вільному доступі, та джерела, автор намагається описати соціальне походження українських політичних еліт, риси їхньої ідентичності в контексті викликів, що стоять сьогодні перед українським суспільством в умовах російсько-української війни.

А. Висоцький (*National identity of Poles in the eastern territories of the Second Polish Republic in the years 1918-1939 against the background of nation-forming processes and territorial-socio-structural conditions*) аналізує джерела різного рівня конструювання польської національної ідентичності до другої світової війни населенням тодішньої Східної Польщі та диверсифікованості цього явища. Автором окреслено територіальні та соціально-структурні передумови зазначеного різно-

маніття. Йдеться також про позиціонування польської національної ідентичності крізь призму специфіки східних територій Другої Польської Республіки як соціокультурного кордону, висвітлення соціального становища окремих національних груп, основних націєтворчих процесів та еволюції національної свідомості.

У підрозділі М. Цобель-Токарської (*Emocjonalne podstawy nowej tożsamości środkowoeuropejskiej na przykładzie narratora prozy Ziemowita Szczerka*) увага автора фокусується на особливостях формування особистості центральноєвропейського жителя періоду трансформації на прикладі поляка, який подорожує Україною – головного героя книги «Przyjdzie Mordor i nas zje» (укр. переклад «Прийде Мордор і нас з’їсть») Земовіта Шчерека. Висновки представлено в контексті соціології емоцій як основної перспективи дослідження. Базуючись на цьому теоретичному підході, авторка реконструює емоції оповідача (акцентуючи увагу на негативних, зокрема соромі), які є наслідком його внутрішньої трансформації.

Другий розділ «Ідентичність на пограниччі та ідентичності національних меншин» містить прикладні аспекти вивчення ідентичностей. У ньому представлено результати емпіричних досліджень як українських, так і польських дослідників у руслі означеної проблематики.

Автор першого підрозділу (*Труднощі у створенні об’єднаних територіальних громад у багатонаціональному регіоні України*) В. Онишук висвітлює труднощі у створенні об’єднаних територіальних громад у багатонаціональному регіоні України – Ізмаїльському та Болградському районах. Описуються джерела дефіциту довіри національних меншин до інститутів влади в конкретному регіоні України, що є причиною соціальної напруги. Автор робить висновок, що негативне сприйняття реформи децентралізації, об’єднання громад – це результат, з одного боку, неефективності комунікації інститутів, які її здійснюють, з іншого – небажання місцевих еліт втратити вплив на виборчих округах; консервативних настроїв, що базуються на прорадянській ностальгії населення.

У підрозділі О. Лісеєнко (*Солідарність у контексті законодавчих змін щодо навчання державною мовою національних меншин (за результатами емпіричних досліджень в Одеській області)*) на основі ґрунтовного аналізу уявлень та оцінок учасників дослідження аналізуються основні причини браку солідарності щодо прийняття статті 7 Закону України “Про освіту”, зокрема інформаційні (неефективна інформаційна кампанія Міністерства освіти та науки України); соціокультурні (побоювання етнічних меншин щодо втрати національної ідентичності та забування рідної мови); політичні (пов’язані з політичним маніпулюванням мовним питанням, використанням його для формування політичного капіталу; реакцією деяких країн, які мають в Україні великі діаспори). Авторкою пропонуються також рекомендації щодо послаблення напруги навколо мовного питання і мови навчання етнонаціональних меншин Одеської області.

Соціологічні виміри гуманітарних проблем прикордоння розглядають В. Подшивалкіна, Т. Мельник (*Гуманітарні проблеми прикордоння: соціологічні виміри*). Як зауважують науковці, нові технології та швидкі лінії зв'язку могли б бути використані для розвитку регіону, не зважаючи на відстань прикордоння від геополітичного центру держави. Акцентується на необхідності створення ефективних програм розвитку прикордонних територій. Проектування загального плану розвитку прикордонних регіонів України як форпостів країни, на думку авторок, повинно реалізовуватися з метою унеможливлення повторення ситуації на сході України та в Криму.

У підрозділі А. Нікіторовича (*Konflikty narodowo- etniczne oraz tożsamościowe w społeczności pogranicza na przykładzie mieszkańców województwa podlaskiego*) виокремлено низку внутрішніх та зовнішніх факторів, що провокують етнічно-національні конфліктні ситуації на північно-східному кордоні Польщі. Автор постулює тезу, що виникаючі конфлікти не є результатом ослаблення становища етнічних та національних меншин, а навпаки. Наводить приклади етнічних і національних конфліктних ситуацій, що останнім часом мали місце у регіоні Підляшшя.

Т. Лапан та А. Кудринська (*Соціальна солідарність в умовах війни на сході України: досвід жінок – учасниць антитерористичної операції*) намагаються простежити у добірці напівструктурованих біографічних інтерв'ю, записаних у рамках реалізації проекту «In Memory of Maria Kyzyk Research Project in Oral History: Ukrainian Women in the Military Conflict in Eastern Ukraine (2014-2016)», вплив жінок на формування й у формуванні солідарних стратегій кризь призму досвіду жінок-учасниць антитерористичної операції. Війна розглядається не лише як прояв найвищої конфліктної ситуації, але й як чинник, що консолідує, мобілізує взаємодопомогу, кооперацію та солідарність суспільства.

У третьому розділі «Соціальна солідарність та консолідація суспільства в контексті процесів зовнішньої та внутрішньої міграції» обґрунтовано нові виклики освітньо-наукової мобільності в контексті транскордонного співробітництва між Україною та Польщею.

Н. Коваліско, Х. Ілік, О. Сенюра (*Транскордонне співробітництво та освітньо-наукова мобільність: нові виклики для України*) висвітлюють переваги та ризики, пов'язані зі зростанням транскордонної освітньої мобільності власне з України. Зроблено висновок, що до переваг, як результатів цього явища, належать: отримання досвіду міжкультурних комунікацій, їх використання та популяризація в Україні; формування нового соціального капіталу завдяки студентській молоді, яка здобуває транскордонну освіту і може в подальшому її використати для створення та реалізації міжнародних (Україна–Польща) соціальних і бізнес-проектів; використання міжнародного досвіду у розробці стратегій розвитку університетської освіти в Україні. До ризиків, що постають перед Україною, вони зараховують ті виклики, що виникають у зв'язку з транскордонною освітньою мобільністю: втрата частини

соціального та фінансового капіталу в результаті імпорту освітніх послуг до польських ЗВО; зменшення внутрішнього попиту на ринку освітніх послуг; скорочення робочих місць для науково-педагогічних працівників у ЗВО України.

О. Химович (*Феномен толерантності та консолідації нації на прикладі сучасного українського трудового мігранта*) презентує результати якісного дослідження особливостей формування міжнаціональних відносин трудових мігрантів щодо представників інших національних та етнічних груп, проведеного на основі авторської методики. Матеріали інтерв'ю проаналізовано крізь призму уявлень трудових мігрантів щодо образів мешканців як тих країн, які вони відвідували, так і безпосередньо їхніх співвітчизників, а також базових рис, які їм приписувалися. Риси-характеристики авторка ранжує за частотою появи. У підрозділі аналізується процес зміни культурних значень в умовах міграції, адже саме досвід трудової міграції впливає на формування позитивних або негативних образів Іншого.

У підрозділі М. Дембіцького (*Koleją przez granicę polsko-ukraińską. Nowe realia i ich społeczne*) розглядається питання, малодосліджене представниками соціальних наук – залізничні пасажирські сполучення між Польщею та Україною. Означену проблематику автор висвітлює в контексті інтересів соціології пограниччя; фокусує увагу на найважливіших фактах останніх тридцяти років функціонування цього виміру польсько-українського транскордонного співробітництва; зосереджується на наявності, кількості та якості залізничних сполучень між Польщею та Україною. Автор вписує цю соціографію в мережу концепцій та підходів, пропонує соціологією пограниччя, формулює низку концептуальних питань.

На думку автора чергового розділу монографії М. Бутрима (*Globalne konteksty migracji – stare i nowe formy przestępczości*), зміни, що відбуваються в різних сферах життя та безпеки в країнах, які приймають імігрантів, потребують постійного моніторингу. Метою презентованого дослідження є акцентування на тому, що моніторинг повинен враховувати й такий аспект громадської безпеки, як злочинність та зміни в її структурі, спричинені глобальними міграційними процесами.

Підведенням підсумків монографії є розгляд понять соціальної солідарності та довіри Г. Пищekom (*Solidarność społeczna a zaufanie*). Автор наголошує на необхідності конкретизувати смислові навантаження таких понять, як соціальна довіра та солідарність, що є нечіткими та неоднозначними. У першій частині підрозділу подано сучасний дискурс соціальної довіри. У другій частині висвітлено особливості осмислення соціальної солідарності. Нарешті, у третій частині ґрунтовно проаналізовано позитивний вплив актів соціальної солідарності на рівень довіри.

Презентована монографія має науково-практичну значимість, містить різні теоретико-методологічні та методичні напрацювання дослідників України та Польщі в контексті вивчення сучасних трендів і методик дослідження ідентичностей. Видання є актуальним як в теоретичному, так і прикладному вимірах.

Розділ I

ЗМІНИ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Тетяна Каменська

Ідентичність і солідарність у сучасному українському суспільстві

І як поняття, і як наукові категорії "ідентичність" та "солідарність" сьогодні досить ґрунтовно розроблені в європейській соціогуманітарній галузі. І перший, і другий феномени за своїм змістом означають індивідуальні та групові установки на самовизначення в навколишньому соціумі. На перший погляд – це синоніми або визначення одного і того ж стану в різних життєвих сферах чи наукових галузях. Подібність у розумінні цих понять актуалізує логічне обґрунтування чіткого тлумачення цих термінів, а також застосування їх у науковому і повсякденному дискурсах (зокрема в українському суспільстві). Дослідницькою метою є уточнення смислових характеристик понять "ідентичність" і "солідарність", виявлення особливостей соціального конструктивістського впливу на ідентичність українців, а також можливостей солідаризації в сучасному українському суспільстві.

Ідентичність. Дослідження проблематики ідентичності в західній соціології мають багатовекторну спрямованість. В українській науці ця тематика актуалізувалася після розпаду Радянської багатонаціональної держави. Зокрема, на перший план винесено трансформаційні процеси і проблеми як зовнішній, відносно дійових осіб, контекст. Внутрішньоособові переживання та переорієнтації учасників розпаду великої імперії висвітлювалися в роботах, присвячених дослідженням ідентичності й ідентифікаційним процесам.

Щодо головних дослідницьких висновків, отриманих у ході численних соціологічних досліджень проблем ідентичностей в Україні, доцільно відзначити наступне:

– особливу зацікавленість викликали етнонаціональна та релігійна ідентичності, а також гендерна (В. Оніщук, О.Пташник-Середюк, А.Ніколаєвська, І.Даниленко, О.Дайнеко.);

– у дослідженнях різних ідентичностей приділялася велика увага історичній пам'яті (Д.Заєць);

– українські соціологи часто зверталися до проблем перебігу ідентифікаційних процесів у молоді (Н. Победа, Л. Сокурянська);

– відзначається особливий вплив простору у формуванні соціальних ідентичностей, у тому числі віртуального, який істотно проявляється у комунікативній ідентифікації (О. Мусієздов, О.Личковська, С.Романенко);

- простежується особливе значення віртуального простору на формування соціальних (комунікативних) ідентичностей (О. Мусієздов, О.Личковська, С.Романенко);

– виявлено переважання в українського населення етнічної ідентичності над громадянською (Г. Ятвецька, О. Князева);

– ідентифікаційні процеси розглядаються як "політика ідентичності", як процеси, покликані впливати на формування особистості (Т. Каменська, А. Слободянюк, О. Голиков);

Авторка вивчала ідентичність у рамках кафедральної дослідницької теми "Дослідження інституціональних змін і пошук нової ідентичності: регіональний аспект" (2008-2013 рр.). За результатами видана колективна монографія "Соціальні ідентичності в динаміці інституціонального і самоорганізаційного"¹.

Ідентичність розглядалася у рамках *конструктивістської парадигми*. Загальний висновок полягав в тому, що ідентичність, як і соціалізація, формується зі сукупності найближчих для дитини елементів соціуму і відбувається надалі в системі розширення комунікацій, саморозвитку особистості. На відміну від соціалізації ідентичність є глибшим психологічним чинником на кшталт природно наперед заданої властивості особистості. З. Фрейд вказував, що цей процес вибудовується в послідовність впливу на індивіда: з боку природи, батьків і вихователів. У ранньому віці формується *ідентичність за статевою ознакою*, потім ідентичності за вольовими установками, за інтелектуальним рівнем та ідентичність соціальним вимогам до повного "прориву сексуального потягу". Серед найважливіших завдань суспільства щодо виховання є приборкання, обмеження, підпорядкування сексуального потягу, коли він несподівано з'являється у вигляді прагнення до продовження роду, індивідуальної волі, що ідентична соціальній вимозі. Суспільство зацікавлено також у тому, щоб відтермінувати його повний розвиток до тих пір, поки дитина не досягне певної міри інтелектуальної зрілості, тому що з повним проривом сексуального потягу практично закінчується вплив виховання².

¹Каменская Т.Г. *Конструктивистский потенциал в изучении идентичности // Социальные идентичности в динамике институционального и самоорганизационного*. Монография. Одесса, ВМВ, 2013, с.42-64.

²Фрейд З. *Сновидения. Сексуальная жизнь человека*. Избранные лекции, Алма-Ата: Наука, 1990, с. 85.

Рання статева ідентичність особистості, за З. Фрейдом, є базовою і для інших рис характеру особистості, що формується. Якщо в ранньому віці втручатися в цю природну складову особи, то можна розраховувати на певний формувальний ефект. Зв'язок статевої ідентичності простежується і з вольовою сферою, і з інтелектуальною, що в сукупності є базовим джерелом соціально-психологічних властивостей особистості. У зв'язку з цим широке поширення публічних акцій гендерної рівності на Заході цілком обґрунтовано трактується супротивниками як цілеспрямоване психоінженерне втручання в розвиток особистості за низкою ознак.

Поряд зі статевою ідентичністю, яка співвідноситься, за З. Фрейдом, із вольовим та інтелектуальним розвитком особистості, ранньою і практично неусвідомлюваною є для людини мовна ідентичність. Мовна ідентичність – це комплексний розвиток образного мислення, мовного апарату, навичок говоріння й опанування лексики та граматики тієї мовної системи, якою мати спілкується зі своєю дитиною.

На жаль, і в українській мові, і в російській позначення першої мови спілкування для дітей звучить як "рідна мова" і "родной язык", де виражено єднання родового рівня. Тоді як в європейських мовах (більш індивідуалізованих суспільств) цей перший досвід спілкування людини називається із вживанням слова "мама": німецькою "muttersprache", англійською "mothertongue", іспанською "lenguamaterna", грецькою "mitrikiglossa" (μητρική γλώσσα, от μητέρα – мати). Наявність у назві першої мови спілкування слова "мама", на наш погляд, повинна нагадувати про важливість цього акту для кожної людини і пом'якшувати взаємовідносини в міжмовному просторі. Але, ні в українській, ані в російській мовах немає нагадування "про першу мову спілкування" як про найперший і зворушливий комунікативний акт дитини з мамою. Більше того, для дитини першого року життя в українській мові використовується слово "немовля", тобто ще більше, ніж в російській, послаблюється важливість цього раннього дитячого спілкування з матір'ю. Наче підкреслюється, що мовне спілкування ще не настало. Можливо, тому ми є такими жорсткими у вимогах обмеження рідної мови для частини своїх громадян. Втрачається чутливість до глибинних емоційних і психолінгвістичних властивостей особистості, закладених першою мовою спілкування з нашими мамами.

У дорослому віці ми маємо справу з самоідентифікацією як самопізнанням себе через інших. У загальному сенсі ідентичність – це результат різноспрямованого (як з боку особи, так і з боку "Інших") пошуку-вибору, з одного боку, її особового самовизначення (з різними долями свідомо активного і неусвідомлюваного), з іншого, – результат конструктивного (виховного, соціоінженерного) процесу впливу на цю особу.

Для дорослої категорії людей ідентичність та самоідентифікація, що відбувається впродовж життя, залежить від вольових та інтелектуальних властивостей людини (що закладені з дитинства) і від зовнішнього контексту. Щодо того, що відбувається сьогодні в українському суспільстві з процесами ідентифікації в сферах етнонаціонального, етнокультурного і глобально-політичного, навіть гендерного, напрямів, тут необхідно вводити для дорослого населення таке поняття, як *“деідентифікація”*.

Близько тридцяти років існування української державності в нашому суспільстві з боку влади і прибічників монодержавного устрою докладаються, з різною мірою активності, зусилля з деідентифікації певних груп населення (аналогічно до того, що довелося робити пророку Мойсею зі своїм народом 40 років в пустелі). Це витіснення стійких ідентифікацій, аж до заміни їх на протилежні: що ненавиділи – то треба полюбити, і навпаки.

Згадана історична модель переходу через пустелю впродовж 40 років на прикладі сучасних українських подій модифікована практично до *“соціально-політичної технології”* деідентифікації. Ознаками соціальної технології є те, що за її допомогою відтворюється стійкий (апробований) алгоритм дій у режимі скороченого часу, тобто коли немає часу на те, щоб дочекатися необхідних змін у природному еволюційному ході подій.

У наших умовах ця технологія істотно спотворюється. По-перше, усі діючі учасники залишаються в звичних життєвих умовах (за винятком територій військових дій). По-друге, деідентифікація розраховує на відхід із життя людей старшого віку із стійкою *“небажаною ідентичністю”*. Проте, сьогодні, завдяки відкриттям у медицині, у світі зафіксовано збільшення тривалості життя, що спостерігається і в Україні. Важко уникнути сарказму, але, можливо, останні реформи в медичній сфері теж є частиною політики скорочення старшого населення, як і незмінна політика держави щодо тарифів, з метою деідентифікації суспільства.

По-третє, частка старшого покоління залишається порівняно високою ще і тому, що молодь, на жаль, на тлі воєнних подій та економічних проблем змушена емігрувати з країни. Цьому також сприяє як безвізовий режим із Євросоюзом, так й активна політика держави щодо вивчення молоддю англійської мови.

Офіційно на державному рівні здійснювані процеси декомунізації (з конструюванням і впровадженням ліберально-ринкових ідей), відторгнення від *“русского мира”* (з переорієнтацією на євроінтеграцію та співпрацю з США) є за своєю суттю такими ж соціально-політичними технологіями деідентифікації. На наш погляд, у сучасному українському суспільстві у зв'язку з жорсткою політикою держави щодо мови, гендерного і раннього сексуального виховання, щодо контролю за ідеологією (що дозволяє тільки стан війни), втручання в сферу релігії та віри можна говорити про активний формувальний вплив на особистість і з боку державних інститутів.

Декомунізація, за словами А. Валле, загрожує цивілізаційною та ідентифікаційною дезорієнтацією, втратою довіри до себе. "Комплекс провини і самодискредитування є фатальною зброєю, яка вбиває націю, занурену в самобичування, і тому не здатну захищатися. Цей комплекс особливо руйнівний для християнських народів на відміну від ісламського світу і тих, хто сповідує конфуціанство. Не можна оцінювати минуле з позицій сьогодення. Це ірраціонально, юридично несправедливо і стратегічно самогубно. Жодне суспільство не може вижити, не маючи гордості за свою історію"¹

Таким чином, можна підвести підсумок і зазначити, що за сучасних умов в Україні почався період активного конструктивістського впливу з боку держави на ідентифікаційні процеси. Еміграція соціально активної частини населення і молоді, при загальній тенденції у світі до збільшення тривалості життя послаблює ефект від таких зусиль із деідентифікації, як витіснення сталих ідентичностей у представників старших поколінь. Втручання в історію, в християнську релігійність українців, згідно з висновками А. Валле, відгукнеться негативними наслідками.

Запити сучасної реальності на солідарність. Актуальність звернення в даному дослідженні до ідентичності та солідарності задається декількома рівнями.

У загальному геополітичному контексті:

– стало очевидним, що зусилля і лівих політичних сил, і прибічників побудови соціальних суспільств не привели до вирішення проблем соціальної нерівності та соціальної несправедливості. Людство опинилось перед необхідністю пошуку нових або відтворення давно втрачених форм пристосування та співіснування різних за статусом і положенням у громадській ієрархії верств населення;

– один із недавніх глобальних соціальних проєктів, присвячених розвитку толерантності, не приніс істотного поліпшення. На наш погляд, безпосередньо в актах толерантності йдеться про первинне визнання людиною певного явища негативним, неприйнятним для себе, з яким у подальшому треба миритися, стримувати себе і тому подібне. В результаті, толерантне ставлення мимоволі почало зводитися до лицемірства чи, у кращому випадку, до конформізму в ім'я якихось вигод, досягнення корисливих цілей, або до внутрішньої цензури для публічних позитивних самопрезентацій;

– сучасний інформаційний достаток і можливість "не відчувати муки пошуку відповідей" на питання, що хвилюють, призвів до того, що кожна людина легко знаходить виправдання та достатнє інформаційне підживлення будь-яким своїм відхиленням і навіть патологіям (особливо в умовах кризи релігійного світогляду).

¹Valle A del. *La mondialisation en question et le destin de l'Occident* // *Géoéconomie*. 2014, Nr. 5 (Nr. 72), p. 39.

Такі інформаційні можливості скасовують сьогодні для багатьох користувачів соціальних мереж необхідність пошуку себе, свого місця в товаристві інших людей. Ростуть загрози неконтрольованих психічних патологій із агресивними розправами над близьким оточенням.

Перелічені вище чинники глобального характеру в українському суспільстві доповнюються ще і специфічними внутрішніми проблемами. Наприклад, неможливістю здолати розкол у суспільстві на прибічників "війни" або "миру" на Донбасі; немає єдності відносно мовної політики в державі; відносно церковного устрою; блокового військового статусу України. Після зміни влади в 2019 році висловлюються думки про неминучу співпрацю з Росією, без якої не підняти економіку України; про федеральний варіант устрою держави. Безумовно, не може бути єдності і при високому рівні корупції, суб'єкти якої, як виявляється, дуже зацікавлені у воєнних подіях. Все це свідчить про те, що на тлі глобальних невирішених проблем в українському суспільстві ми отримуємо ще більш ускладнені соціальні відносини.

Як відомо, представники соціогуманітарних наук давно й активно проводять соціальні експерименти з різними соціально-психологічними процесами. У парадигмі позитивної психології та соціології встановлювалися закономірності поведінки людей у групах і, відповідно, конструювалися психо- та соціоінженерні технології впливу. Відомі експерименти американського соціального психолога М. Шерифа "Про джерела міжгрупової ворожості або співпраці" (1954 р.) встановили, що джерела ворожості полягають "не в мотивах окремих осіб, а в ситуаціях групової взаємодії"¹. Тому не дивно, що там, де десять-п'ятнадцять років тому існував порядок, логічна ієрархія та стабільність, сьогодні з'ясовуються відносини, відбуваються конфлікти, непорозуміння і навіть агресивні бойові дії, у тому числі і внаслідок впровадження соціально-політичних технологій.

Соціальні технології з забезпечення прагматичних суб'єктивних цілей ще і дезорієнтують наукові прикладні дослідження. Постає питання: а наскільки сучасні традиційні науки, такі як психологія, соціологія, історія, політологія, спроможні говорити про отримання наукових (верифікованих, автентичних або об'єктивних) даних про те, що відбувається в суспільстві, працюючи з об'єктом дослідження, який піддається часто психо- та соціотехнологічному впливу? І факт зовнішнього психо- та соціоінженерного впливу на маси, і раціональна внутрішня самоцензура інтелектуальної частини населення істотно нівелюють достовірність, істинність цих емпіричних досліджень.

До перелічених вище проблем українського суспільства належать і вже згадані процеси деідентифікації. Загалом ж можна відзначити, що для сучасної України гостро постає питання необхідності переорієнтації зусиль внутрішньої державної політики на відновлення єдності в країні. Останні вибори 2019 року не залишили з

¹Андреева Г.М. *Социальная психология*, М.: Аспект пресс, 1998, с. 250.

цього приводу жодних сумнівів. Із урахуванням того, що населення України чекає від своєї влади європейських принципів побудови держави, можна відкрито визнати, що в основі цих принципів повинні бути, передусім, процеси консолідації представників усіх прошарків суспільства.

Солідарність і перспективи солідаризування для громадян України. Солідарність як усеосяжна гарантійна властивість суспільства і держави вже більше півтора століття не викреслюється з порядку денного в таких європейських країнах, як Франція, Німеччина, Польща. Безумовно, термін "солідарність" – європейського походження. Російські дослідники А. Гофман і А. Філіпов десятиліття тому активно та багатогранно досліджували це соціальне явище, поглиблюючись, у тому числі, і в історіографію цього поняття. Зокрема, А. Гофман більше зосередився на франкомовних дослідженнях солідарності та зауважив, що каталог Національної бібліотеки Франції на 30 червня 2008 р. містив згадку цього слова в 1763 виданнях, включаючи періодичні, в яких фігурувало слово "solidarité". У Німеччині, особливо останнім часом, слово "solidarität" трапляється не рідше за Францію; англійське "solidarity" у Великобританії – 1364 рази, а у Бібліотеці конгресу США – 11938¹.

Гостра необхідність об'єднатися в масштабах великих спільностей, масштабах країни виникає, як правило, перед якоюсь загальною загрозою. У цьому плані особливо показовою є історія німецької держави та німецького народу. Відомий німецький соціолог і соціальний психолог Х. Буде (Heinz Bude) відзначає, що після обох світових воєн і до теперішнього часу в німецькому суспільстві неодноразово актуалізувалося завдання консолідації усіх верств населення.

Безпосередньо після Першої світової війни плакати і заклики до солідарності належали владним елітам, які прагнули утримати суспільство від революційного протистояння. Як відомо, в умовах агресивних революційних подій солідарність реалізувалася в групах протистояння, і таким чином ще більше загострила протиріччя в суспільстві. Тільки після приходу до влади націонал-соціалістів і розprawою над "вигнанцями" солідарність згуртувала німецький народ, але на дуже деструктивній основі. За своєю суттю передвоєнна солідарність у Німеччині навколо ідей воєнного реваншу і світового панування є прикладом "солідарності проти".

Після Другої світової війни німецькому народу, щоб вижити, доводилося знову солідаризуватися, але вже з абсолютно протилежними цілями – консолідуватися за допомогою загальної взаємної підтримки. І післявоєнна жорстка необхідність мимоволі робила німців згуртованими, практично з однаковим соціальним стартом, що і сприяло побудові громадянського суспільства.

¹ Гофман А.Б. *Солідарність или правила, Дюркгейм или Хайек? О двух формах социальной интеграции.* //Социологический ежегодник 2012, Сб. научных трудов, М.: ИНИОН РАН, 2013, с.100.

Але не варто забувати, що в роз'єднаній Німеччині солідарність для громадян НДР і ФРН мала різні змісти. У НДР проголошувалася солідарність у боротьбі проти капіталізму, який був названий причиною фашизму і Другої світової війни. А у ФРН люди солідаризувалися проти антидемократичних сил, які, як вважалося, перемогли за часів Веймарської республіки і сприяли приходу до влади націонал-соціалістів. Наступне загальне солідаризування супроводжує возз'єднання західної та східної частин Німеччини. Після цього – створення Євросоюзу, і політика солідарності перемагає не лише в Східній Німеччині, але і в інших західних суспільствах. ("Nicht nur in Ostdeutschland, sondern überall in den westlichen Gesellschaften gewinnt eine Politik der Solidarität")¹.

Сьогоднішня проблема мігрантів виводить солідарність у Німеччині на новий рівень – підтримувати і навчати тій солідарності людей абсолютно іншої культури, національності та релігії. У цій високій місії не всім німцям вдається прийняти таку реальність, і тому ще мають місце виступи проти біженців зі сходу, зростає антисемітизм (але його жителі Німеччини називають "імпортованим" в їх країну).

Подібний короткий екскурс в історію солідарності в Німеччині покликаний показати нам, українцям, що солідарність у суспільстві може практикуватися не в цілому в суспільстві, а в двох або декількох великих групах, що призводить через, здавалося б, "солідарність" (за групами) до відокремлення, роз'єднання. І перемога однієї з супротивних груп завжди посилюється акціями залякування, пригнічення в адресу супротивників.

Під соціальною солідарністю розуміємо встановлення як замовчуваного, так і проголошеного консенсусу між людьми, групами та спільнотами щодо того чи іншого факту, дії, процесу. Це низка співпадінь, навіть узгоджень, людських думок, волевиявлень, бажань, цінностей, стереотипів поведінки, в яких вгадується (чи відкрито присутня) єдність.

Соціальна солідарність цінна тим, що вона повинна об'єднувати людей, які спільно мешкають в певних кордонах, незалежно від їхнього добробуту, національної приналежності, релігійності та інших відмінностей. "Солідарність є результатом різних взаємних залежностей у ході виконання кожною людиною належного в досягненні поставленої мети" ("Die Solidarität resultiert aus der wechselseitigen Abhängigkeit im Dienste der gemeinsamen Zielverfolgung")². А це означає, якщо в суспільстві намічається розкол, то буде краще, коли солідаризування у відособлених групах виявиться мінімальним. На даному етапі припускаємо, що в українському суспільстві активно проявляється процес солідаризації окремих соціальних (солідаризованих) груп.

¹ Bude H. *Solidarität. Die Zukunft einer großen Idee*, Carl Hanser Verlag GmbH. 2019, S. 90.

² Там само, s. 101.

Х. Буде як соціальний психолог намагається виявити деякі внутрішні механізми процесу солідаризування. При цьому він не апелює до толерантності. Первинним спонуканням, що зближує різномірну спільність, Х. Буде вважає емпатію¹. Щоб солідаризуватися з іншими людьми, необхідно спочатку налаштуватися щодо них з установкою – як покращити їхнє життя. Для тих, хто не може піклуватися про інших (оскільки їм самим потрібна турбота), важливим завданням є не перетворюватися на утриманців, нахлібників, халявщиків (як називає Х. Буде, "Trittbrettfahrer")².

На прикладі м. Одеси зроблено спробу виявити безпосередньо комунікативне вживання слова "солідарність". Зрозуміло, що для нас, громадян України, це іноземне слово. Воно відоме в науковому дискурсі в дуже широкому діапазоні: від взаємних інтересів, норм, цінностей до альтруїстичної допомоги, моральних обов'язків і відповідальності за інших, до кругової поруки в різних, навіть кримінальних соціальних групах. Доцільно зазначити, що в слов'янському мовному просторі деякі іноземні слова є в людей у пасивному лексичному запасі, тобто люди в повсякденному спілкуванні розуміють приблизне їх значення, але безпосередньо не використовують у мові. До таких слів належить і солідарність.

Для лексико-семантичного аналізу поняття "солідарність" було проведено дослідження методом незакінчених речень із встановлення асоціативного словесного тексту в реагуванні на це слово. Оскільки, навіть студенти першого курсу не знаходили спонтанних асоціацій із солідарністю, дослідження проводилося серед викладачів закладів вищої освіти і студентів-магістрантів. У результаті закінчення речення "Солідарність – це..." зводилося все ж до взаємовигідних вчинків, взаємної підтримки, домовленості, узгодженості тощо. Друге речення "Слово "солідарність" вживається мною..." було продовжено вказівкою на частоту вжитку (часто, рідко), що підтвердило загалом невпевнене уявлення про використання цього слова.

Згідно з вибором респондентів, "зараз наше суспільство потребує солідарності передусім за...": "мир", "збереження державності"; і "проти корупції", "проти байдужості", "проти роз'єднання громадян", "проти беззаконня".

За результатами цих перших розвідувальних досліджень можемо констатувати, що саме слово "солідарність" активно не використовується навіть людьми, зайнятими переважно розумовою діяльністю. Серед менш інтелектуальних верств воно присутнє в пасивному словниковому запасі. На жаль, можна говорити про смислову відстороненість українського суспільства від ідей солідарності в тому її значенні, яке домінує сьогодні в європейському соціально-політичному дискурсі.

Підсумовуючи, слід відзначити, що за наявності низки соціологічних досліджень щодо проблем ідентичності нами були уточнені ще деякі ймовірні причини

¹ Bude H. *Solidarität. Die Zukunft einer großen Idee*, Carl Hanser Verlag GmbH. 2019, s. 103.

² Там само, s. 13.

жорсткого ставлення однієї частини населення до іншої (російськомовної). Первинна мовна ідентичність не рефлексується в наших мовах і не нагадує нам, що у кожного з нас дуже глибоко і на емоційному рівні закладена "мова спілкування з мамою". Можливо, є сенс вводити нове словосполучення "материнська мова", і це зробить нас більш чутливими, сприятиме формуванню установки на емпатію, з якої, як вважає Х. Буде, і починається солідарність.

Поки що в сучасних умовах в нашому суспільстві відбуваються перетворення, які проводяться цілеспрямовано в конструктивістській парадигмі. При цьому застосовуються технології деідентифікації з витіснення колишніх ідентичностей (політико-ідеологічних, релігійних, мовних). Основному впливу піддається старше покоління. Але, як пише А. Валле, ми не до кінця уявляємо собі наслідки позбавлення молоді минулого, особливо у християнських народів.

Щодо солідарності, як основної цінності європейської культури і політики, то вона, за наявності розколу в країні, може бути для нас менш корисною, ніж певний стан ентропії. Цінність солідарності для держави і суспільства – в її загальності. Солідаризування за групами – це посилення конфронтації. А як показує приклад Німеччини (після Першої світової війни), перемога однієї з груп, що міцно солідаризувалася, може призвести до катастрофи. Заспокоює те, що саме поняття і слово "солідарність" наразі не є присутнім у смислових установках населення України. На наш погляд, це може бути ознакою ймовірності подолання розколу, що ще зберігається для українців. Тільки після цього доцільно посилювати заклики до солідарності, яка для одних повинна починатися з емпатії до слабких верств населення, а для інших – із прагнення до самозабезпечення і самонормування (щоб не залишатися довго утриманцями).

Солідарність є одним із шести принципів Хартії Європейського союзу з прав людини, а щорічно 20 грудня святкується Міжнародний день солідарності, визнаний ООН.

Jacek Maria Kurczewski

Paweł Orzechowski

Svitlana Shchudlo

Antagonizm i pojednanie: polskie i ukraińskie postawy wobec sąsiadów

W latach 2014-2016 autorzy prowadzili badania ankietowe w dwóch miastach ukraińskich będące częścią projektu badawczego nr. DEC-2012/07/B/HS6/02496: "Wzory sporów i ich rozwiązywania jako element popularnej kultury prawnej", finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki. Kierownikiem przedsięwzięcia był prof. dr hab. Jacek Kurczewski. Prof. Svitlana Shchudlo i dr (wówczas jeszcze mgr) Paweł Orzechowski współorganizowali badania na Ukrainie, a ten ostatni opracował statystycznie zebrane dane. Główna część badań dotyczyła konfliktów prywatnych, a porównanie wzorów polskich z wzorami obecnymi w odpowiedziach badanych mieszkańców miast ukraińskich, jak też porównanie wzorów ukraińskich można znaleźć w innych publikacjach¹. Nieopublikowana pozostała ta część wyników badań, w których szło o konflikty międzynarodowe w socjologicznym sensie. Zagadnienie to było z kolei centralne we wcześniejszych badaniach pod kierownictwem J. Kurczewskiego². Jeśli chodzi o materiały dotyczące polskiej opinii publicznej, to zostały przedstawione w tekście³, dotyczącym relacji między postawami Polaków wobec ich sąsiadów w agregacji na poziomie ogólnokrajowym, regionalnym i lokalnym.

Narody i narodowości, o których mowa, mogły – jak Żydzi, Polacy i Ukraińcy – sąsiadować w ramach wspólnej jednostki politycznej, jaką była dawna Rzeczpospolita, Cesarstwo Austriackie, Cesarstwo Rosyjskie, II Rzeczpospolita Polska czy Związek Sowiecki, ale mogły też sąsiadować jako narodowości dominujące we własnych państwach narodowych – jak Polacy i Niemcy po 1918 roku. Historia stosunków polsko-ukraińskich jest jeszcze bardziej skomplikowana, albowiem część Ukrainy przeszła po

¹ Jacek Kurczewski, Małgorzata Fuszara, *How People Use the Courts: The Disputes and Courts in Poland*, Peter Lang Edition, Frankfurt am Main 2017; Małgorzata Fuszara, Jacek Kurczewski, *Spory i ich rozwiązywanie: elementy popularnej kultury prawnej*, Nomos, Kraków 2017; Jacek Kurczewski, *Dispute Settlement Patterns in Polish and Ukrainian Cities*, „Warsaw East European Review” 2017, t. VII, s. 63-82.

² Jacek Kurczewski (red.), *Socjologia pojednania*, Nomos, Kraków 2012; Jacek Kurczewski, Aleksandra Herman (red.), *Antagonizm i pojednanie w społecznościach wielokulturowych*, Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, Gdańsk 2012; Jacek Kurczewski (red.), *Reconciliation in Bloodlands. Assessing actions and outcomes in contemporary Central-Eastern Europe*, Peter Lang, London 2014.

³ Jacek Kurczewski, *Lokalne i narodowe wzory konfliktu i pojednania* [w:] Joanna Kurczewska i Zdzisław Mach (red.), *Kultury narodowe i lokalne a polityka. Powiązania w różnych kontekstach*, IFiS PAN, Warszawa 2019, s. 171-199.

powstaniu Chmielnickiego spod panowania polskiego pod panowanie rosyjskie już w 17 wieku, rozbiory Rzeczypospolitej w końcu 18 wieku rozdzieliły Polaków i pozostała część Ukraińców między państwo austriackie i państwo rosyjskie aż do 1918 roku, w którym większość Polaków znalazła się w odbudowanym państwie polskim obejmującym m.in. po wojnie polsko-ukraińskiej zamieszkałą także przez Ukraińców dawną Galicję austriacką, a większość pozostałych Ukraińców w wyodrębnionej jednostce politycznej jaką była ukraińska republika sowiecka mająca swą reprezentację w ONZ, stolicę w Kijowie, ale pozbawioną rzeczywistej suwerenności aż do powtórnego (po 1918 roku) ogłoszenia niepodległości w 1991 roku. Pakt sowiecko-niemiecki z 1939 roku umożliwił z kolei sowiecką aneksję wschodniej części Polski, a wzajemny antagonizm doprowadził do krwawych walk w okresie II wojny światowej i bezpośrednio po jej zakończeniu, następnie w 1945 roku administracyjnie rozsiadlono ludność polską i ukraińską po obu stronach nowej granicy, a w 1947 roku pacyfikacyjnie przesiedlono Ukraińców polskich na nowe tereny przejęte przez Polskę od Niemiec. Historycznie więc przez stulecia sąsiedztwo było nierównoprawne, bo Ukraińcy byli podporządkowani Polakom bądź oba narody podlegały obcemu planowaniu, ale dopiero od niecałych 30 lat są sąsiadami jako równoprawni i suwerenni gospodarze własnych państw narodowych. Jak pisałem gdzie indziej¹: „Trafne określenie przez Timothy’ego Snydera² terenów, na których m.in. znajduje się ostoja narodu polska, jako „bloodlands” odsyła socjoantropologów tej przestrzeni do historii masakr³ i „czystek etnicznych”⁴, które stanowią wśród ludzi związanych pamięcią indywidualną i zbiorową z tą przestrzenią lokalizację emocji ekstremalnie silnych, na tyle, że podatnych na wewnętrzne zrepresjonowanie i wyparcie ze świadomości, nie mówiąc o emocjonalnym przepracowaniu oczyszczającym sumienie⁵. Są to ukryte „magazyny gniewu”⁶, swoisty „kapitał zła”, z którego „banki gniewu”⁷ na poziomie zinstytucjonalizowanym, także międzynarodowym mogą skorzystać. Istnieją wyspy czarnej pamięci, obszary, na których dokonana się masakra ludzi miejscowych przez innych miejscowych lub przez ludzi z zewnątrz, działających w ruchomych formacjach zbrojnych. Istnieją oczywiście obszary czarnej

¹ Jacek Kurczewski, *Lokalne i narodowe wzory konfliktu i pojednania* [w:] Joanna Kurczewska i Zdzisław Mach (red.), *Kultury narodowe i lokalne a polityka. Powiązania w różnych kontekstach*, IFiS PAN, Warszawa 2019, s. 175-176.

² Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, Basic Books, New York 2010.

³ Por. Lech Nijakowski, *Rozkosz zemsty*, WN Scholar, Warszawa 2013.

⁴ Por. Philipp Ther, *Ciemna strona państw narodowych. Czystki etniczne w nowoczesnej Europie*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2012.

⁵ Por. Michał Bilewicz (*Nie*)pamięć zbiorowa Polaków jako skuteczna regulacja emocji, „Teksty Drugie” 2016, nr 6, s. 52–67.

⁶ Joanna Kurczewska, *Odmiany tożsamości narodowej po 2004 roku w Polsce – perspektywa kulturowa*, „Teksty Drugie” 2016, nr 6, s. 30-51.

⁷ Peter Sloterdijk, *Gniew i czas*, WN Scholar, Warszawa 2011.

pamięci związanej nie tylko z masakrą, ale ogólniej z lokalną krzywdą wysiedleń, przesiedleń, ale i zbiorowej dyskryminacji, kiedy to taka czy inna tożsamość zbiorowa, nadawana lub imputowana, jest represjonowana. Dalej należałoby wyróżnić enklawy ściśle zamknięte od obszarów czarnych, otwartych na wiedzę innych. Niepamięci, którą w sposób dramatyczny rozwiął Jan Tomasz Gross¹, sprzyjał interes tych, którzy skorzystali na danej „krzywdzie” – zbrodniarzy, rabusiów, paserów czy zwykłych ludzi zagrożonych po wojnie odpowiedzialnością karną lub wchodzących bez wiedzy i zgody władz w posiadanie utraconego czy pozostawionego przez ofiary mienia [...] Wreszcie nowa okupacja, jaką okazało się „wyzwolenie”, sprzyjała co najmniej solidarnemu milczeniu o przestępstwach czy wykroczeniach sąsiadów.

[...] Do zмовy milczenia i ograniczeń faktycznie wynikających z lokalnego charakteru złych doświadczeń dochodziła oficjalna cenzura, która w ustroju totalitarnym PRL [czy ZSRR] stanowiła instytucjonalny mechanizm kontroli wiedzy i pamięci zbiorowej”.

Postawy polskiej opinii publicznej

Badania nad stosunkiem do innych narodów są w Polsce prowadzone stale od kilkudziesięciu lat. Nasze własne wyniki pochodzą z 2014 roku, kiedy to CBOS na nasze zamówienie (w ramach grantu NCN, nr. DEC-2012/07/B/HS6/02496) wykonał odpowiednie ogólnopolskie badania ankietowe (próbą reprezentatywną n = 1036 osób) stosując wspomnianą już ankietę autorstwa J.M. Kurczewskiego i M. Fuszary). Można więc je traktować jako fotografię polskiej opinii publicznej w ostatnim roku przed wybuchem konfliktu o „obcych” (uchodźców i imigrantów) wewnątrz polskiej i europejskiej opinii publicznej. Jedno z pytań ankiety, na którym skoncentrujemy się w tym opracowaniu, brzmiało:

„55A. A teraz chcielibyśmy zapytać Pana(nią) o spory między narodami. Ponieważ spory w historii najczęściej zdarzały się między sąsiadami, pytamy o relacje Polaków ze wszystkimi narodami, z którymi Polacy sąsiadują lub sąsiadowali w przeszłości. Jak Pan(i) określił(a)by relacje Polaków:

- a. z Rosjanami
- b. z Litwinami
- c. z Białorusinami
- d. z Ukraińcami
- e. ze Słowakami
- f. z Czechami
- g. z Niemcami
- h. z Żydami

¹ Jan Tomasz Gross, *Sąsiedzi*. Fundacja Pogranicze 2000.

- 1) Nigdy nie było między nami sporu, a więc nie ma konieczności pojednania.
- 2) Były spory, ale osiągnęliśmy pojednanie, teraz trzeba już tylko rozwijać dobre stosunki wzajemne.
- 3) Były spory i nie zostały do końca wyjaśnione, pojednanie jest możliwe tylko pod pewnymi warunkami (Jakimi?
- 4) Spory były na tyle duże, że pojednanie w tym pokoleniu nie nastąpi. Może w następnym.
- 5) Spory były na tyle duże, że pojednanie nigdy nie nastąpi.”

Tabela 1.

Oceny stanu relacji sąsiedzkich Polaków z innymi narodami (CBOS 2014)

w % (n = 1036 =100%)

	Rosjanie	Litwini	Białorusini	Ukraińcy	Słowacy	Czesi	Niemcy	Żydzi
Nigdy nie było konfliktów	2,6	21,8	26,1	12,1	51,2	43,5	3,4	20,0
Już jest pojednanie	24,5	35,1	26,8	35,4	24,4	32,9	60,6	34,9
Pojednanie możliwe, ale pod warunkami	25,7	9,5	7,0	10,9	0,9	1,2	6,6	4,2
Możliwe, ale w następnym pokoleniu	24,2	7,9	9,4	14,9	1,6	1,9	13,0	8,7
Nigdy do pojednania nie dojdzie	12,5	2,1	2,6	4,7	0,2	0,5	3,4	3,9
Trudno powiedzieć	9,7	22,6	26,8	20,7	20,6	18,7	12,0	27,1
Odmowa odpowiedzi	0,8	0,9	1,3	1,2	1,1	1,1	1,0	1,3

Dla oceny porównawczej ujawnionych w tym badaniu ocen badanych istotne jest uwzględnienie, po pierwsze, nierównomiernego występowania braku opinii, a po drugie również nierównomiernej oceny przeszłości. Około połowa badanych nie bierze pod uwagę konfliktów polsko-czeskich i polsko-słowackich, ignorując konflikt międzywojenny o Śląsk Cieszyński i powojenny o Kotlinę Kłodzką w pierwszym wypadku, a konflikt o Spisz i Orawę i wejście wojsk i administracji słowackiej na te tereny we wrześniu 1939 roku – w drugim.

Jedna piąta badanych ignoruje konflikt polsko-litewski o Wilno i Sejny, a także konflikt polsko-żydowski. Zresztą w 2014 roku aż 12% badanych odrzucało występowanie w przeszłości konfliktów między Polakami a Ukraińcami. Z kolei trudności z odpowiedzią miało aż 27,1% badanych pytanych o antagonizm polsko-żydowski, podczas gdy był to problem tylko dla około 10% badanych, pytanych o stosunki polsko-rosyjskie i polsko-niemieckie. Jeśli dla wyrównania tych różnic

połączyć odpowiedź „konfliktów nigdy nie było” i „pojednanie już jest” i porównać z odpowiedziami, że „konflikt nie zostanie rozwiązany aż w następnym pokoleniu” lub „nigdy”, to uzyskamy współczynnik akceptacji $(\%a + \%b) - (\%d + \%e) / (\%a + \%b) + (\%d + \%e)$. Zabieg ten ujawnia, że poza stosunkami polsko-rosyjskimi i polsko-ukraińskimi pozostałe są przez większość oceniane pozytywnie. Najczęściej pozytywne oceny odnoszą się do stosunków polsko-czeskich (76%) i polsko-słowackich (75%), za nimi idą stosunki polsko-niemieckie (! 64%), na dalszym miejscu, ale wciąż pozytywnie oceniane przez większość są stosunki polsko-litewskie (57%), polsko-żydowskie (55%), polsko-białoruskie (53%), gorzej polsko-ukraińskie (47%), a wyraźnie najrzadziej dobra ocena odnosi się do stosunków polsko-rosyjskich (27%).

Opis badania i badanych prób w Drohobyczu i Mariupolu

W Drohobyczu badanie zostało przeprowadzone w dniach: 8.03 - 15.12.2014 roku, zaś w Mariupolu od 3.11.2015 do 4.01.2016 roku. Materiał do analiz z poszczególnych miast zgromadzono za pomocą metody indywidualnego wywiadu standaryzowanego w połączeniu z obserwacją uczestniczącą. Zadaniem ankierów było zapisywanie dosłownych odpowiedzi respondentów w kwestionariuszu ankiety oraz sporządzanie dodatkowych notatek z wizyt w domach. Badania w Drohobyczu były nadzorowane przez mgr. Andrija Jurkewycza, dyrektora Młodzieżowego Stowarzyszenia Artystycznego „Alter” w tej miejscowości oraz prof. Svitlanę Shchudlo, kierowniczkę Katedry Prawoznawstwa, Socjologii i Politologii Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Iwana Franki w Drohobyczu. Z kolei za kontrolę przedsięwzięcia w Mariupolu byli odpowiedzialni w głównej mierze: prof. Bohdan Śliuszczynski, kierownik Katedry Socjologii, Filozofii i Pedagogiki i dr Oksana Tashkinova, pracownica tej Katedry w miejscowym Państwowym Uniwersytecie Humanistycznym.

W Mariupolu zebrano ogółem 270 (zob. Total N przed korektą) wywiadów standaryzowanych, przeprowadzonych z mieszkańcami miasta oraz pobliskich miejscowości: Sartana, Stary Krym, Talakivka, Hnutowo i Łomakyno. Założono realizację 250 ankiet, a sfinalizowano o 20 więcej. W Drohobyczu zebrano natomiast 361 (zob. Total N przed korektą) wywiadów z mieszkańcami miasta, blisko o 40 mniej niż zaplanowano.

Na etapie przygotowania zbiorów danych do obróbki statystycznej w programie SPSS dokonano korekty liczebności próby w każdym z miast, przez co uległa ona zmniejszeniu - w Drohobyczu do 297 i w Mariupolu do 241 (zob. Total N po korekcji). Redukcja ilości zrealizowanych wywiadów do analiz okazała się być konieczna ze względu na maksymalne zbliżenie charakterystyk respondentów występujących w próbie i populacji tych dwóch miast. Za kryterium niwelowania różnic przyjęto trzy podstawowe zmienne społeczno-demograficzne: płeć, wiek i wykształcenie. Chcąc nadać próbom charakter bardziej reprezentatywny, dostosowano je do udziału procentowego płci, wieku i wykształcenia faktycznie występującego w populacji.

Tabela 2

Metryczka badań przed korektą i po korekcie w Drohobyczu i Mariupolu:**PLEĆ**

Płeć [%]	Drohobycz		Mariupol	
	przed korektą	po korekcie	przed korektą	po korekcie
Mężczyzna	55,5%	49,8%	45,9 %	50,0%
Kobieta	44,5%	50,2%	54,1%	50,0%
Total n=100%	361	297	270	241

WIEK

Wiek [%]	Drohobycz		Mariupol	
	przed korektą	po korekcie	przed korektą	po korekcie
Do 34 lat	45,0%	44,8%	27,4%	28,6%
35 - 50 lat	35,4%	31,6%	33,0%	29,0%
51 - 64 lata	14,9%	18,2%	28,1%	29,5%
65 lat i powyżej	4,7%	5,4%	11,5%	12,9%
Total n=100%	361	297	270	241

WYKSZTAŁCENIE

Wykształcenie [%]	Drohobycz		Mariupol	
	przed korektą	po korekcie	przed korektą	po korekcie
Podstawowe	1,4%	1,4%	0,7%	0,0%
Średnie do matury	6,9%	6,7%	8,5%	9,1%
Średnie po maturze	77,1%	75,4%	72,2%	72,2%
Wyższe magisterskie	14,6%	16,5%	18,5%	18,7%
Total n=100%	361	297	270	241

W celu doboru respondentów do badań w obydwóch miastach przyjęto schemat mieszany (częściowo o charakterze losowym i nielosowym). W Drohobyczu rekrutacja interlokutorów odbywała się na dwóch etapach – losowej próbie kwotowej i nielosowej metodzie celowej i kuli śniegowej. Pierwszy z nich opierał się na wykazie spisu wyborców Drohobycza, udostępnionego przez władze miejskiego Ratusza. Kontrolowano przy dobrze respondentów 3 podstawowe zmienne społeczno-demograficzne: płeć, wiek i wykształcenie. Drugi etap polegał natomiast na przekazywaniu informacji ankietnikom o potencjalnie zainteresowanych osobach od badanych, z którymi został już przeprowadzony wywiad. Dwustopniowy schemat wyłaniania respondentów do badania wynikał z następujących czynników:

- Z braku możliwości znalezienia na pierwszym etapie wystarczającej ilości osób, spełniających jednocześnie wszystkie 3 kryteria: płeć, wiek i wykształcenie.
- Z braku możliwości zrealizowania założeń z pierwszego etapu z powodu nieistniejących adresów wylosowanych osób, długoterminowych wyjazdów osób wchodzących w skład wylosowanego gospodarstwa domowego oraz błędnych danych.
- Konieczności równoważenia próby wg podstawowych kryteriów doboru (płci, wieku i narodowości).
- Z przyczyn ogólnokrajowych, które miały w tym czasie wpływ na nastroje panujące w mieście: wydarzenia na kijowskim Majdanie, aneksja Krymu przez Rosję, początek wojny w Donbasie. Powyższe zdarzenia nie oddziaływały korzystnie na udzielanie zgody na wzięcie udziału w wywiadzie.

Dobór rozmówców do badania ankietowego w Mariupolu przebiegał z kolei na trzech etapach – warstwowym na terenie miasta i okolicznych miejscowości, próbie kwotowej na terenie miasta i pobliskich miejscowości i nielosowej metodzie celowej i kuli śniegowej wyłącznie na obszarze miasta. Warstwowy dobór respondentów polegał na tym, że w pierwszej kolejności przeprowadzono podział mieszkańców według zamieszkania w jednym z 4 rejonów, odpowiadających faktycznemu podziałowi administracyjnemu Mariupola i na tej podstawie z uwzględnieniem danych statystycznych, ankieterzy docierali do wylosowanych osób. Z próby wydzielono następujące części:

- Rejon centralny, największy pod względem ilości mieszkańców (187,4 tys.).
- Rejon illiczewski, który pokrywa się z północną częścią miasta i zajmuje największą powierzchnię. Jest to jednocześnie obszar w największym stopniu uprzemysłowiony. Do tej kategorii zakwalifikowano również pobliskie miejscowości: Sartanę (liczącą na przełomie lat 2015/2016 - 10 410 osób), Stary Krym (5 902 osoby), Talakivkę (3 955 osób) – są to osiedla typu miejskiego oraz wieś: Hnutowo (509 osób) i Łomakyno (317 osób).
- Rejon lewobrzeżny, zajmujący wschodnią część miasta, za rzeką Kalmius. Jednocześnie to terytorium było w największym stopniu dotknięte działaniami wojennymi, które miały miejsce w styczniu 2015 roku.
- Rejon pomorski, usytuowany na południu Mariupola, nad wybrzeżem Morza Azowskiego, nazywany po prostu Portem.

Drugim etapem rekrutacji respondentów był schemat kwotowy. Przy uwzględnieniu ilościowego składu poszczególnych rejonów, kontrolowano rozkład mieszkańców według odpowiadających temu podziałowi proporcji zmiennych, takich jak płeć i wiek. Informację o danych demograficznych otrzymano z wydziału statystyki Urzędu Miejskiego w Mariupolu. Z kolei nielosowa metoda kuli śniegowej/celowa na terenie

miasta polegała na docieraniu do kolejnych rozmówców poprzez informatorów, z którymi uprzednio został zrealizowany wywiad, przy jednoczesnym zachowaniu doboru kwotowego.

Trójstopniowy schemat wyłaniania respondentów wynikał z kilku ważnych czynników. Podstawowym problemem dla badań rozpoczętych w listopadzie w Mariupolu była duża ilość odmów przy zastosowaniu losowego doboru rozmówców. Sięgała ona w pierwszej fazie do 50% wszystkich wizyt w domach respondentów, do których udawali się ankieterzy. Dzięki zmianie metody docierania do badanych odsetek odmów zmniejszył się dziesięciokrotnie aż do 5%. Do przyczyn niewzięcia udziału w badaniu ankietowym, o których najczęściej wspominały osoby badane, należy zaliczyć: niepewność odnośnie anonimowego charakteru zbieranych danych, obawa przed niewłaściwym wykorzystaniem informacji udzielonych ankieterowi (lęk przed tym, że zapisane w kwestionariuszu odpowiedzi będą mogły w pewien sposób zaszkodzić), a także brak dostatecznej ilości czasu, jaką mogliby przeznaczyć na rozmowę. Kwestią najbardziej różnicującą odsetek odmów było miejsce zamieszkania respondenta. Największą ich ilość odnotowano w tych rejonach miasta, które najdotkliwiej odczuły skutki działań wojennych, a więc w części wschodniej Mariupola, a także w miejscowościach: Sartana i Talakivka. Okazało się, że ludzie na tych terenach byli najbardziej zaleknieni wydarzeniami, jakie odbyły się kilka miesięcy wcześniej oraz najmniej ufnie podchodzili do osoby ankietera, jak i całego przedsięwzięcia, spośród wszystkich grup respondentów. Należy również mieć na względzie, że ankieterzy pracowali w niezwykle trudnych warunkach – musieli ciągle troszczyć się o swoje bezpieczeństwo. W mieście i okolicznych miejscowościach (zwłaszcza tych, objętych wywiadami) był wprowadzony nasilony reżim ochrony. Część miejscowej ludności wyjechała z miasta – głównie młodzież i osoby w wieku produkcyjnym. Nasilona emigracja była również powodem braku możliwości kontrolowania jednej z podstawowych zmiennych społeczno-demograficznych, jaką jest pochodzenie i narodowość.

W niniejszym artykule zostaną przedstawione wyniki analizy regresji liniowej oraz logistycznej, które przeprowadzono na dwóch pytaniach, znajdujących się zarówno w kwestionariuszu ankiety wykorzystanym do badań w Drohobyczu, jak i Mariupolu. Pierwsze z nich dotyczy oceny stosunków Ukraińców z przedstawicielami sąsiadujących narodowości i Żydami (pyt. 61), a także emocji żywionych wobec tych reprezentantów (pyt. 61a). Obydwie kwestie, oprócz wymienionych Żydów dotyczyły zatem: Rosjan, Białorusinów, Polaków, Słowaków, Węgrów, Rumunów i Mołdawian, a w Mariupolu dodatkowo Greków i Romów, zaś w pytaniu o emocje uwzględniono również Ukraińców jako swoisty test pozwalający na kontrolę spójności wyników.

Stosunki z sąsiednimi narodami w opinii mieszkańców dwóch miast ukraińskich

DROHOBYCZ

Tabela 3.

Jak ocenia Pan(i) stosunki z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami? (pyt. 61) –
Drohobycz (n=297) w [%]

Jak ocenia Pan(i) stosunki z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami? (pyt. 61) w [%]	Rosjanie	Białorusini	Polacy	Żydzi	Słowacy	Węgrzy	Rumuni	Mołdawianie
Między nami nigdy nie było sporów, dlatego problem pojednania nie występuje	5,0	69,0	44,8	49,8	76,4	59,3	53,9	70,0
Były spory, ale osiągnęliśmy pojednanie, a teraz trzeba rozwijać dobre relacje	4,0	22,6	47,5	17,5	17,8	31,3	32,3	22,9
Były spory, jakie nie osiągnęły ostatecznego rozwiązania, pojednanie możliwe w przyszłości	26,0	2,7	2,04	2,4	0,3	3,0	6,1	0,7
Spory były na tyle poważne, że pojednanie w tym pokoleniu jest niemożliwe, może w następnym	21,0	2,0	2,0	1,0	2,0	3,0	3,4	2,0
Spory były na tyle poważne, że pojednanie nigdy nie odbędzie się	40,4	1,3	1,3	2,0	1,0	1,0	1,7	1,7
Systemowe braki danych	3,5	2,4	2,4	27,3	2,5	2,4	2,6	2,7
Suma n=100	297	297	297	297	297	297	297	297

Tabela 4a

Wyniki analizy regresji liniowej pytania o ocenę stosunków z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami (pyt. 61) i zmiennych społeczno-demograficznych – Drohobycz

NARODOWOŚĆ	ROSJANIE		BIAŁORUSINI		POLACY		ŻYDZI	
	beta	p	beta	p	beta	p	beta	P
Stała		0,000		0,000		0,000		0,000
PŁEĆ (1 – mężczyzna)	0,216	0,000 ***	0,099	0,102	0,059	0,332	0,177	0,011 **
WIEK (1 – powyżej 50 lat)	-0,121	0,044*	-0,071	0,243	-0,125	0,040*	-0,037	0,583
WYKSZTAŁCENIE (1 – średnie po maturze i wyższe)	-0,003	0,959	0,030	0,619	0,038	0,534	0,141	0,039*
PRACA (1 – praca chociażby dorywcza)	-0,073	0,223	-0,008	0,894	0,013	0,827	-0,064	0,344
SYTUACJA MATERIALNA (1 – dobra i bardzo dobra)	-0,045	0,444	-0,135	0,026*	-0,031	0,614	-0,025	0,717

Poziomy istotności: *p<0,05, ** p<0,01, *** P<0,001

Tabela 4b

Wyniki analizy regresji liniowej pytania o ocenę stosunków z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami (pyt. 61) i zmiennych społeczno-demograficznych – Drohobycz

NARODOWOŚĆ	SŁOWACY		WĘGRZY		RUMUNI		MOŁDAWIANIE	
	beta	p	beta	p	beta	p	beta	P
Współczynniki								
Stała		0,000		0,000		0,000		0,000
PLEĆ (1 – mężczyzna)	0,049	0,421	0,056	0,360	0,030	0,627	0,066	0,278
WIEK (1 – powyżej 50 lat)	-0,092	0,126	-0,024	0,693	-0,054	0,374	-0,165	0,007**
WYKSZTAŁCENIE (1 – średnie po maturze i wyższe)	0,097	0,106	0,076	0,210	0,048	0,432	-0,039	0,520
PRACA (1 – praca chociażby dorywcza)	-0,082	0,172	-0,053	0,381	0,045	0,459	-0,065	0,279
SYTUACJA MATERIALNA (1 – dobra i bardzo dobra)	-0,137	0,023*	-0,001	0,986	-0,093	0,127	-0,082	0,177

Poziomy istotności: *p<0,05, ** p<0,01, *** P<0,001

Podsumowanie modeli:

- Rosjanie: F (5,272) = 3,404; p<0,01; R-kwadrat=0,042
- Białorusini: F (5,273) = 1,580; p=0,116; R-kwadrat=0,010
- Polacy: F (5,273) = 1,128; p=0,346; R-kwadrat=0,002
- Żydzi: F (5,208) = 2,245; p=0,05; R-kwadrat=0,028
- Słowacy: F (5,272) = 2,185; p=0,05; R-kwadrat=0,021
- Mołdawianie: F (5,271) = 2,074; p=0,069; R-kwadrat=0,0

Mężczyźni częściej niż kobiety skłaniają się ku temu, że spory z Rosjanami były na tyle poważne, że pojednanie jest niemożliwe lub mało prawdopodobne. Wraz ze wzrostem wieku maleje odsetek badanych uważających, że spory z Rosjanami były na tyle poważne, że nigdy nie dojdzie do pojednania lub jest ono mało prawdopodobne. Starsi respondenci bardziej skłaniają się ku lepszej ocenie stosunków z Rosjanami. Twierdzą, że w ogóle nie było sporów lub widzą nadzieję na kompromis.

Wraz z lepszą oceną własnej sytuacji materialnej badani w Drohobyczu częściej byli skłonni do pozytywnej oceny relacji z Białorusinami. Starsi respondenci częściej byli skłonni do pozytywnej oceny stosunków z Polakami. Uważają, że w ogóle nie było sporów lub były one nie na tyle poważne, żeby nie można było znaleźć kompromisu. Mężczyźni i osoby z wyższym wykształceniem częściej niż kobiety i osoby z wykształceniem podstawowym i średnim skłaniają się ku temu, że spory z Żydami były na tyle poważne, że pojednanie jest niemożliwe lub mało prawdopodobne. Wraz z lepszą oceną własnej sytuacji materialnej badani w Drohobyczu częściej byli skłonni do pozytywnej oceny relacji ze Słowakami. Starsi respondenci częściej byli skłonni do pozytywnej oceny stosunków z Mołdawianami. Uważają, że w ogóle nie było sporów lub były one nie na tyle poważne, żeby nie można było znaleźć kompromisu.

MARIUPOL

Tabela 5a

Jak ocenia Pan(i) stosunki z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami? (pyt. 61) – Mariupol (n=241)

Jak ocenia Pan(i) stosunki z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami? (pyt. 61) w [%]	Rosjanie	Białorusini	Polacy	Żydzi	Słowacy	Węgrzy	Rumuni	Moldawianie
Między nami nigdy nie było sporów, dlatego problem pojednania nie występuje	30,1	69,3	52,7	67,2	75,5	70,5	66,8	72,2
Były spory, ale osiągnęliśmy pojednanie, a teraz trzeba rozwijać dobre relacje	15,1	17,0	32,8	17,8	9,0	12,4	17,4	13,7
Były spory, jakie nie osiągnęły ostatecznego rozwiązania, pojednanie możliwe w przyszłości	22,0	4,6	5,0	6,0	5,0	5,4	5,0	3,3
Spory były na tyle poważne, że pojednanie w tym pokoleniu jest niemożliwe, może w następnym	14,0	5,0	3,3	0,8	0,4	1,2	1,0	1,2
Spory były na tyle poważne, że pojednanie nigdy nie odbędzie się	13,0	0,4	0,8	1,0	0,4	0,4	0,8	0,8
Nie wiem/trudno powiedzieć	1,0	0,8	0,8	0,8	0,4	0,8	0,8	0,8
Odp. 1 i 2	0	0	0	0	0,8	0	0	0
Systemowe braki danych	4,8	2,9	4,6	6,4	8,5	9,3	8,2	8,0
Suma n=100%	241	241	241	241	241	241	241	241

Tabela 5b

Jak ocenia Pan(i) stosunki z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami? (pyt. 61) – Mariupol (n=241) w [%]

Jak ocenia Pan(i) stosunki z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami? (pyt. 61) w [%]	Grecy	Romowie
Między nami nigdy nie było sporów, dlatego problem pojednania nie występuje	77,6	68,5
Były spory, ale osiągnęliśmy pojednanie, a teraz trzeba rozwijać dobre relacje	12,1	12,4
Były spory, jakie nie osiągnęły ostatecznego rozwiązania, pojednanie możliwe w przyszłości	3,7	6,2
Spory były na tyle poważne, że pojednanie w tym pokoleniu jest niemożliwe, może w następnym	1,2	0,8
Spory były na tyle poważne, że pojednanie nigdy nie odbędzie się	0,8	1,7
Nie wiem/trudno powiedzieć	0,8	0,8
Odp. 1 i 2	0	0
Systemowe braki danych	3,8	9,6
Suma n=100%	241	241

Tabela 6a

Wyniki analizy regresji liniowej pytania o ocenę stosunków z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami (pyt. 61) i zmiennych społeczno-demograficznych – Mariupol

NARODOWOŚĆ	ROSIJANIE		BIAŁORUSINI		POLACY		ŻYDZI	
	beta	p	beta	p	beta	p	beta	p
Współczynniki								
Stała		0,000		0,000		0,000		0,000
PŁEĆ (1 – mężczyzna)	0,023	0,737	-0,085	0,207	-0,061	0,369	-0,035	0,613
WIEK (1 – powyżej 50 lat)	-0,067	0,345	0,037	0,600	-0,001	0,987	0,083	0,254
WYKSZTAŁCENIE (1 – średnie po maturze i wyższe)	-0,079	0,242	0,011	0,867	0,098	0,147	0,066	0,336
PRACA (1 – praca chociażby dorywcza)	0,065	0,370	0,119	0,100	0,030	0,682	0,081	0,272
SYTUACJA MATERIALNA (1 – dobra i bardzo dobra)	-0,029	0,667	-0,075	0,260	-0,020	0,769	-0,028	0,676

Poziomy istotności: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $P < 0,001$

Tabela 6b

Wyniki analizy regresji liniowej pytania o ocenę stosunków z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami (pyt. 61) i zmiennych społeczno-demograficznych – Mariupol

NARODOWOŚĆ	SŁOWACY		WĘGRZY		RUMUNI		MOŁDAWIANIE	
	beta	p	beta	p	beta	p	beta	p
Współczynniki								
Stała		0,000		0,000		0,000		0,000
PŁEĆ (1 – mężczyzna)	-0,078	0,258	0,020	0,775	0,020	0,773	0,022	0,747
WIEK (1 – powyżej 50 lat)	0,181	0,013**	0,062	0,404	0,085	0,246	0,079	0,284
WYKSZTAŁCENIE (1 – średnie po maturze i wyższe)	0,077	0,260	0,105	0,135	0,104	0,132	0,098	0,157
PRACA (1 – praca chociażby dorywcza)	0,113	0,126	0,107	0,154	0,086	0,249	0,123	0,098
SYTUACJA MATERIALNA (1 – dobra i bardzo dobra)	-0,104	0,126	-0,051	0,462	-0,010	0,879	0,017	0,800

Poziomy istotności: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $P < 0,001$

Tabela 6c

Wyniki analizy regresji liniowej pytania o ocenę stosunków z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami (pyt. 61) i zmiennych społeczno-demograficznych – Mariupol

NARODOWOŚĆ	GRECY		ROMOWIE	
	beta	p	beta	p
Współczynniki				
Stała		0,000		0,000
PŁEĆ (1 – mężczyzna)	-0,037	0,582	0,037	0,595
WIEK (1 – powyżej 50 lat)	0,105	0,143	0,043	0,563
WYKSZTAŁCENIE (1 – średnie po maturze i wyższe)	0,009	0,890	0,085	0,227
PRACA (1 – praca chociażby dorywcza)	-0,013	0,858	0,036	0,634
SYTUACJA MATERIALNA (1 – dobra i bardzo dobra)	-0,022	0,740	0,023	0,741

Poziomy istotności: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $P < 0,001$

MARIUPOL

Tabela 8a

Co Pan(i) odczuwa wobec sąsiadujących z Ukrainą narodowości? (pyt. 61a) – Mariupol, w [%]

Co Pan(i) odczuwa wobec sąsiadujących z Ukrainą narodowości? w [%]	Rosjanie	Białorusini	Polacy	Żydzi	Słowacy	Węgrzy	Rumuni	Moldawianie
Niechęć	11,0	1,1	1,2	1,7	0,8	1,7	1,2	1,7
Lęk	22,0	1,0	1,2	0,9	2,1	0,8	1,7	4,1
Wstyd	2,0	0,4	1,2	0	0,8	0,8	0,4	0,4
Wina	0,4	0	0	0	0	0,4	0	0
Sympatia	43,2	71,0	63,5	48,1	46,5	43,6	42,3	43,2
Obojętność	17,0	22,4	29,0	42,7	44,4	46,5	48,5	45,2
Inne	2,0	2,0	2,1	2,9	3,3	3,7	3,7	3,3
Nie wiem/trudno powiedzieć	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4
Systemowe braki danych	1,9	1,7	1,4	3,3	1,7	2,1	1,8	1,7
Suma n=100%	241	241	241	241	241	241	241	241

Osobno przedstawimy wyniki dotyczące Greków i Romów oraz Ukraińców, którzy stanowią zmienną kontrolną.

Tabela 8b

Co Pan(i) odczuwa wobec sąsiadujących z Ukrainą narodowości? (pyt. 61a) – Mariupol, w [%]

Co Pan(i) odczuwa wobec sąsiadujących z Ukrainą narodowości? w [%]	Grecy	Romowie	Ukraińcy
Niechęć	1,7	2,9	2,5
Lęk	2,1	3,7	4,6
Wstyd	0,4	0,4	2,1
Wina	0	0,8	0,8
Sympatia	58,1	37,8	79,7
Obojętność	32,8	48,5	6,6
Inne	3,7	3,3	2,1
Nie wiem/trudno powiedzieć	0,4	0,4	0,4
Systemowe braki danych	0,8	2,2	1,2
Suma n=100%	241	241	241

Analiza emocji respondentów w Drohobyczu, odnoszących się do przedstawicieli sąsiednich państw świadczy o tym, że koncentrują się one wokół odpowiedzi sympatia. Wyjątek stanowi nastawienie do Żydów i Rosjan. Jeśli chodzi o Żydów, to w odpowiedziach dominuje nastawienie indyferentne - obojętność. Nastawienie do Rosjan jest zabarwione kardynalnie odmiennymi emocjami - niechęcią i lękiem.

Wyniki analizy odpowiedzi mieszkańców Mariupola pokazują, że największą sympatią darzą Ukraińców (80%), Białorusinów (71%) i Greków (58%) - stanowiących tu historyczną mniejszość. Należy jednak zaznaczyć, że pośród mieszkańców tego miasta uczucie sympatii jest o wiele wyraźniej zaznaczone niż w Drohobyczu. Dopełnia je jaskrawo również lęk.

REGRESJE

Tabela 9a

Wyniki analizy regresji logistycznej pytania o ocenę stosunków z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami (pyt. 61a) w kategoriach sympatii i zmiennych społeczno-demograficznych – Drohobycz

NARODOWOŚĆ	ROSJANIE		BIAŁORUSINI		POLACY		ŻYDZI	
	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p
Wskaznik								
PŁEĆ (1 – mężczyzna)	0,440	0,063	0,531	0,020*	0,639	0,117	0,391	0,095
WIEK (1 – powyżej 50 lat)	1,162	0,766	1,036	0,912	1,210	0,573	2,465	0,148
WYKSZTAŁCENIE (1 – średnie po maturze i wyższe)	0,876	0,869	0,313	0,081	1,993	0,187	1,066	0,999
PRACA (1 – praca chociażby dorywcza)	2,623	0,131	1,484	0,204	2,444	0,005**	1,380	0,618
SYTUACJA MATERIALNA (1 – dobra i bardzo dobra)	1,440	0,541	1,605	0,258	2,145	0,118	0,264	0,240
Stała	0,079	0,011	4,534	0,036	0,628	0,437	0,000	0,999

Poziomy istotności: *p<0,05, ** p<0,01, *** P<0,001

Tabela 9b

Wyniki analizy regresji logistycznej pytania o ocenę stosunków z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami (pyt. 61a) w kategoriach sympatii i zmiennych społeczno-demograficznych - Drohobycz:

NARODOWOŚĆ	SŁOWACY		WĘGRZY		RUMUNI		MOŁDAWIANIE	
	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p
Wskaznik								
PŁEĆ (1 – mężczyzna)	0,754	0,309	0,618	0,090	0,638	0,109	0,632	0,101
WIEK (1 – powyżej 50 lat)	1,097	0,780	1,185	0,618	1,083	0,812	1,407	0,317
WYKSZTAŁCENIE (1 – średnie po maturze i wyższe)	0,270	0,091	0,740	0,618	0,683	0,529	1,302	0,630
PRACA (1 – praca chociażby dorywcza)	1,295	0,415	1,314	0,400	1,712	0,090	1,562	0,161
SYTUACJA MATERIALNA (1 – dobra i bardzo dobra)	0,861	0,709	0,989	0,980	0,810	0,603	0,783	0,547
Stała	6,471	0,023	3,024	0,099	2,425	0,184	1,356	0,621

Poziomy istotności: *p<0,05, ** p<0,01, *** P<0,001

Podsumowanie modeli:

- Białorusini: $X^2(5) = 11,15$, $p < 0,05$, R^2 Nagelkerke = 0,06, Test Hosmera-Lemeshowa = 0,055

- Polacy: $X^2(5) = 14,45$, $p < 0,01$, R^2 Nagelkerke = 0,080, Test Hosmera-Lemeshowa = 0,515

Tabela 10a

Wyniki analizy regresji logistycznej pytania o ocenę stosunków z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami (pyt. 61a) w kategoriach sympatii i zmiennych społeczno-demograficznych – Mariupol

NARODOWOŚĆ	ROSIJANIE		BIAŁORUSINI		POLACY		ŻYDZI	
	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p
Wskaźnik								
PLEĆ (1 – mężczyzna)	1,097	0,729	1,235	0,472	1,023	0,933	1,379	0,235
WIEK (1 – powyżej 50 lat)	0,981	0,946	1,036	0,909	0,937	0,824	1,028	0,923
WYKSZTAŁCENIE (1 – średnie po maturze i wyższe)	2,135	0,129	0,492	0,218	0,352	0,068	0,404	0,063
PRACA (1 – praca chociażby dorywcza)	1,093	0,784	0,995	0,989	1,106	0,760	2,074	0,029*
SYTUACJA MATERIALNA (1 – dobra i bardzo dobra)	1,101	0,800	2,090	0,123	1,052	0,898	0,925	0,840
Stała	0,333	0,061	3,790	0,045	4,206	0,027	1,019	0,974

Poziomy istotności: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $P < 0,001$

Tabela 10b

Wyniki analizy regresji logistycznej pytania o ocenę stosunków z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami (pyt. 61a) w kategoriach sympatii i zmiennych społeczno-demograficznych – Mariupol

NARODOWOŚĆ	SŁOWACY		WĘGRZY		RUMUNI		MOŁDAWIANIE	
	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p
Wskaźnik								
PLEĆ (1 – mężczyzna)	1,457	0,162	1,139	0,633	1,076	0,788	1,281	0,361
WIEK (1 – powyżej 50 lat)	0,999	0,998	1,148	0,633	0,946	0,849	0,879	0,655
WYKSZTAŁCENIE (1 – średnie po maturze i wyższe)	0,577	0,235	0,515	0,152	0,487	0,120	0,488	0,120
PRACA (1 – praca chociażby dorywcza)	1,299	0,423	1,333	0,385	1,188	0,601	1,247	0,504
SYTUACJA MATERIALNA (1 – dobra i bardzo dobra)	0,553	0,137	0,386	0,028*	0,399	0,034*	0,648	0,277
Stała	1,026	0,963	1,099	0,866	1,351	0,590	1,181	0,765

Poziomy istotności: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $P < 0,001$

Tabela 10c

Wyniki analizy regresji logistycznej pytania o ocenę stosunków z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami (pyt. 61a) w kategoriach sympatii i zmiennych społeczno-demograficznych – Mariupol

NARODOWOŚĆ	GRECY		ROMOWIE		UKRAIŃCY	
	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p
PLEĆ (1 – mężczyzna)	1,018	0,947	1,333	0,301	1,358	0,358
WIEK (1 – powyżej 50 lat)	1,648	0,086	0,964	0,902	1,657	0,160
WYKSZTAŁCENIE (1 – średnie po maturze i wyższe)	0,495	0,162	0,380	0,036*	0,795	0,696
PRACA (1 – praca chociażby dorywcza)	1,435	0,269	1,041	0,904	0,823	0,637
SYTUACJA MATERIALNA (1 – dobra i bardzo dobra)	1,215	0,617	0,608	0,237	3,142	0,070
Stała	1,556	0,452	1,292	0,648	3,429	0,080

Poziomy istotności: * $p < 0,5$, ** $p < 0,01$, *** $P < 0,001$

Podsumowanie modeli:

- Żydzi: $X^2(5) = 12,179$, $p < 0,05$, R^2 Nagelkerke = 0,067, Test Hosmera-Lemeshowa = 0,109

- Węgrzy: $X^2(5) = 9,22$, $p = 0,101$, R^2 Nagelkerke = 0,051, Test Hosmera-Lemeshowa = 0,223

- Rumuni: $X^2(5) = 8,38$, $p = 0,136$, R^2 Nagelkerke = 0,047, Test Hosmera-Lemeshowa = 0,225

- Romowie: $X^2(5) = 7,43$, $p = 0,191$, R^2 Nagelkerke = 0,042, Test Hosmera-Lemeshowa = 0,461

W Drohobyczu i Mariupolu zadano respondentom pytanie o emocje odczuwane wobec sąsiadujących z Ukrainą narodowości oraz Żydów, a w przypadku Mariupola dodatkowo: Greków, Romów i Ukraińców. Badani mieli do wyboru kategorie odpowiedzi: niechęć, lęk, wstyd, wina, sympatia, obojętność lub mogli wskazać inną emocję spoza zaproponowanej kafeterii. W celu sprawdzenia zależności pomiędzy niektórymi emocjami przeprowadzono logistyczną analizę regresji, w której predyktorami były: płeć, wiek, wykształcenie, zatrudnienie i sytuacja materialna. Zmienne społeczno-demograficzne zostały przekształcone do postaci dychotomicznej (i zakodowane w programie SPSS za pomocą 0 i 1) w następującym porządku: płeć – 0 – kobieta, 1 – mężczyzna, wiek – 0 – poniżej 50 lat i 1 – powyżej 50 lat, wykształcenie – 0 – podstawowe i średnie do matury oraz 1 – średnie po maturze i wyższe, zatrudnienie – 0 – osoba bezrobotna, 1 – mająca pracę chociażby dorywczą, a także sytuacja materialna – 0 – zła, bardzo zła i przeciętna, 1 – dobra i bardzo dobra. Do analizy wybrano również

2 emocje – winę i sympatię jako zmienne zależne i sprowadzono je do postaci dychotomicznej, w której 0 świadczy o braku wskazania odpowiedzi, a 1 o jej obecności.

W przypadku wyboru przez badanych winy, lęku, wstydu oraz pozostałych emocji wobec Rosjan, Białorusinów, Polaków, Żydów, Słowaków, Węgrów, Rumunów, Mołdawian, Greków, Romów i samych Ukraińców nie udało się znaleźć istotnych zależności pomiędzy predyktorami, zarówno na podstawie danych otrzymanych w Drohobyczu, jak i Mariupolu. Główną przyczyną jest zbyt mały odsetek wskazań tych odpowiedzi przez badanych w obydwóch miastach lub w niektórych przypadkach całkowity brak. Analizując z kolei wyniki odnoszące się do odczuwania sympatii można wyciągnąć kilka wniosków. Na podstawie danych zebranych w Drohobyczu można powiedzieć, że:

- Z większym prawdopodobieństwem kobiety niż mężczyźni deklarują sympatię wobec Białorusinów (odds ratio = 0,53, $p < 0,05$) oraz

- Że osoby posiadające pracę chociażby dorywczą lub zatrudnione na pół bądź cały etat częściej odczuwają sympatię wobec Polaków niż bezrobotni (odds ratio = 2,44, $p < 0,01$).

Z kolei na podstawie wyników otrzymanych w Mariupolu można powiedzieć, że:

- Osoby posiadające pracę chociażby dorywczą lub zatrudnione na pół bądź cały etat częściej odczuwają sympatię wobec Żydów niż bezrobotni (odds ratio = 2,44, $p < 0,01$).

- Wraz ze wzrostem oceny własnej sytuacji materialnej maleje prawdopodobieństwo wyboru sympatii wobec Węgrów i Rumunów. Współczynnik ilorazu szans wyniósł w tych przypadkach odpowiednio wartości - odds ratio = 0,38, $p < 0,05$ i odds ratio = 0,39, $p < 0,05$.

- Ponadto wraz ze wzrostem wykształcenia badanych maleje prawdopodobieństwo wyboru sympatii wobec Romów (odds ratio = 0,38, $p < 0,05$)

W pozostałych przypadkach współczynnik ilorazu szans nie osiągnął wartości istotnej statystycznie, co uniemożliwia interpretację pozostałych zależności

NIECHĘĆ

Tabela 11a

Wyniki analizy regresji logistycznej pytania o ocenę stosunków z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami (pyt. 61a) w kategoriach niechęci i zmiennych społeczno-demograficznych – Drohobycz

NARODOWOŚĆ	ROSIJANIE		BIAŁORUSINI		POLACY		ŻYDZI	
	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p
PŁEĆ (1 – mężczyzna)	1,071	0,795	2,451	0,045*	0,797	0,659	0,954	0,954
WIEK (1 – powyżej 50 lat)	0,844	0,586	1,397	0,469	1,029	0,963	0,719	0,718
WYKSZTAŁCENIE (1 – średnie po maturze i wyższe)	1,335	0,571	0,841	0,830	0,305	0,095	1,222	0,999
PRACA (1 – praca chociażby dorywcza)	0,943	0,850	0,851	0,734	1,333	0,664	1,140	0,890
SYTUACJA MATERIALNA (1 – dobra i bardzo dobra)	1,591	0,272	1,593	0,399	1,086	0,917	6,175	0,036*
Stała	1,196	0,759	0,083	0,007	0,187	0,073	0,000	0,999

Poziomy istotności: *p<0,05, ** p<0,01, *** P<0,001

Podsumowanie modelu:

- Białorusini: $X^2(5) = 6,213$, $p=0,286$, R^2 Nagelkerke = 0,050, Test Hosmera-Lemeshowa = 0,393

- Żydzi: $X^2(5) = 4,536$, $p=0,475$, R^2 Nagelkerke = 0,114, Test Hosmera-Lemeshowa = 0,919

Tabela 11b

Wyniki analizy regresji logistycznej pytania o ocenę stosunków z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami (pyt. 61a) w kategoriach niechęci i zmiennych społeczno-demograficznych – Drohobycz

NARODOWOŚĆ	SŁOWACY		WĘGRZY		RUMUNI		MOŁDAWIANIE	
	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p
PŁEĆ (1 – mężczyzna)	0,828	0,727	1,146	0,802	1,233	0,645	1,060	0,900
WIEK (1 – powyżej 50 lat)	0,895	0,868	0,500	0,375	0,730	0,588	0,751	0,626
WYKSZTAŁCENIE (1 – średnie po maturze i wyższe)	1,347	0,999	0,417	0,289	0,742	0,709	0,341	0,125
PRACA (1 – praca chociażby dorywcza)	1,276	0,715	1,132	0,854	1,379	0,579	0,685	0,464
SYTUACJA MATERIALNA (1 – dobra i bardzo dobra)	1,657	0,460	1,109	0,897	0,639	0,564	1,302	0,694
Stała	0,000	0,998	0,137	0,051	0,102	0,018	0,331	0,185

Poziomy istotności: *p<0,05, ** p<0,01, *** P<0,001

Z większym prawdopodobieństwem mężczyźni niż kobiety deklarują niechęć wobec Białorusinów (odds ratio = 2,45, $p<0,05$).

Osoby oceniające swoją sytuację materialną jako lepszą z większym prawdopodobieństwem będą częściej odczuwać niechęć wobec Żydów (odds ratio = 6,18, $p < 0,05$).

Tabela 12a

Wyniki analizy regresji logistycznej pytania o ocenę stosunków z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami (pyt. 61a) w kategoriach niechęci i zmiennych społeczno-demograficznych - Mariupol

NARODOWOŚĆ	ROSIJANIE		BIAŁORUSINI		POLACY		ŻYDZI	
	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p
PŁEĆ (1 – mężczyzna)	1,602	0,297	1,235	0,850	0,634	0,734	0,000	0,996
WIEK (1 – powyżej 50 lat)	0,163	0,006**	0,000	0,996	0,000	0,996	1,163	0,886
WYKSZTAŁCENIE (1 – średnie po maturze i wyższe)	0,506	0,282	2,151	0,998	1,542	0,998	2,444	0,998
PRACA (1 – praca chociażby dorywcza)	1,411	0,619	0,481	0,573	0,420	0,522	0,562	0,583
SYTUACJA MATERIALNA (1 – dobra i bardzo dobra)	0,754	0,670	0,000	0,998	0,000	0,998	0,000	0,998
Stała	0,221	0,095	0,000	0,998	0,000	0,998	0,000	0,998

Poziomy istotności: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $P < 0,001$

Podsumowanie modelu:

- Rosjanie: $X^2(5) = 16,501$, $p < 0,001$, R^2 Nagelkerke = 0,135, Test Hosmera-Lemeshowa = 0,840

Tabela 12b

Wyniki analizy regresji logistycznej pytania o ocenę stosunków z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami (pyt. 61a) w kategoriach niechęci i zmiennych społeczno-demograficznych – Mariupol

NARODOWOŚĆ	SŁOWACY		WĘGRZY		RUMUNI		MOŁDAWIANIE	
	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p
PŁEĆ (1 – mężczyzna)	0,000	0,996	1,167	0,883	1,725	0,665	2,931	0,364
WIEK (1 – powyżej 50 lat)	0,722	0,824	1,006	0,996	1,152	0,911	1,473	0,728
WYKSZTAŁCENIE (1 – średnie po maturze i wyższe)	4,726	0,998	2,631	0,998	1,109	0,998	2,323	0,998
PRACA (1 – praca chociażby dorywcza)	0,000	0,995	0,350	0,348	2,702	0,997	1,043	0,974
SYTUACJA MATERIALNA (1 – dobra i bardzo dobra)	0,000	0,998	2,151	0,517	1,979	0,047*	6,304	0,073
Stała	0,000	0,998	0,000	0,998	0,000	0,997	0,000	0,998

Poziomy istotności: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $P < 0,001$

Podsumowanie modelu:

- Rumuni: $X^2(5) = 6,851$, $p = 0,232$, R^2 Nagelkerke = 0,225, Test Hosmera-Lemeshowa = 0,432

Tabela 12c

Wyniki analizy regresji logistycznej pytania o ocenę stosunków z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami (pyt. 61a) w kategoriach niechęci i zmiennych społeczno-demograficznych – Mariupol

NARODOWOŚĆ	GRECY		ROMOWIE		UKRAIŃCY	
	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p
Wskaznik						
PŁEĆ (1 – mężczyzna)	0,000	0,996	0,398	0,287	1,196	0,841
WIEK (1 – powyżej 50 lat)	0,204	0,191	0,495	0,432	0,169	0,137
WYKSZTAŁCENIE (1 – średnie po maturze i wyższe)	4,093	0,998	0,561	0,606	0,426	0,463
PRACA (1 – praca chociażby dorywcza)	0,000	0,994	0,829	0,838	0,345	0,303
SYTUACJA MATERIALNA (1 – dobra i bardzo dobra)	0,000	0,998	0,959	0,970	0,000	0,998
Stała	0,000	0,998	0,108	0,107	0,206	0,271

Poziomy istotności: *p<0,05, ** p<0,01, *** P<0,001

Z większym prawdopodobieństwem kobiety niż mężczyźni deklarują niechęć wobec Rosjan (odds ratio = 0,16, p<0,01).

Osoby oceniające swoją sytuację materialną jako lepszą z większym prawdopodobieństwem będą częściej odczuwać niechęć wobec Rumunów (odds ratio = 1,98, p<0,05).

OBOJETNOŚĆ

Tabela 13a

Wyniki analizy regresji logistycznej pytania o ocenę stosunków z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami (pyt. 61a) w kategoriach obojętności i zmiennych społeczno-demograficznych – Drohobycz

NARODOWOŚĆ	ROSIANIE		BIAŁORUSINI		POLACY		ŻYDZI	
	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p
Wskaznik								
PŁEĆ (1 – mężczyzna)	3,680	0,058	1,406	0,379	0,942	0,899	1,040	0,937
WIEK (1 – powyżej 50 lat)	0,227	0,164	0,725	0,508	2,696	0,039*	0,575	0,343
WYKSZTAŁCENIE (1 – średnie po maturze i wyższe)	0,989	0,992	2,464	0,393	0,668	0,622	0,000	0,999
PRACA (1 – praca chociażby dorywcza)	1,588	0,564	0,783	0,569	0,456	0,107	1,268	0,687
SYTUACJA MATERIALNA (1 – dobra i bardzo dobra)	0,000	0,998	0,621	0,461	0,761	0,730	0,734	0,694
Stała	0,023	0,006	0,072	0,019	0,183	0,069	1,576	0,999

Poziomy istotności: *p<0,05, ** p<0,01, *** P<0,001

Podsumowanie modelu:

- Polacy: $X^2(5) = 7,147$, $p=0,210$, R^2 Nagelkerke = 0,065, Test Hosmera-Lemeshowa = 0,840

Tabela 13b

Wyniki analizy regresji logistycznej pytania o ocenę stosunków z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami (pyt. 61a) w kategoriach obojętności i zmiennych społeczno-demograficznych – Drohobycz

NARODOWOŚĆ	SŁOWACY		WĘGRZY		RUMUNI		MOŁDAWIANIE	
	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p
PLEĆ (1 – mężczyzna)	1,126	0,728	1,421	0,329	1,362	0,373	1,774	0,110
WIEK (1 – powyżej 50 lat)	1,226	0,605	1,632	0,213	1,426	0,363	0,932	0,867
WYKSZTAŁCENIE (1 – średnie po maturze i wyższe)	3,328	0,253	2,869	0,319	3,090	0,285	1,444	0,640
PRACA (1 – praca chociażby dorywcza)	1,045	0,913	0,755	0,482	0,740	0,436	1,064	0,883
SYTUACJA MATERIALNA (1 – dobra i bardzo dobra)	1,330	0,545	1,560	0,352	2,006	0,117	1,133	0,803
Stała	0,057	0,010	0,059	0,011	0,064	0,014	0,097	0,008

Poziomy istotności: *p<0,05, ** p<0,01, *** P<0,001

Osoby starsze z większym prawdopodobieństwem będą odczuwały obojętność wobec Polaków w Drohobycz (odds ratio = 2,70, p<0,05).

Tabela 14a

Wyniki analizy regresji logistycznej pytania o ocenę stosunków z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami (pyt. 61a) w kategoriach obojętności i zmiennych społeczno-demograficznych – Mariupol

NARODOWOŚĆ	ROSJANIE		BIAŁORUSINI		POLACY		ŻYDZI	
	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p
PLEĆ (1 – mężczyzna)	0,703	0,324	0,585	0,098	0,893	0,700	0,815	0,451
WIEK (1 – powyżej 50 lat)	1,309	0,468	1,372	0,346	1,342	0,340	0,990	0,973
WYKSZTAŁCENIE (1 – średnie po maturze i wyższe)	2,219	0,301	1,999	0,286	2,862	0,101	2,681	0,064
PRACA (1 – praca chociażby dorywcza)	0,599	0,191	0,898	0,770	0,902	0,763	0,581	0,093
SYTUACJA MATERIALNA (1 – dobra i bardzo dobra)	0,438	0,195	0,576	0,286	0,888	0,778	1,464	0,318
Stała	0,163	0,034	0,197	0,027	0,159	0,011	0,481	0,232

Poziomy istotności: *p<0,5, ** p<0,01, *** P<0,001

Tabela 14b

Wyniki analizy regresji logistycznej pytania o ocenę stosunków z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami (pyt. 61a) w kategoriach obojętności i zmiennych społeczno-demograficznych – Mariupol

NARODOWOŚĆ	SŁOWACY		WĘGRZY		RUMUNI		MOŁDAWIANIE	
	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p
PŁEĆ (1 – mężczyzna)	0,737	0,257	0,959	0,876	0,941	0,823	0,853	0,555
WIEK (1 – powyżej 50 lat)	0,950	0,857	0,910	0,740	1,206	0,513	1,260	0,418
WYKSZTAŁCENIE (1 – średnie po maturze i wyższe)	1,760	0,243	1,901	0,183	2,669	0,052*	1,843	0,208
PRACA (1 – praca chociażby dorywcza)	0,755	0,383	0,670	0,214	0,757	0,389	0,720	0,306
SYTUACJA MATERIALNA (1 – dobra i bardzo dobra)	1,787	0,129	1,873	0,104	2,028	0,072	1,756	0,142
Stała	0,655	0,459	0,646	0,443	0,410	0,131	0,557	0,306

Poziomy istotności: *p<0,05, ** p<0,01, *** P<0,001

- Rumuni: $X^2(5) = 9,692$, $p=0,084$, R^2 Nagelkerke = 0,054, Test Hosmera-Lemeshowa = 0,719

Tabela 14c

Wyniki analizy regresji logistycznej pytania o ocenę stosunków z sąsiadującymi z Ukrainą narodowościami (pyt. 61a) w kategoriach obojętności i zmiennych społeczno-demograficznych – Mariupol

NARODOWOŚĆ	GRECY		ROMOWIE		UKRAIŃCY	
	odds ratio	p	odds ratio	p	odds ratio	p
PŁEĆ (1 – mężczyzna)	1,095	0,747	0,804	0,415	0,471	0,187
WIEK (1 – powyżej 50 lat)	0,829	0,533	1,234	0,459	1,048	0,934
WYKSZTAŁCENIE (1 – średnie po maturze i wyższe)	1,333	0,567	2,146	0,114	0,370	0,159
PRACA (1 – praca chociażby dorywcza)	0,911	0,783	0,861	0,640	0,475	0,202
SYTUACJA MATERIALNA (1 – dobra i bardzo dobra)	0,996	0,991	1,503	0,286	0,388	0,374
Stała	0,420	0,146	0,510	0,237	0,411	0,314

Poziomy istotności: *p<0,05, ** p<0,01, *** P<0,001

Osoby z wyższym wykształceniem będą odczuwały większą obojętność wobec Rumunów w Mariupolu (odds ratio = 2,67, p<0,05).

PORÓWNANIA KOŃCOWE

Obie próby miejskie różnią się tak pod względem rozkładu oceny stosunków międzynarodowych, jak i związków między tymi ostatnimi a podstawowymi cechami społeczno-demograficznymi badanych. Różnice te skłonni jesteśmy kłaść na karb odmiennego kontekstu regionalnego i różnic historycznych między dawną Galicją a Ukrainą Wschodnią. Ponieważ jednak Drohobycz i Mariupol różnią się wielkością, co samo w sobie stwarza odmienny kontekst społeczny, także pociąga za sobą odmienna struktura społeczno-demograficzna, odmiennosc historii pozostaje tylko hipotetycznym czynnikiem wyjaśniającym te różnice.

Przejdźmy na koniec do porównania postaw mieszkańców badanych miast ukraińskich z polską opinią publiczną. Znow można nam zarzucić porównanie nieuprawnione, gdyby nie to, że stwierdzone regionalne różnice w zależności od rozmiarów zamieszkiwanej przez badanych miejscowości są zbyt małe, aby zarzut ten uzasadnić. Pozostaje więc do wyjaśnienia wyraźna różnica między Polakami a Ukraińcami w ocenie wzajemnych stosunków, co w tym tekście wydaje się kluczowe. **W Polsce tylko 12% badanych nie pamięta poważnych konfliktów polsko-ukraińskich w przeszłości, podczas gdy w miastach ukraińskich 45 – 53% uważa, że między nami nigdy nie było konfliktów.** Nie wypowiadając się tutaj na temat zasadności wzajemnych roszczeń pamięciowych musimy podkreślić, że ta rozbieżność w znacznej mierze tłumaczy utrzymujące się napięcie. Jest ono związane też z tym, że podczas gdy ze strony ukraińskiej zdecydowana większość 86 – 92% uważa, albo że nie było konfliktów, albo że pojednanie już jest osiągnięte, to wśród badanych Polaków wprawdzie większość, ale znacznie mniejsza – 47% - jest podobnego zdania. Pozytywnie można ocenić natomiast, że **odsetek Polaków uważających, że nigdy do polsko-ukraińskiego pojednania nie dojdzie stanowił w 2014 roku zaledwie około 5%, a wśród Ukraińców 1 procent. Asymetria dotyczyła więc pamięci o przeszłości, nie tyle nastawienia do sąsiadów w teraźniejszości.** Zamieszczona poniżej tabela 15 pozwala uzupełnić to porównanie o odczuwane wzajemnie emocje. Nasze wcześniejsze uwagi znajdują potwierdzenie w tym, że symetryczny jest **względny brak po obu stronach uczuć nienawistnych** – niechęć wobec Ukraińców wyraża 10% Polaków, a niechęć wobec Polaków od 6 do 1 procenta Ukraińców. Tym niemniej jest asymetria uczuć pozytywnych o tyle, że **w stosunku do Polaków sympatia jest na Ukrainie (57 – 63%) około dwukrotnie częstsza niż sympatia wobec Ukraińców w Polsce (30%). Polacy najczęściej deklarują – nie tylko wobec wschodnich sąsiadów – obojętność (50%), co na Ukrainie jest znacznie rzadsze (29% w Mariupolu oraz 7% plus 15% braku odpowiedzi w Drohobyczu).**

Tabela 15

Co Pan(i) odczuwa wobec sąsiadujących z Polską narodowości? (pyt. 61a) (n=1035) [w %]

Pyt. 55B Co Pan(i) odczuwa w stosunku do narodów sąsiadujących z Polakami?	ROSJANIE	BIAŁORUSINI	ŻYDZI	SŁOWACY	UKRAIŃCY
Niechęć	25,7	4,9	7,5	1,3	10,5
Lęk	20,8	2,5	1,5	0,6	7,2
Wstyd, wina	3,7	0,9	2,2	0,7	1,4
Życzliwość	16,2	23,7	23,5	49,6	30,4
Obojętność	33,6	68,0	65,3	47,8	50,5
Suma n=100%	1035	1035	1035	1035	1035

Rosjanie to – jak widać w powyższej tabeli 15 – jedyny sąsiad, wobec którego znaczna część (jedna czwarta) Polaków odczuwa niechęć i którego się obawia (jedna piąta). To także obok Niemców drugi sąsiad, z którym prawie wszyscy badani Polacy (97-98%) kojarzą konflikty w przeszłości, chociaż tylko 12% badanych uważa, że konflikty te wykluczają całkowicie szansę pojednania.

Stosunki ukraińsko-rosyjskie są diametralnie różnie oceniane na Zachodzie (Drohobycz) i na Wschodzie (Mariupol) Ukrainy. Na Zachodzie Ukraińcy – tak jak Polacy – prawie wszyscy pamiętają o konflikcie z Rosjanami (93%), ale znacznie częściej uważają, że konflikty te wykluczają pojednanie na zawsze (40%). Dwukrotnie częściej niż Polacy odczuwają niechęć do Rosjan, a nawet jest tak w przypadku większości (52%) badanych. Ciekawe, że rzadszy niż w Polsce był lęk przed wschodnimi sąsiadami. Na Wschodzie Ukrainy najczęstszą emocją, jaką Rosjanie wzbudzają jest sympatia (43%), choć poziom lęku jest podobny co w Polsce (22%). W przeciwieństwie do Polaków i Ukraińców z Drohobycza, znaczna (jedna trzecia) mieszkańców Mariupola uważa, że nigdy konfliktów ukraińsko-rosyjskich nie było. Jeśli można silić się na uproszczone uogólnienie, to w postawach wobec Rosjan Ukraińcy z Drohobycza mają częstsze nastawienia negatywne niż Polacy, podczas gdy po drugiej stronie są mieszkańcy Mariupola podzieleni wewnętrznie i częściej nastawieni pozytywnie.

Na koniec porównajmy polskie i ukraińskie oceny i postawy wobec Białorusinów, Słowaków i Żydów. Co do Białorusinów, to Polacy w tylko jednej czwartej (26%) oceniają przeszłość wzajemnych relacji jako bezkonfliktową, co może wiązać się z utratą przedwojennych terytoriów polskich na rzecz Białorusi, endemicznymi – a w okresie II wojny światowej krwawymi - polsko-białoruskimi po polskiej stronie granicy (województwo białostockie) i dyskryminacją mniejszości polskiej po stronie białoruskiej lub z napięciami w stosunkach międzypaństwowych od czasu objęcia rządów na Białorusi przez prezydenta Łukaszenkę. Zwraca uwagę względnie duża częstość (prawie jedna czwarta badanych)

braku opinii w tej sprawie. W badanych miastach ukraińskich stosunki z Białorusinami są przez dużą większość (69% w obu miastach) oceniane jako historycznie bezkonfliktowe. Jeszcze częściej jako bezkonfliktowa jest oceniana przeszłość stosunków polsko-słowackich (51%) i ukraińsko-słowackich (75 – 76%). W obu wypadkach Polacy i Ukraińcy, którzy pamiętają o przeszłych konfliktach w zdecydowanej większości uważają, że doszło już do pojednania z Białorusinami.

Wreszcie sąsiad szczególny, Izrael, który przez stulecia współżył na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej z Polakami i Ukraińcami, a który został stąd usunięty gazem, ogniem i ludzką nienawiścią. Polacy w większości (53%) zdają sobie sprawę, podczas gdy Ukraińcy najczęściej mówią o braku ukraińsko-żydowskich konfliktów w przeszłości (50% w Drohobyczu i 67% w Mariupolu). Uderza, że tak w Polsce, jak i Zachodzie Ukrainy identyczny odsetek (27%) badanych nie dał odpowiedzi na to pytanie. Pytanie o emocje (zob. aneks 1) było w Drohobyczu zadane zbyt małej liczbie badanych, żeby można było uwzględnić je w porównaniu. Ograniczymy się więc do stwierdzenia, że w Polsce w skojarzeniu z Żydami przeważa obojętność (63%), podczas gdy w Mariupolu sympatia (46%), podczas gdy na drugim miejscu jest obojętność (44%), a w Polsce dwukrotnie rzadsza sympatia (23%).

Co do emocji, to każdy z pozostałych sąsiadów ma nieco odmienny profil uczuciowy na porównywanych trzech rozkładach częstości wyboru. Białorusini wśród Polaków wywołują najczęściej obojętność (66% wobec 11 – 22% na Ukrainie), a wśród Ukraińców – sympatię częstszą na Wschodzie (71% w Mariupolu i 52% w Drohobyczu wobec zaledwie 24% w próbie ogólnopolskiej). Słowacy mniej więcej po równo wywołują w obu krajach sympatię (50% w Polsce, 55% w Mariupolu i 46% w Drohobyczu) i obojętność (46% w Polsce, 14% plus 16% braku odpowiedzi w Drohobyczu oraz 44% plus 5% braku odpowiedzi w Mariupolu).

Najogólniejszym wnioskiem, jaki w tym momencie możemy wyciągnąć z badań, jest to, co już wynikało z analizy materiałów polskich¹ (Kurczewski 2019), a mianowicie, że za fasadą „polskiej” czy „ukraińskiej” opinii publicznej ukrywa się regionalne i lokalne zróżnicowanie postaw, znane dobrze politykom muszącym zabiegać o poparcie w konkretnych środowiskach politycznych. Zróżnicowanie to związane jest z terytorialnym zróżnicowaniem ludności zachowującej, przenoszącej ze sobą i wymieniającą między sobą doświadczenia osobiste, rodzinne i sąsiedzkie. Z zewnątrz dochodzi także zróżnicowany obraz sąsiadów uogólniony w postaci przekazów oficjalnych i osobistych z zewnętrznych źródeł o różnym autorytecie (władze państwowe, partie polityczne, kościoły, szkoła, media). Ta skomplikowana interakcja znajduje wyraz w często trudnej do uchwycenia i interpretacji różnorodności postaw, którą zaobserwowaliśmy w relacjonowanym powyżej materiale.

¹ Jacek Kurczewski, *Lokalne i narodowe...*

ANEKS 1: Informacja o brakach danych

Należy zaznaczyć, że w Drohobyczu pytanie o emocje wobec sąsiadujących z Ukrainą przenoszącej narodowości nie zostało zadane wszystkim respondentom, ponieważ dodano je na późniejszym etapie realizacji badania. Nie wchodziło w zakres kwestionariusza przez pierwsze dwa miesiące pracy ankietów (marzec i kwiecień 2014 r.), w związku z czym z rozkładu częstości odpowiedzi na to pytanie wyłączonych zostało 44 respondentów. Liczebność próby dla poszczególnych narodowości wyniosła odpowiednio: dla Rosjan - 253, Białorusinów - 250, Polaków - 252, Słowaków - 249, Węgrów - 250, Rumunów - 248 i Mołdawian - 248. W przypadku Żydów można zauważyć większy odsetek braków odpowiedzi, sięgający do 220, co stanowi 74,1 % wszystkich badanych. Możliwość wskazania tej narodowości została zawarta w kwestionariuszu na końcowym etapie fazy terenowej badania (w okresie od sierpnia do listopada 2014 r.). W związku z tym liczebność próby dla tej opcji z kafeterii wyniosła zaledwie 77 (25,9%). Zupełnie odmiennie kształtują się rozkłady odpowiedzi na pytanie 61, dotyczące oceny stosunków Ukraińców z sąsiadującymi narodowościami i Żydami. Liczebność próby dla poszczególnych odpowiedzi wynosiła kolejno: dla Rosjan - 290, Białorusinów - 290, Polaków - 291, Słowaków - 290, Węgrów - 290, Rumunów - 289, Mołdawian - 289 i Żydów - 216. Odsetek braku odpowiedzi na każdą część pytania (poza ostatnią) kształtował się na poziomie - 2-3%. Należy zwrócić uwagę jednak na ocenę stosunków z Żydami, gdyż dość wysoki odsetek ankietowanych w porównaniu do pozostałych narodowości nie miał zdania na ten temat, nie chciał udzielić odpowiedzi lub nie dano im możliwości zadania tego pytania - 81, co stanowi 27,3%. Dodatkowy problem przy interpretacji wyników stanowił odmienny zapis odpowiedzi przez ankietów - w pytaniu o ocenę stosunków kodowano je za pomocą liter alfabetu łańskiego, a w pytaniu o emocje za pomocą cyrylicy. Generowało to w niektórych przypadkach błędne przypisanie właściwej odpowiedzi, która została następnie naniesiona do programu SPSS. Niemniej jednak tego rodzaju sytuacje zostały poddane kilkakrotnemu sprawdzeniu w celu zapewnienia rzetelności gromadzenia danych.

Tabela 16a

Liczebność odpowiedzi ważnych i systemowych braków danych w Drohobyczu na pytanie o ocenę stosunków z innymi narodowościami

Ocena relacji wobec	Odpowiedzi ważne	Systemowe braki danych
Rosjanie	290	7
Białorusini	290	7
Polacy	291	6
Żydzi	216	81
Słowacy	290	7
Węgrzy	290	7
Rumuni	289	8
Mołdawianie	289	8

Tabela 16b

**Liczebność odpowiedzi ważnych i systemowych braków danych w Drohobyczu
na pytanie o emocje wobec innych narodowości**

Emocje wobec	Odpowiedzi ważne	Systemowe braki danych
Rosjanie	253	44
Białorusini	250	47
Polacy	252	45
Żydzi	77	220
Słowacy	249	48
Węgrzy	250	47
Rumuni	248	49
Mołdawianie	248	49

W przypadku badań ankietowych zrealizowanych w Mariupolu problemy opisane przy omawianiu struktury próby w Drohobyczu na pytania o ocenę stosunków z innymi narodowościami i emocjami nie pojawiły się. Kafeterie odpowiedzi były prezentowane wszystkim respondentom podczas trwania całej fazy terenowej zbierania danych. W pytaniu o ocenę stosunków odsetek braku odpowiedzi na ogół nie przekraczał dopuszczalnych 10%, a w przypadku pytania o emocje był on jeszcze mniejszy i kształtował się na poziomie 1-2%. Wynika on głównie z odmów udzielenia odpowiedzi przez respondentów.

Tabela 17a

**Liczebność odpowiedzi ważnych i systemowych braków danych w Mariupolu
na pytanie o ocenę stosunków z innymi narodowościami**

Emocje wobec	Odpowiedzi ważne	Systemowe braki danych
Rosjanie	239	2
Białorusini	239	2
Polacy	240	1
Żydzi	238	3
Słowacy	237	4
Węgrzy	236	5
Rumuni	237	4
Mołdawianie	237	4
Grecy	239	2
Romowie	236	5
Ukraińcy	238	3

Tabela 17b

**Liczebność odpowiedzi ważnych i systemowych braków danych w Mariupolu
na pytanie o emocje wobec innych narodowości**

Ocena relacji wobec	Odpowiedzi ważne	Systemowe braki danych
Rosjanie	231	10
Białorusini	232	9
Polacy	229	12
Żydzi	225	16
Słowacy	219	22
Węgrzy	217	24
Rumuni	220	21
Mołdawianie	220	21
Grecy	231	10
Romowie	216	25

ANEKS 2: Fragment kwestionariusza użytego w Drohobyczu i Mariupolu

61. На завершення хочемо запитати Вас про суперечки між націями. Оскільки в історії суперечки найчастіше виникали між сусідами, запитуємо про стосунки з усіма націями, з якими межують чи межвали українці. Як Ви б могли визначити ці стосунки:

- 1).....з росіянами
- 2).....з білорусами
- 3)..... з поляками
- 4).....з євреями
- 5)..... зі словаками
- 6).....з угорцями
- 7)..... з румунами
- 8)..... з молдованами

у всіх випадках варіанти відповідей:

- a) між нами ніколи не було суперечок, тому проблема примирення не існує
- b) були суперечки, але ми досягли примирення, а тепер треба розвивати добрі взаємовідносини
- c) були суперечки, які не досягли остаточного вирішення, примирення можливе лише за певних умов – яких?
- d) суперечки були (є) настільки серйозні, що примирення у цьому поколінні неможливе. Може в наступному
- e) суперечки були (є) настільки серйозні, що примирення ніколи не відбудеться

61a. Що відчуваєте до цих націй:

a) антипатія	г) вина
б) тривога	д) симпатія
в) сором	е) байдужість
	є) інше

Ryszard Radzik

**Polacy oczami Białorusinów: "swoi" czy "obcy"
w XIX-XXI w.**

Odnosząc się do tematyki zawartej w tytule prowadzonych poniżej rozważań chciałbym wypowiedzieć kilka zdań wstępnych, ogólnych – a zarazem, jak sądzę, oczywistych – na temat jednego z podstawowych mechanizmów widocznych w funkcjonowaniu społeczeństw ludzkich. Otóż niezależnie od tego, jak podoba lub niepodobna nam się słowo „obcy” (jego kontekst kulturowy, ideologiczny itp.), to społeczeństwa ludzkie, zgodnie z tym, co nieprecyzyjnie i w cudzysłowie możemy nazwać „naturą” (można stwierdzić inaczej, że „człowiek jest istotą społeczną”) i co odziedziczyliśmy po naszych bardzo odległych przodkach, nie są i nigdy chyba nie były zbiorem jednostek, lecz wspólnot (grup). Zatem ich cechą immanentną (konieczną) są wewnętrzne podziały, hierarchie, międzyludzkie dystanse będące warunkiem ich trwania i przetrwania. Jeżeli jedni (rodzina, koledzy) są dla nas „swoi”, „bliscy”, to oczywiste jest, że muszą być „inni”, „obcy”, na przykład nowogwinejscy Papuasi, zetknięcie z którymi uzmysławia nam poczucie kulturowej inności, obcości, co nie znaczy, że koniecznie wrogości.

Nie możemy sobie wręcz wyobrazić, nie mówiąc już o realnym wymiarze takiego wyobrażenia, społeczeństwa w pełni egalitarnego, pozbawionego struktur, dystansów, więzi, ról społecznych, które przecież różnicują je, ale to one właśnie nadają im dynamizm, umożliwiają rozwój. Problem nie polega na istnieniu obcości, lecz na zawartych w niej treściach. Może być ona wrogością, innością, obojętnością itd. Ma niewątpliwie charakter stopniowalny i kontekstualny. Wszelkie uogólnienia dotyczące obcości, jeśli zawierają wielki kwantyfikator, są dość ryzykowne, bowiem inność (obcość) charakteryzowana przez wskazanie na jej obiektywnie zaistniałe i możliwe do opisanie cechy bywa odbierana bardzo różnie w zależności od kultury, tradycji, aktualnego kontekstu politycznego i wielu innych uwarunkowań. Zatem bliskie jest mi traktowanie obcości jako kategorii analitycznej (oczywiście sytuacyjnej a nie atrybutywnej) umożliwiającej badanie dystansów międzyludzkich w konkretnych społeczeństwach, a więc ułatwiającej analizę ich struktur, treści zaistnienia w wielu interesujących badacza naukowego wymiarach – ich zamkniętości lub otwartości, stabilności lub możliwości ewolucji, możliwości pojawienia się silnych konfliktów lub społecznej labilności. Obcość możemy więc traktować jako przejaw strukturalizacji społeczeństw, ich cechą konieczną, co nie znaczy, że przejawiającą się konkretnie – i zawsze – w jej formach w pełni akceptowalnych.

W tak krótkim tekście nie jest możliwe opisanie/przeanalizowanie ewolucji pojęcia obcości w wielomilionowym społeczeństwie w przeciągu dwóch stuleci. Wybrałem temat, jak sądzę ważny, dla Polaków interesujący, zarazem pokazujący szersze tło problemu. Jest nim zakres treściowy poczucia obcości w relacjach Białorusinów do Polaków, co nie znaczy, że w krótkich stwierdzeniach nie będę wykraczał poza te relacje. Zostaną one omówione w ujęciu procesowym, historycznym, z uwzględnieniem trzech kolejnych okresów: zaborów, ZSRS (oraz II RP) i niepodległej Białorusi. Zasadniczą uwagę poświęcę jednak ostatnim dziesięcioleciom, okres zaborów traktując po części jako wprowadzenie do głównej części rozważań Skupię się na tych licznych środowiskach (fragmentach) społeczeństwa białoruskiego, które zadecydowały o kierunku rozwoju białoruskości, tożsamości Białorusinów, zatem i treści „obcości”. Poza tym nurtem pozostają środowiska narodowe na Białorusi (mam tu na myśli zachodnią kategorię narodu a nie trójjedyny naród ruski), zdecydowanie mniejszościowe, co widoczne jest i dzisiaj, choć akurat te treści białoruskiej kategorii obcości są do pewnego stopnia analogiczne do polskich czy czeskich.

1. Zabory

Dla dziewiętnastowiecznych Białorusinów, czyli dla białoruskich chłopów (prawosławnych, uważających się za „ruskich”, od połowy XIX wieku przyjmujących stopniowo także w środkowej i zachodniej części białoruskiego obszaru etnicznego termin „Białorusini”, dość długo przede wszystkim w jego wymiarze toponimicznym), stanowiących przytłaczającą część (wyraźnie ponad 90%) społeczeństwa białoruskiego, polskość jednoznacznie kojarzyła się z dworem, z panem i dystans do tak rozumianej polskości+ (niezależnie jak określanej) miał charakter klasowy. Ponieważ przytłaczająca część białoruskich chłopów nie posiadała świadomości narodowej, również Polaków nie postrzegano w tak zideologizowanych kategoriach. Cechą charakterystyczną poczucia obcości, oprócz jej wymiaru klasowego, była fragmentaryczność jej opisu. Obcość była niekiedy tylko innością – bez jego wymiaru wrogiego – a niekiedy wyraźną wrogością tam, gdzie konflikt klasowy był wyraźny, co pokazało zarówno powstanie styczniowe jak i lata 1905-1906. Co więcej, poczucie obcości/inności w wielu przypadkach narastało po uwłaszczeniu w związku z niekończącymi się sporami o ziemię, serwituty itp. Przez znaczną część wieku XIX-go, a na pewno w pierwszej połowie ówczesnego stulecia, dystanse między chłopem a dworem (panem) były analogiczne do odpowiednich relacji w społeczeństwie polskim zarówno co do ich odstępu jak i treści. To się zaczęło zmieniać w drugiej połowie wieku, zwłaszcza po przegranej przez Polaków (a obecnie coraz większa część Białorusinów uważa, że była to również ich insurekcja) powstaniu styczniowym. Chłopi cenili sobie władzę i przegrana „panów”

obniżyła wyraźnie ich prestiż. Obcość Pana oznaczała, że ma on ziemię (co uznawano za niesprawiedliwe), że trzeba na niego pracować, i – co ważne, bo to było marzeniem chłopów – że posiada on tak upragnioną przez wieś wolność.

Tak rozumiana obcość zawierała także – jak się wydaje – elementy nieco łagodzące wzajemne dystanse (bowiem na co dzień obie społeczności musiały z sobą kooperować). Analizująca folklor białoruski Maria Czurak wskazuje, że chłopci przypisywali panom okrucieństwo, drażliwość na punkcie własnej wielkości, bezczynność, niekiedy naiwność i głupotę, także bezradność, brak chłopskiego sprytu i mądrości. Pan jest bohaterem wielu komicznych, wyśmiewających go opowieści¹. Emma Jeleńska tak opisywała w ostatnim dziesięcioleciu XIX wieku stosunek przeciętnego Poleszuka do dworu w należącej do niej wsi:

(...) dziwi się z ich sposobu życia: długo śpią z rana, a w nocy siedzą, chodzą bez żadnej potrzeby to do lasu, to przez wieś; w „pakojach” ponastawiano rozmaitych cacek, sadzą dzikie nieużyteczne drzewa koło domu, przy drogach wymyślają „jakije-to sztuki”, np. jeżdżą na welocypedach, albo zwyczajne stare chaty rysują. „Na szto im heto! Ot, wiadomo, paný!” Zdade się im także, że państwo nigdy nic nie robią, że to niepotrzebne na świecie plemię; dowodem to, że kłosa puste, a wysoko głowę podnoszące, nazywają zawsze paný! Nigdy jednak w naszych okolicach nie było śladu nieprzyjaźni albo buntowniczych rozruchów².

Oczywiście ten prześmiewczy sposób widzenia panów (dworu) nie tylko łagodził potencjalny ciągły konflikt, ale przede wszystkim integrował wieś, wskazując na jej „normalność”, pod pewnymi względami lepszość.

Bez większego znaczenia dla późniejszego poczucia obcości w stosunku do Polaków było odnoszenie się białoruskich chłopów do polskich, chłopskich osiedleńców zwanych Mazurami. Stosunek do nich był dobry, choć nierzadko prześmiewczy, znacznie lepszy niż do Rosjan nazywanych w XIX wieku Moskalami, niezależnie od relacji do państwa rosyjskiego jako silnej władzy obudowanej prawosławiem.

Jednakże elementem głównym budującym narastający stopniowo dystans (zarówno w sensie obiektywnym, jak i subiektywnym, a więc w ostatnim przypadku odzwierciedlanym w świadomości Białorusinów) było prawosławie. Leon Wasilewski, wybitny znawca realiów białoruskich ostatnich dziesięcioleci zaborów pisał: „co się tyczy Białorusinów – prawosławnych, to po 1863 r. kultura polska nie ma do nich żadnego przystępu”³. Prawosławie pociągało za sobą cały szereg cech obiektywnie oddzielających kulturowo, obyczajowo, mentalnie, swymi postawami w wyborach politycznych obie społeczności, po powstaniu oddzielnych państw (wcześniej BSRS)

¹ M. Czurak, *Komizm w białoruskiej prozie ludowej*, Ossolineum, Wrocław 1984, s. 32-38.

² E. Jeleńska, *Wieś Komarowicze w powiecie Mozyrskim*, odbitka z: „Wisła” V, Druk Józefa Jeżyńskiego, Warszawa 1892, s. 52.

³ L. Wasilewski, *Kresy wschodnie. Litwa i Białoruś - Podlasie i Chełmszczyzna - Galicja Wschodnia - Ukraina*, Towarzystwo Wydawnicze w Warszawie, Warszawa - Kraków 1917, s. 43.

oba społeczeństwa. Podzieliło je na dwa kręgi kulturowe, jeśli odwołać się do Huntingtona – cywilizacje. Włodzimierz Pawluczuk pisząc o prawosławiu stwierdza: „*Bytowoje chrystijanstwo* – tak niektórzy myśliciele rosyjscy określają prawosławie. Chrześcijaństwo, którego istota nie jest w dogmacie wiary, ale w bycie: w zwyczajach, w życiowych preferencjach i wartościach, w sposobach odczuwania sensu, w charakterze wspólnoty, w krajobrazie, w stosunku do przyrody, do świata, do poezji, w sposobie bycia”¹. Drobna szlachta białoruska, jej część prawosławna po likwidacji unii, zawieszona była między tradycyjną (stanową) polskością a przenikającą do ich kultury rosyjskością. Stosunkowo nieliczne środowiska ludności miejskiej wywodzące się z ludu białoruskiego, przejmowały – w zależności od przynależności religijnej – rosyjskie bądź polskie kategorie oglądu świata zewnętrznego, od czego były wyjątki, zwłaszcza po 1900 roku.

Jeśli chciałbym wskazać na wartości bazowe budujące poczucie obcości do Polaków (i wykroczyć poza wartość jedną), to wskazałbym po pierwsze: prawosławie, po drugie – klasowe widzenia Polaka-pana (silne do lat 60. XX wieku, załamujące się w latach 70. i 80. pod wpływem handlowych wypraw Polaków do ZSRS, w tym na Białoruś – choć pozostałości tego myślenia widoczne są do dzisiaj) i – już zdecydowanie po trzecie – sowieckość, czy mówiąc ściślej: rusko-sowiecka, kulturowo-polityczna opcja Białorusinów budująca rzecz jasna poczucie obcości w stosunku do Polaków. Pomijając sowieckość (kwestie polityczne) źródła tej białoruskiej wizji polskości tkwią w okresie zaborów, przejścia od łańciskiego, zachodniego kręgu kulturowego (łączącego jednoznacznie Białorusinów z Polakami) do rosyjskiego – prawosławnego. To jest stwierdzenie opisowe a nie wartościujące.

Należy zwrócić uwagę na to, że ewolucja stosunku do Polaków w omawianym okresie prawie dwóch stuleci wiąże się po części z ewolucją struktury społeczeństwa białoruskiego, rozumieniem terminu „Białorusin”, rozwojem tożsamości Białorusinów. W XIX wieku białoruskość – jako oddzielna od polskości i rosyjskości – oznaczała wyłącznie chłopskość, w sytuacji tożsamościowej polonizacji miejscowej szlachty, rusyfikacji (prawosławni) bądź polonizacji (katolicy) awansujących społecznie przedstawicieli warstw ludowych. Na początku XX wieku zaistniała bardzo nieliczna warstwa białoruskich elit narodowych, rozbudowywana w latach 20. a następnie w kolejnym dziesięcioleciu w większości wymordowana przez Sowietów. Jednakże już wówczas, a zwłaszcza po drugiej wojnie światowej kształtują się sowieckie (a nie narodowo rosyjskie) elity białoruskie, po 1991 roku wzmocnione w swej samodzielności, niekiedy zyskujące wymiar narodowy (po 1994 roku raczej poza

¹ W. Pawluczuk, *Ukraina. Polityka i mistyka*, Zakład Wydawniczy «NOMOS», Kraków 1998, s. 125-126.

państwowymi strukturami władzy). Zróżnicowane klasowo i warstwowo społeczeństwo ma bardziej wielowymiarowy stosunek do Polaków niż było to u dziewiętnastowiecznych chłopów. Świadome też jest w coraz większym stopniu podziałów w społeczeństwie polskim PRL i III RP. Wymieniane w przedstawianych tu rozważaniach podziały oraz kategorie społeczne nie mogły być w zadawalającym stopniu omówione w z konieczności krótkim tekście.

2. Okres ZSRS

Sowieckość okresu międzywojennego wyposażyła Polaków w wyraźnie polityczny i jednoznacznie wrogi rys obcości, czego konsekwencją było wymordowanie w ZSRS w latach 30. (w tym, co oczywista, głównie na Białorusi i Ukrainie) ponad 100 tysięcy Polaków lub osób, które miały to nieszczęście, że ich nazwiska kojarzyły się z polskością.

W różnych dokumentach z początków lat 20. XX wieku – pisze Andrzej Biały – można spotkać się z wrogim nastawieniem wobec ludności polskiej na Białorusi. (...) Poza wcześniejszymi animozjami na tle wyznaniowym, bardzo dużą rolę odegrała wojna polsko-bolszewicka. Polska armia przedstawiana była, i do dziś jest ukazywana w historiografii radzieckiej i białoruskiej, jako armia zaborcza, nazywana „białopolaki”, choć wojska polskie nigdy nie współpracowały z „białymi”. Propaganda przedstawiała miejscowych Polaków jako „V kolumnę”, współpracujących z wojskami polskimi, których celem było zniewolenie Białorusinów i zabranie, otrzymanej przez nich niegdyś, ziemi¹.

Ten polityczny wymiar Polaka-wroga objął przede wszystkim zaangażowaną społecznie część mieszkańców republiki, ale z czasem i ludność wiejską (zwłaszcza Polskiego Rejonu Narodowego im. Feliksa Dzierżyńskiego, tzw. Dzierżyńszczyzny). Upowszechniany był obraz Polaka, bogacza wyzyskującego ubogi lud białoruski, zaborcy, historycznego wroga klasowego (w II RP – faszysty), który oderwał ruskie (białoruskie) ziemie Rusi Kijowskiej od rosyjskiej macierzy i „okatoliczył” rosyjską pierwotnie ludność Białorusi. Ten mit przetrwał drugą wojnę światową (za wybuch której w wielu pracach rosyjskich, w mniejszym stopniu białoruskich, w tym wypadku raczej publicystycznych, obarcza się winą Polaków) i do pewnego stopnia pokutuje do dzisiaj.

Stosunek Białorusinów do Polaków w II RP wynikał – upraszczając – z ogromnego poczucia, mówiąc w cudzysłowie – „głodu ziemi” (który potęgowało osadnictwo Polaków na ziemiach wschodnich RP) oraz katolickości państwa polskiego, co prawosławna ludności odbierała zdecydowanie negatywnie w porównaniu z czasami carskimi; znaczna jej część oczekiwała na przyjscie wojsk wschodniego – w domniemaniu prawosławnego – sąsiada (macierzy). Po wkroczeniu Sowietów w 1939

¹ A. Biały, *Mniejszość polska na Białorusi Sowieckiej w latach 1921-1939*, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Przasnyskiej, Przasnysz 2018, s. 138-139.

roku okazało się, że realia jaki sobą reprezentowali są skrajnie odmienne od oczekiwań, co tkwiło w świadomości Białorusinów zachodu kraju dość długo, aczkolwiek obecnie świadomość ta jest w zaniku wraz z pokoleniem, dla którego tamte czasy są prehistorią. Przegrana Polski we wrześniu 1939 roku została wykorzystana przez sowiecką propagandę do upowszechnienia obrazu Polaka jako kiepskiego wojownika¹.

Wraz z powstaniem PRL stosunki między oboma społeczeństwami stopniowo, choć zdecydowanie, się poprawiały. Najdłużej tradycyjny obraz Polaka trwał na wsi, co wynikało z zapóźnienia cywilizacyjnego tej części społeczeństwa nie tylko Białorusi, ale całej Słowiańszczyzny Wschodniej. Polacy przestali być gnębicielemi, choć instytucje państwowe kształtujące świadomość historyczną Białorusinów – zaznaczoną zresztą słabiej niż Polaków i odwołującą się głównie do pamięci rodzinnej, na poziomie oficjalnym silnie zmitologizowaną i zafałszowaną – wciąż to eksponowały. Na zachodzie Białorusi czytano polską prasę (książki), nawet w głębi republiki słuchano *Lata z Radiem*². Końcowe lata PRL-u, a zwłaszcza druga połowa lat 80. wiąże się z upadkiem kilku mitów dotyczących Polaków. Po pierwsze pojawił się dość silnie zaznaczony obraz Polaka-handlarza, co w realiach komunistycznej Białorusi miało jednoznacznie negatywny wydźwięk. Po drugie, o ile w II RP (a po części i wcześniej) Polak-Pan: ziemianin, później policjant, urzędnik, itp. był oceniany negatywnie, wrogo, to zarazem istniał mit Polki – damy, pięknej, wyniosłej, ale niejednokrotnie i pomocnej, który pod wpływem kontaktów z PRL-owskimi damami upadł – zwłaszcza w miastach.

Polskę traktowano jako kraj zaprzyjaźniony ze Związkiem Sowieckim – a więc w kategoriach przyjętych z imperialnej Rosji – podległy wschodniemu sąsiadowi, do którego odnoszono się z pewnym lekceważeniem, pobłażliwością, nie bez pewnej ironii. Rosjanie narzucili Białorusinom – jak raczej zgodnie się twierdzi, republice najbardziej zsowietyzowanej – część swoich kategorii widzenia świata, zarówno tego wewnętrznego jak i zewnętrznego. W sumie jednak stosunek do Polaków i Polski był często pozytywny, bez wrogości. Polak był inny, ale nie w pełni obcy, co różniło Białorusinów od Rosjan. To dotyczy Polaków mieszkających poza Białorusią. Polską katolicką ludność wiejską (łatwo identyfikowalną) widziano jako „swoją-inną”. Po wyjeździe inteligencji polskiej z ziem, które po drugiej wojnie światowej weszły w skład BSRS, Polacy stali się najgorzej (lub – uwzględniając Cyganów – jedną z najgorzej) wykształconych grup etnicznych (narodowych) na Białorusi. Ich aktywność na rynku pracy, możliwości awansu, były ograniczane.

Należy zarazem podkreślić, że w latach 70. (a nawet wcześniej) i 80. XX wieku dość powszechnie słuchano na Białorusi – zwłaszcza w środowiskach ludzi w miarę

¹ Zob. U. Padhoł, *W oczach „sowka”*, „Więź” 1997, nr 9, s. 53-62.

² *Lato z Radiem* jest nadawaną od pierwszej połowy lat 70. XX wieku audycja radiową, zróżnicowaną tematycznie, Białorusinów przyciągającą w ZSRS rozbudowanym programem muzycznym, przebojami.

wykształconych, wśród młodzieży – polskie rozgłośnie radiowe, a na zachodzie kraju oglądano polską telewizję, czytano prasę. Dużą popularnością cieszyły się polskie zespoły muzyczne (w tym piosenkarze), poczynając od „Niebiesko-Czarnych”, Niemena i „Czerwonych Gitar” aż do „Maanam” i „Lady Pank”. To budowało jeden z obrazów Polski (Polaków), aczkolwiek tych obrazów było wiele, nie zawsze zachodzących na siebie, niekiedy mniej lub bardziej sprzecznych, różnych w poszczególnych środowiskach, odbieranych w zależności od kontekstu społecznego, czasu i miejsca.

Jacek Tarkowski pisząc o „amoralnym familizmie” lat 80. w Polsce, odnosił się do postaw i zachowań dezintegrujących, konkurencyjnych, agresywnych oraz do stosowań „dwoistej etyki: innej dla «swoich», innej dla «obcych»”¹. W znacznie bardziej represywnych niż w Polsce realiach ZSRS „grupa podstawowa” „amoralnego familizmu” ograniczała się do kilkusobowego, wąskiego grona rodziny i najbliższych przyjaciół. To utrudniało budowanie spójnych, zideologizowanych wizji obcego. Jak zaznacza Jurij Lewada:

*Kulturowe struktury społeczeństwa sowieckiego były niezwykle sztywne (dychotomia tego, co pozytywne – negatywne, czyli „słuszne” i „niesłuszne” lub „swoje” i „obce” i tym podobne w standardach etycznych, estetycznych, poznawczych), skrajnie autorytarne (...)*².

Na Białorusi jeszcze na początku niepodległości za „swojego” uchodził człowiek swym ubiorem i zachowaniem wskazujący na ludowe pochodzenie, w przeciwieństwie do na przykład dobrze ubranego biznesmena – na pewno przybywającego z zewnątrz, „obcego” miejscowym, czyli Białorusinom.

Jednocześnie należy pamiętać o tym, że w przeciwieństwie do Ukrainy, a do pewnego stopnia nawet i Litwy, na Białorusi od wielu pokoleń nie było żadnych znaczących konfliktów etnicznych (narodowych) między Polakami a Białorusinami. Zatem – inaczej niż w dwóch pierwszych republikach – Rosjanie raczej nie rozgrywali na Białorusi obu społeczności przeciwko sobie. W ZSRS, w zależności od bieżącej polityki, próbowali Polaków białorusitzenizować lub rusyfikować. W realiach białoruskich ważne było to, że Białorusini posiadali bardzo słabo wykształconą świadomość narodową, czy mówiąc ściślej: posiadały ją dość nieliczne środowiska miejscowego społeczeństwa. W przeciwieństwie do Litwy, na Białorusi polskie szkoły zamknięto już

¹ J. Tarkowski, „Amoralny familizm”, czyli o dezintegracji społecznej w Polsce lat osiemdziesiątych, [w:] Tenże, Socjologia świata i polityki, t. 1, Władza i społeczeństwo w systemie autorytarnym, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1994, s. 281.

² Ю. А. Левада, *От мнения к пониманию*. Сочинения: социологические очерки 1993–2000, Издатель Карпов Е. В., Москва 2011, с. 375–378; zob. V. Dunaeva, „Prosty sowiecki człowiek” a „człowiek radziecki”: analiza porównawcza badań rosyjskich i polskich socjologów, [w:] M. Głowacka-Grajper, R. Wyszynski (red.), 20 lat rzeczywistości proradzieckiej. Spojrzenie socjologiczne, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012, s. 69.

parę lat po drugiej wojnie światowej, a polityka państwa nastawiona była na sowiecką glajchszaltzację społeczeństwa. To wpływało na relację między obiema grupami etnicznymi (narodowymi), osłabiało poczucie obcości w ramach republiki. Należy zarazem zdawać sobie sprawę z tego, że stosunek Białorusinów do polskiej mniejszości w republice miał swą specyfikę w porównaniu do stosunku Białorusinów do Polaków na zachód od Bugu (analogicznie jak jest to w Polsce w relacji Polaków do niemieckiej mniejszości narodowej w odróżnieniu do stosunku do Niemców w RFN czy niegdyś w NRD). Na to nakładał się – upowszechniany przez Rosjan – dystans do Słowian zachodnich, którzy przyjęli katolicyzm, a więc religię ich zdaniem „niesłowiańską” i są w jakimś stopniu zdrajcami Słowiańszczyzny; przeszli na stronę wrogiego Zachodu, zwłaszcza prozachodni (obecnie proamerykańscy) Polacy. To stało się szczególnie widoczne po uzyskaniu przez Białorusinów niepodległości w tych środowiskach, które zostały wcześniej silnie zsowietyzowane i zrusyfikowane, a obecnie odwołują się do wspólnoty „rosyjskiego świata” (русского мира).

W czasach sowieckich w ZSRS, także na Białorusi, upowszechniło się znacznie wcześniej powstałe powiedzenie „kurica nie ptica, polsza nie zagranica” (курица не птица, польша не заграница – czyli „kura nie jest ptakiem, a Polska nie jest zagranicą”), które było do pewnego stopnia świadectwem lekceważącego odnoszenia się do Polski (Polaków) jako niezbyt dużego kraju podporządkowanego wielkiemu imperium. Ten imperialny ton – charakterystyczny dla Rosjan – pobrzmiwa niekiedy i wśród Białorusinów żałujących upadku ZSRS. Jeden z Białorusinów przypominający to powiedzenie dodaje zarazem: „Niemniej jednak Polacy w Związku Radzieckim cieszyli się – jako naród przynależący do kultury europejskiej – dość wysokim prestiżem, bo kojarzono ich z cudzoziemcami. W związku z tym wyróżniali się z „rodziny narodów radzieckich”, do których należeli Białorusini”¹. Przytaczam powyższe słowa jako świadectwo zróżnicowanego obrazu Polaka wśród Białorusinów.

3. Niepodległa Białoruś²

Zastanawiając się nad ewolucją postrzegania Polaków ostatnich prawie trzech dziesięcioleci w kategorii obcości wyróżnię dwie oddzielne kwestie. Po pierwsze, czy i jak zmieniały się cechy wypełniające to pojęcie. I po drugie – wydaje się to nie mniej ważne i interesujące – co powoduje, że Białorusini widzą nas właśnie tak, zatem inaczej niż Niemcy czy chociażby Czesi.

Zatem po pierwsze, po upadku systemu socjalistycznego, z czasem wyraźnej orientacji kulturowej, politycznej i gospodarczej Białorusi na Moskwę (i przynależności

¹ B. Wagner (red.), *Polska w oczach Białorusinów*. Польшча вачыма беларусаў, Szkoła Podstawowa nr 21 im. Królowej Jadwigi w Lublinie, Lublin 2011, s. 47.

² Wyrażam swą wdzięczność dr Jerzemu Waszkiewiczowi (Mińsk, Białoruś) za cenne uwagi, które były mi pomocne przy pisaniu tego tekstu, zwłaszcza dotyczące okresu niepodległej Białorusi.

do WNP), a Polski na Zachód (UE i NATO), nie należało się spodziewać ocieplenia wizji Polaka jako sąsiada Białorusi, lecz raczej pogłębienia poczucia ich obcości, co jednak w pierwszych latach białoruskiej niepodległości nie dotyczyło znacznej części elit kulturalnych i naukowych Białorusi, było też bez większego znaczenia na poziomie społeczeństwa białoruskiego jako całości. Należy tu dodać, że zarówno w okresie międzywojennym, jak i obecnie, dystans do Polaków (i odbieranie ich w kategorii obcości) elit politycznych naszego sąsiada był znacznie większy niż warstw ludowych, co uwarunkowane było ich silniejszymi związkami z Moskwą i większą ideologizacją oglądu społecznego świata¹. „Dzisiaj, z perspektywy kilku dekad – pisze Jerzy Waszkiewicz, współzałożyciel Polskiego Stowarzyszenia Kulturalno-Oświatowego «Polonia» w Mińsku, w latach 1990-1991 jego prezes, zarazem jeden z współzałożycieli Związku Polaków na Białorusi – można poczynić wnioski ogólniejsze. Nie wdając się w szczegóły, skonstatuję, iż w zdecydowanej większości wypadków stosunek białoruskich władz do Polaków był nieufny, niechętny lub wręcz wrogi. Nie ujawniając tego werbalnie, czyniły wszystko, by hamować rozwój na Białorusi polskiego szkolnictwa i polskojęzycznych mediów, inwigilując nas i maksymalnie ograniczając wpływy swego zachodniego sąsiada. Polityka, prowadzona na Białorusi na przestrzeni ostatnich ponad dwudziestu lat, spowodowała ostateczną rusyfikację społeczeństwa, w tym też mniejszości polskiej, zarówno językową, jak i mentalnościową, mającą w wymiarze masowym najprawdopodobniej nieodwracalny charakter”².

„Władze Białorusi – zdaniem Andrzeja Poczobuta, polsko-białoruskiego dziennikarza związanego z Grodnem – konsekwentnie dążą do totalnej rusyfikacji mniejszości polskiej. Chcą sprowadzić nauczanie języka polskiego do zera, jak to było w czasach Białoruskiej SRR”³. Według Andżeliki Borys, działaczki mniejszości polskiej na Białorusi: „W 2000 roku na Białorusi języka polskiego jako przedmiotu w szkołach średnich uczyło się 4 tys. uczniów. W roku szkolnym 2017-2018 takich uczniów było zaledwie 400”⁴. Dzisiejsza Białoruś należy do rosyjskiego kręgu kulturowego i przejęła od Rosjan – zwłaszcza na poziomie dzisiejszych elit politycznych – część wytworzonych w Moskwie wartości, postaw i kultury politycznej. Radykalnemu zmniejszeniu

¹ Wypowiedź działaczki nieuznawanego przez białoruskie władze Związku Polaków na Białorusi po niedopuszczeniu przez tą organizację do uroczystości czczącej setną rocznicę odzyskania przez Polskę niepodległości: „– Gdy urzędy czy organy administracji rządowej w Mińsku słyszą słowo «Polacy», zamykają natychmiast drzwi. O ZPB lepiej nie mówić głośno. Stosunek białoruskich władz do mniejszości polskiej nigdy nie był przyjazny, a w ostatnich latach jeszcze się pogorszył – mówi działaczka ZPB”: R. Szoszyn, Władze w Mińsku gaszą Polskom światło, „Rzeczpospolita” 2018, nr 271, s. A9.

² J. Waszkiewicz, *Fragment naszej przeszłości*. „Magazyn Polski” 2018, nr 6, s. 13.

³ R. Szoszyn, *Nieustanna walka Łukaszenki z polskością w Grodnie*, „Rzeczpospolita” 2018, nr 206, s. A11.

⁴ R. Szoszyn, *Gestów w Mińsku nie doceniono*. Reżim walczy z polskością, „Rzeczpospolita” 2018, nr 139, s. A7.

szkolnictwa polskiego, ale też białoruskiego, rozbiciu w 2005 roku Związku Polaków na Białorusi, towarzyszy skłonność do krytyki i ograniczania aktywności religijnej i społecznej Kościoła katolickiego. Przyczyną tego jest w znacznym stopniu rosyjsko-sowiecka skłonność do podporządkowania sobie wszelkich procesów społecznych, atomizacja społeczeństwo, niechęć do wszelkich społecznych pluralizmów i wolności. Antypolska polityka Łukaszenki ma zapewne swoje silne umocowanie także w polityce Moskwy oraz w części postsowieckich, zrusyfikowanych białoruskich elit politycznych – nie wykluczając wyższej hierarchii Cerkwi prawosławnej na czele z Rosjaninem metropolitą mińskim i zasławskim Pawłem – obawiających się zbliżenia z Zachodem.

Pokutuje także na Białorusi budowany w czasach sowieckich obraz Polaków chcących „okatolicyć” białoruski lud, żywy także wśród białoruskich narodowców, zwłaszcza w pierwszych latach po zdobyciu niepodległości. W wydanym w 2016 roku w Mińsku znaczącym dziele zatytułowanym „Współczesna polityka państwowa Białorusi w sferze religijnej” jego autorzy – jak relacjonuje treść książki Jerzy Waszkiewicz – „od razu ostrzegają, że Watykan i katolicy hierarchowie Polski traktują terytorium Białorusi jako «obszar realizacji swoich ewangelizacyjnych, politycznych i terytorialnych interesów»”¹. „Końcowym celem tej akcji jest rzekomo zamierzone rugowanie prawosławia, osłabienie prorosyjskich nastrojów i zorientowanie ludności kraju w kierunku Zachodu”². Taka polityka białoruskich władz też wpływa na widzenie Polaków jako „innych”, niekiedy „obcych”, mimo że są obywatelami Białorusi.

Po uzyskaniu niepodległości przez Białoruś Polakom przypisywano „takie «zachodnie» cechy, jak: wyniosłość (objawiająca się w lekceważeniu Białorusinów), indywidualizm, chytryść, podstępność, zdradliwość, odnoszenie się do innych z dystansem, przedkładanie materii nad sprawy ducha”³. Także antyrosyjskość (jednoznacznie źle widzianą przez Białorusinów), buntowniczość przechodząca w anarchię, silne skłonności opozycyjne, mniejszą gościnność i co ważne – zbytnią religijność (dość silnie zakorzeniona została w świadomości Białorusinów zbitka pojęciowa „Polakakatolika”, który na dodatek jest fałszywy, jest hipokrytą, bowiem nie przestrzega zasad religii, której jest wyznawcą). Zarazem Polak postrzegany był „niekiedy jako człowiek uprzejmy aż do przesady, wręcz śmieszności. Szarmanckość odbierana jest ironicznie jako wynikająca z nieszczerości, wręcz z podstępności. Zachodnia «delikatność w obejściu» posiada – zarówno według Białorusinów jak i Rosjan – w swych niektórych formach wymiar wręcz teatralny. Ceni się bardzo bezpośredniość kontaktów i potępią ich brak”⁴.

¹ J. Waszkiewicz, *O Kościołach katolickich z premedytacją*, „Magazyn Polski” 2016, nr 11, s. 9.

² Tamże, s. 10.

³ R. Radzik, *Kim są Białorusini?*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2002, s. 201.

⁴ Tamże, s. 205.

Irina Lappo przeprowadziła w 2004 roku niereprezentatywne badania wśród studentów filologii, historii i pedagogiki dwóch uniwersytetów: w Mińsku i Mohylewie. W tabeli zestawiono „cztery pierwsze cechy wskazywane przez respondentów”¹.

	Mińsk 2004	Mohylew 2004
Typowy	zarozumiały skąpy religijny sprytny/cwany	życzliwy gospodarny skąpy pracowity
Prawdziwy	zarozumiały religijny kulturalny patriota	towarzyski gospodarny życzliwy religijny

Różnica między typowym a prawdziwym Polakiem – zdaniem Iriny Lappo – występuje w obu ankietach i polega na bardziej pozytywnym traktowaniu Polaka "prawdziwego" niż "typowego". I w Mińsku, i w Mohylewie zamiast skąpstwa i cwaniactwa na czoło listy rankingowej trafia "kulturalność" i patriotyzm; w Mohylewie na dalszy plan odchodzi skąpstwo, zwiększa natomiast religijność. O ile "typowy" Polak (w obu ankietach) jest skąpy, to "prawdziwy" Polak (w obu ankietach) jest religijny.

Różnica między regionami: Daje się zaobserwować większą różnicę w obrazach Polaka na wschodzie i w stolicy Białorusi, niż między "typowym" a "prawdziwym" Polakiem w ramach jednego regionu. Po dwie cechy typowego i prawdziwego Polaka zmieniają się w zależności od regionu: w Mińsku Polakom niezmiennie przypisuje się pychę i religijność; w Mohylewie zaś – życzliwość i gospodarność².

Natężenie cech negatywnych nie było na tyle silne, by obcość Polaków miała charakter jednoznacznie wrogi. Z czasem ich znaczna część słabła, także oskarżenia Polaków o zdradę ZSRS/socjalizmu i przejście do obozu wroga, którymi to winami dzisiaj obarcza się jednak głównie Białtów. Poczęto dostrzegać, że Polska, która była uważana pod koniec PRL-u za kraj biedniejszy od Białorusi szybko się bogaci i staje się państwem wyraźnie zamożniejszym od swojego wschodniego sąsiada. Wywołuje to z jednej strony nierzadko zazdrość, a zarazem Białorusini coraz liczniej zgłaszają się do miejsc, w których można nauczyć się języka polskiego, by wyjechać za pracę lub łatwiej dostać Kartę Polaka. Zarazem Białorusini znajdują się pod wpływem masowo oglądanej w miastach telewizji rosyjskiej, uprawiającej agresywną propagandę antyzachodnią, a

¹ I. Lappo, *Stereotyp Polaka i jego profilowanie w białoruskim kręgu językowo-kulturowym*, „Etnolingwistyka” 2005, nr 17, s. 123-124; I. Lappo, *Stereotyp Polaka na Białorusi w świetle danych eksperymentalnych*, „Studia Białorutenistyczne” 2007, nr 1, s. 59. „Kategoria «typowości» – pisze Lappo odwołując się do J. Bartmińskiego – obok kategorii «prawdziwości» ma istotną wartość dla ontologii wyobrażeń stereotypowych: modyfikator «typowy» wprowadza treści nieco inne niż modyfikator «prawdziwy». «Typowy» ma charakter opisowy, znaczy 'taki, jaki zwykle jest', «prawdziwy» ma charakter opisowo-powinnościowy, przelacza rozumienie na 'taki, jaki jest i być powinien'”: I. Lappo, *Stereotyp Polaka i jego profilowanie...*, s. 121).

² Tamże, s. 124.

niekiedy i antypolską, co przekłada się na okresowe wzrosty nastrojów antypolskich. Polak stał się w znacznie mniejszym stopniu „swój” niż niegdyś, jest z pewnością inny, jest „inostrącem” (cudzoziemcem), a więc z definicji osobą podejrzaną, niepewną, nie wiadomo czego po nim można się spodziewać.

Maciej Pieczyński zwraca uwagę w wydanej w 2018 książce na znacznie mniej napastliwe tony białoruskich historyków, twórców kultury, autorów chociażby filmowego obrazu *Ślady na wodzie* z 2016 roku opowiadającego o walkach sowieckiego aparatu bezpieczeństwa z „polskimi bandami AK”, w porównaniu z antypolskimi tonami widocznymi w narracjach ukraińskich, chociażby w filmie *Żelazna sotnia*¹. Przytacza interesujący głos z białoruskiego (choć często rosyjskojęzycznego) Internetu:

18 maja 2017 roku Aksana Browacz, dziennikarka białoruskiego wydania „Komsomolskiej Prawdy”, zapytała na Facebooku swoich znajomych: „Jak wam się wydaje, za co Białorusini nie lubią Polaków? Albo: czy mogą ich lubić”. Źmicer wymienił w odpowiedzi (w języku rosyjskim): „1. Za Białoruś pod polską władzą, 2. Za represje w stosunku do naszych narodowych elit (przykładem – Taraszkiewicz). Poza tym Polacy, podobnie jak ZSRS, nie byli zainteresowani utworzeniem państwa białoruskiego, 3. Za to, że niektórzy „Polacy do dziś uważają Białorusinów za niedorobionych Polaków, a Brześć i Grodno – za swoje miasta. 4. Za to, że pewna część Polaków uważa nas za Rosjan ;). 5. Za to, że Polacy przypisali sobie Radziwiłłów, Kościuszkę i «Żubrówkę»- ten spis może być naprawdę ogromny”. Max dodał do tej listy (biał.): „Za «Wilnonasze» [parafraza rosyjskiego hasła «Krymnasz», które stało się niezwykle popularne w Internecie, wśród zwolenników aneksji półwyspu – przyp. red.], 7. Za działania akowców podczas drugiej wojny światowej”².

Były inne głosy. Yury tłumaczył antypolskie nastroje pojawiające się na Białorusi tym, że „ludzie wciąż mają w głowie mentalność sowka [*homo sovieticus* – przyp. red.]. To dziesięciolecia propagandy” (ros). „Rosjanie nie lubią Polaków, Białorusini lubią Rosjan, dlatego Białorusini nie lubią Polaków :). Innych przyczyn nie ma tak naprawdę” – tak jest zdaniem Lili³.

Zdaniem Franciszka Wiaczorki, białoruskiego opozycyjnego działacza politycznego i dziennikarza:

[w] Internecie można znaleźć grafiki przekonujące, że Polacy są nacjonalistami i chcą odebrać Białorusi jej ziemię. To manipulacja na stereotypach jeszcze z czasów sowieckich, kiedy od czasów szkolnych każdy Białorusin wiedział, że zanim przyszedli rusczy komuniści, rządził tutaj „polski pan”. Przekonują, że Polska nie może być naszym przajacielem⁴.

Wiaczorka uważa, że kampanią tą steruje prawdopodobnie Moskwa, chcąc wytworzyć wrażenie, „że lepszy jest już związek z Rosją niż sojusz z polskim panem”⁵.

¹ M. Pieczyński, *Jak nas piszą cyrylicą. Polski pan, okupant i faszysta oknem na Zachód?*, Wyd. Fronda, Warszawa 2018, s. 395.

² Tamże, s. 373.

³ Tamże, s. 373-374.

⁴ Tamże, s. 411.

⁵ Tamże.

W następnym – prowadzonym przez Macieja Pieczyńskiego – wywiadzie Stanisław Szuszkiewicz, znany polityk, pierwszy przewodniczący Rady Najwyższej Republiki Białoruś stwierdza, że na Białorusi antypolonizm nie istnieje. Uważa, że Polska nie dysponuje środkami skutecznego wpływu na Łukaszenkę. Nie pozwoli też na to Rosja. Na pytanie: „Za co Białorusini mogą nie lubić Polaków?”, odpowiada:

Jeśli już ktoś prowadzi na Białorusi antypolską propagandę, to jest to tak zwany Ruski Świat („Russkij Mir”). W myśl zwolenników tej koncepcji wszystko, co dobre, przychodzi do nas z Rosji, a wszystko, co złe – z Zachodu. A zatem wszyscy nasi sąsiedzi, oprócz Rosji, są tak naprawdę naszymi wrogami. Tak nam objaśnia rzeczywistość partia prezydencka Białaja Ruś. Zgodnie z jej ideologią Białorusini to taka odmiana Rosjan¹.

Badania IISEPS – dopóki tej niezależnej instytucji badawczej nie zamknięto w roku 2016 – pokazywały, że Polacy znajdują się na skali dystansu społecznego Bogardusa – w latach 2006, 2011 i 2015 – w gronie narodów najbliższych Białorusinom, przegrywając oczywiście zdecydowanie z Rosjanami uważanymi jednoznacznie jako swoi, drudzy byli Ukraińcy a trzeci Polacy, za nimi zachodni Europejczycy i mieszkańcy Europy Środkowej². Trzeba jednakże pamiętać, że kilkanaście procent mieszkańców Białorusi stanowią katolicy, w znacznej części utożsamiający się z polskością. Natomiast w ostatnich badaniach socjologicznych przeprowadzonych przez tę instytucję w czerwcu 2016 roku, poproszono o odpowiedź na pytanie: „Wymieńcie pięć krajów, które waszym zdaniem odnoszą się do Białorusi najbardziej przyjaźnie i pięć krajów, które odnoszą się do Białorusi najbardziej nieprzyjaźnie”. Białorusini uznali, że Polska jest na piątym miejscu wśród krajów przyjaznych i na szóstym miejscu krajów nieprzyjaznych³. Białorusini zatem lepiej postrzegają Polaków niż Polskę jako państwo, co – jeśli chodzi o stosunek do Polaków – uwarunkowane jest tradycją ostatnich siedmiu dziesięcioleci, na ogół poprawnych lub dobrych kontaktów (często bezpośrednich) z Polakami na Białorusi, a także z sąsiadami zza Buga i ich kulturą. Stosunek do Polski wynika bardziej z białorusko-rosyjsko-sowieckiej wersji historii tej części Europy (stosunków białorusko-polskich) oraz obecnej propagandy władz mińskich, a także białoruskich i rosyjskich mass mediów.

W styczniu 2019 roku Centrum Informacyjno-Analityczne przy administracji prezydenta Białorusi przeprowadziło reprezentatywne dla całego społeczeństwa badania socjologiczne dotyczące stosunku Białorusinów do innych narodów. Największą sympatią obdarzali Białorusini Rosjan. Pozytywne emocje wyraziło wobec nich 89,5% (0,5% negatywne) Białorusinów, do Ukraińców – 73% (2,5% negatywne) a do Polaków – 64% (4% negatywne). Podobnie jak do Polaków odnosili

¹ M. Pieczyński, *Jak nas piszą cyrylicą. Polski pan, okupant i faszysta oknem na Zachód?*, Wyd. Fronda, Warszawa 2018, s. 413.

² IISEPS News, 2015, nr 2, s. 16, tabela 31.

³ IISEPS News, 2016, nr 2, s. 21, tabela 42.

się Białorusini do Łotyszy i Litwinów¹. Pod tym względem nie ma symetrii między społeczeństwem polskim i białoruskim, ale jest to kwestia wymagająca oddzielnych rozważań.

Opisując Polaków postrzeganych jako swoi, inni, obcy, bądź wrogowie trzeba wziąć pod uwagę to, że w społeczeństwie białoruskim wszelkie uogólnienia są daleko bardziej ryzykowne niż chociażby jest to w Polsce. Jest to społeczeństwo zróżnicowane pod wieloma względami, pozbawione silnego łączącego go spoiwa. Młode pokolenie Białorusinów, urodzone już w niepodległym państwie, spogląda na Polskę (Polaków) daleko bardziej obojętnie niż ich rodzice i dziadkowie, żyje dniem dzisiejszym nie odwołując się do tradycji ani historii (co zbliża ich do młodego pokolenia Polaków). Polak jest dla nich kimś obcym, co nie znaczy, że jednocześnie wrogiem (dominuje chłód, Polska przestała być „bratnim krajem”), coraz bardziej jak Szwed lub Fin co nie znaczy, by był z nimi całkowicie zrównywany, a na pewno już nie z Niemcem. Jest członkiem obcego im – jak twierdzą stacje rosyjskie – kulturowo i politycznie obszaru Unii Europejskiej, wrogię NATO. Obcość Polaków bywa różnie odbierana w zależności od pokolenia, regionu zamieszkania, warstwy społecznej, zakorzenienia na wsi lub w mieście, miejsca pracy. I. Lappo – z racji urodzenia i prowadzonych badań znająca dobrze Białoruś – stwierdzała już kilkanaście lat temu, „że stereotyp Polaka na Białorusi, niegdyś wyrazisty, błędnie, traci plastyczność obrazu, rozplywa się w ogólnym syndromie Słowianina, po prostu zanika”². Od dawna nie ma już „polskich panów” na kołchozowych wsiach, a w miastach polskich elit – ludzi władzy i urzędów. Ci, którzy w nich mieszkają są – poza wsiami – na co dzień nierozpoznawalni swym narodowym (etnicznym) pochodzeniem.

Po drugie, interesujące są przyczyny takiego postrzegania Polaków (aczkolwiek nie tylko o nas tu chodzi). Białorusini są pod wieloma względami – mówiąc skrótowo – społeczeństwem formowanym niesymetrycznie wobec polskiego. Mamy w przypadku białoruskim do czynienia z innym typem wspólnotowości, po części z innymi wartościami, innymi typami społecznych reakcji, istniejących hierarchii, codziennych postaw wobec podobnych/identycznych zjawisk społecznych. Nelly Bekus, białoruska badaczka tożsamości Białorusinów, nie zgadza się z twierdzeniem, że formowanie się narodu białoruskiego może odbyć się tylko w opozycji do rosyjskości, ponieważ jej zdaniem okazało się,

że dla wielu Białorusinów Rosja nie jest podmiotem «zewnątrznym», lecz znajduje się „wewnątrz” Białorusi i stanowi integralną część białoruskości. (...) Dlatego wszelkie partie i ruchy polityczne,

¹ Д. Гурневіч, *Беларусы зноў сярод нелюбiмых палякамі народаў. Беларускі паляк і польская беларуска тлумачаць, чаму*, Радыё Свабода, 8 люты 2019, <https://www.svaboda.org/a/29758968.html> (zapis 10 люты 2019). Centrum przy prezydencie jest obecnie jedynym dużym białoruskim ośrodkiem prowadzącym systematyczne badania socjologiczne na Białorusi i nie cieszy się zaufaniem ekspertów.

² I. Lappo, *Stereotyp Polaka i jego profilowanie...*, s. 134.

które proponują antyrosyjską strategię geopolityczną dla Białorusi, są postrzegane jako „obce”, podczas gdy strategię tę oceniają jako narzuconą przez Zachód¹.

Sądzę, że przedstawiony przez nią pogląd jest typowym przykładem pojmowania wspólnoty Białorusinów w kategorii narodu ogólnoruskiego, który ma wyraźne granice wobec Zachodu, ale nie akceptuje wewnętrznych separacji wykraczających poza rosyjsko-sowieckie (republikańskie w rozumieniu sowieckim i obecnym) tradycje. Białorusini są „narodem-ludem” regionalnym w ramach narodu rosyjskiego, co bliskie jest myśleniu zarówno Putina, jak i Łukaszenki. Ich słaby poziom unarodowienia utrudnia budowanie całościowych, zideologizowanych obrazów innych, z reguły postrzega się ich fragmentarycznie, sytuacyjnie.

Białoruska socjolog Larisa Titarienko, eksponuje negatywną tożsamość Białorusinów. Píše zarazem:

Dla współczesnej tożsamości białoruskiej charakterystyczne jest również podejście do konceptualizacji tożsamości społecznej poprzez dokładne odgraniczenie „swoich” („my – grupa”) od „innych” („oni – grupa”). Opozycja na linii „my” i „oni” nie objawia się tak samo we wszystkich sferach życia, jednak w przypadku różnic narodowościowych w obrębie kultury społecznej i politycznej kategorii te (szczegółowo opisane wcześniej przez Ch. Cooleya, E. Eriksona i H. Tafla) są nadal trafne².

Białorusini zanurzeni są w dwóch światach: (post)sowiecko-ruskim i chłopskim. W ich przypadku sowieckość została nałożona na rusko-prawosławną chłopskość i w tym pozanarodowym (w przeciwieństwie na przykład do Bałtów) świecie zaistniało po raz pierwszy nowoczesne (czyli powiązane więziami ideologicznymi, co prawda słabymi, bo sowieckimi), zalfabetyzowane społeczeństwo białoruskie. Ponieważ zostało w wyniku rewolucji bolszewickiej pozbawione elit wielopokoleniowego trwania (zarówno polskich jak i rosyjskich), a na jego obszarze w ciągu kilku ostatnich wieków zmieniały się religie (prawosławie, unia, katolicyzm, a nawet przejściowo protestantyzm elit), przynależności państwowe (Ruś Kijowska, Wielkie Księstwo Litewskie, I Rzeczpospolita, Rosja, Polska, ZSRS, Białoruś niepodległa), języki (starobiałoruski, polski, rosyjski, białoruszczyzna lat 20. XX wieku, znów rosyjski i towarzyszący mu zanik białoruskiego) i ustroje (poczynając od demokracji szlacheckiej przez reżim carski, totalitaryzm stalinowski, niepełną (kulejącą) demokrację II RP, aż po reżim hybrydalny niepodległej RB, Białorusini są społeczeństwem dość labilnym, ulegającym zjawisku społecznej mimikry.

Są społeczeństwem, w którym w miastach dominowali niegdyś Żydzi, Rosjanie i Polacy. Po II wojnie światowej do gwałtownie rozrastających się miast zaczęli napływać

¹ N. Bekus, *Naród białoruski jako idea i kategoria praktyki społecznej*. Paradoxy rozwoju postkomunistycznego, [w:] R. Radzik (red.), *Tożsamości zbiorowe Białorusinów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii-Curie Skłodowskiej, Lublin 2012, s. 337.

² L. Titarienko, *Tożsamość narodowa Białorusinów: osobliwości jej współczesnych zmian*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja” 2007, nr 2, s. 23.

masowo mieszkańcy wsi (w Mińsku nawet po kilkadziesiąt tysięcy rocznie, także Rosjanie zastępując wywożoną po II wojnie światowej potencjalnie nieprawomyślną część ludności miast i miasteczek, rzadziej wsi, w głąb ZSRS) ruralizując je¹. Chłopskie widzenie świata, trwające w nich przez pokolenia (przy słabości białoruskiej kultury wyższej, rozbudowywanej w latach 20. XX stulecia i niszczonej już na skutek masowych mordów białoruskich elit od lat 30., a językowo ograniczanej zwłaszcza od 50.) łączyło zamkniętość na świat zewnętrzny upowszechniany przez Rosjan w ZSRS z chłopskością w granicach własnego gospodarstwa, później kołchozu. Granica oddzielająca swojskość od obcości jest położona znacznie bliżej niż na ogół u w pełni sformowanych narodów. Obcość/inność jest blisko, nawet jeśli przejawia się w drobiazgach. Ponieważ na ogół nie jest unarodowiona/zideologizowana, nie jest odbierana najczęściej jako bardzo wyrazista. Manifestowanie stosunku do obcych/obcości jest zaznaczone słabo. Zmienność kategorii oglądu społecznego świata dokonuje się powoli. Naśladownictwo (kopiowanie) realiów oglądanych podczas pobytów na Zachodzie jest rzadkością. Mówi się często w tym kontekście o białorusko-chłopskiej zaściankowości, zamkniętości, jeśli obcości to raczej etnicznej, kulturowej, religijnej, a nie narodowej, braku tradycji wylewności.

Jeśli miałbym rozważania te krótko podsumować, to przyczyny obcości Polaków postrzegane wśród Białorusinów widziałbym przede wszystkim w rozejściu się kulturowo-polityczno-cywilizacyjnym obu społeczeństw wraz z przyjęciem prawosławia a następnie wyjątkowo silną (wręcz wzorcową) sowietyzacją kraju, oraz niesymetrycznej strukturze (stratyfikacji) społecznej obu sąsiadów. Inaczej widzi się Polaków na wsi, inaczej w miastach, inaczej widzą to prawosławni a inaczej katolicy, inaczej na wschodzie a inaczej na zachodzie kraju. Świadomość historyczna Białorusinów jest słabo zarysowana (i silnie zmitologizowana), co też powoduje ograniczenia w percepcji innych. Inni (w tym Polacy) są nieostro stereotypizowani, postrzegani w znacznym stopniu fragmentarycznie, w oparciu np. o doświadczenia rodzinne niż jest to u wspólnot wyraźnie zarysowanych, silnie unarodowionych. Inaczej patrzą na Polaków narodowcy a inaczej homines sovietici. Zależy to też od stopnia rusyfikacji. Te uwarunkowania są Polakom często obce.

Granica państwowa na Bugu nigdy wcześniej nie istniała, chyba że sięgniemy do czasów Rusi Kijowskiej (a i wówczas nie przebiegała ona dokładnie po tej rzece). Obecnie wydaje się ona wyjątkowo trwała jako linia dzieląca Europę na wyraźnie różniące się kręgi kulturowe. Oba kraje w ciągu ostatnich prawie trzech dekad wyraźnie się od siebie oddalają i mało o sobie wiedzą. Nie znaczy to, by inność musiała stawać się wrogią obcością, choć nierzadko tak bywa pod wpływem zsovietyzowanych i zrusyfikowanych elit białoruskich (zwłaszcza politycznych) oraz wpływów Moskwy. Niewiedza dominuje po stronie polskiej (także stereotyp Białorusi jako kraju „ostatniego dyktatora Europy”).

¹ E. Mironowicz, *Białoruś*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2007, s. 243.

Andrzej Jekaterynczuk

ORCID: 0000-0001-7175-5302

**O społecznym pochodzeniu i tożsamości
ukraińskich elit politycznych
w okresie niepodległości**

Powstanie niepodległego państwa ukraińskiego ujawniło potrzebę analizy możliwości kształtowania się nowej ukraińskiej elity politycznej, której znaczenie staje się szczególnie doniosłe w warunkach budowania ukraińskiej państwowości w sytuacji masowej dwujęzyczności. Zadanie formowania tożsamości ukraińskiej w warunkach posiadania własnego niepodległego państwa stało się właśnie przed nowymi elitami. Niewątpliwie wpływ na możliwości kreowania przez elity nowej tożsamości społeczeństwa ukraińskiego miały geopolityczne orientacje, świadomość społeczna i tożsamość samych elit, będące rezultatem zakorzenienia w sowieckich i postsowieckich realiach i systemach aksjologicznych. To właśnie elita polityczna powinna odpowiedzieć na stojące przed społeczeństwem ukraińskim pytania.

Termin „elita” do nauk społecznych został wprowadzony przez Vilfredo Pareto. Pojęcie wywodzi się ze słów: francuskiego *élite* – wybór, wybrańcy oraz łacińskiego *eligere* – wybierać. Oznacza grupę ludzi, którzy wyróżniają się spośród otoczenia określonymi cechami uznanymi za doniosłe w danej społeczności. Grupa ta korzysta również z przywilejów.¹ Definicja ta nie jest jednak wystarczająco precyzyjna.

V. Pareto był zdania, że elita to ludzie, którzy posiadają największe zdolności i osiągnięcia, a możemy ich wyróżniać na podstawie wielkości ich wpływów oraz władzy politycznej i społecznej.² Na potrzeby niniejszej analizy, w której interesuje mnie elita polityczna, zasadne wydaje się być przytoczenie poglądów Gaetano Moski na temat klasy politycznej (elity). Według G. Moski klasa polityczna (elita) obejmuje zorganizowaną mniejszość rządzących, która posiada atrybuty władzy i narzuca swe decyzje niezorganizowanej większości rządzonych.³ Wojciech Sokół i Marek Żmigrodzki elitę interpretują jako wyodrębnioną, nie zawsze w sposób sformalizowany grupę przywódczą. Grupa ta ma w założeniu stanowić wzór dla reszty społeczeństwa: organizuje jego życie, określa kierunek rozwoju.⁴

¹ W. Sokół, M. Żmigrodzki, *Elity polityczne*, [w:] *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, red. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, Lublin 2010, s. 455.

² Zob. V. Pareto, *Uczucia i działania. Fragmenty socjologiczne*, red. A. Kojder, Warszawa 1994.

³ M. Żyromski, *Gaetano Mosca. Twórca socjologicznej teorii elity*, Poznań 1996, s. 21.

⁴ W. Sokół, M. Żmigrodzki, *Ibidem*.

J. Sztumski stwierdza, że istnienie zespołu kierowniczego możemy dostrzec w każdej bardziej złożonej strukturze społecznej. Posługuje się on kategorią *elita władzy*, do której zalicza nie tylko ludzi sprawujących władzę aktualnie, ale również opozycję pretendującą do jej przejęcia.¹ Socjologów zajmujących się problematyką elit, zdaniem J. Sztumskiego, najczęściej interesują odpowiedzi na następujące pytania:

- 1) jakie jest społeczne pochodzenie elit w społeczeństwie?
- 2) jakie cechy osobiste ludzi są na tyle ważne i cenione, aby warunkować wejście do elity?
- 3) jaki jest sposób myślenia opisywanej elity?
- 4) jaka jest siła spójności elity i jej poczucie solidarności?
- 5) jaki jest wskaźnik cyrkulacji jej członków?²

Do najważniejszych ukraińskich naukowców zajmujących się dotąd problematyką elity na Ukrainie należą: W. Tanczer, M. Szulha, M. Piren, M. Riabczuk, H. Kasjanow. Za granicą tą problematyką zajmowali się m. in. Z. Kohut, A. Wilson oraz A. Kappeler. Współcześni ukraińscy badacze próbują określić granice elity politycznej, dyskutują nad jej składem i funkcjami pełnionymi w społeczeństwie. M. Riabczuk, W. Fesenko oraz M. Frołow podkreślają źródła społeczne współczesnej ukraińskiej elity. Zagadnienie genezy i rotacji elit politycznych na Ukrainie interesuje takich autorów jak: K. Bondarenko, S. Rachmanina, S. Karasiow.

Ponadto w ukraińskich realiach, jak słusznie zauważyła Ł. Masenko, procesy rozwoju państwa w wymiarze politycznym i kulturowo-językowym, są ze sobą ściśle związane.³ Chociaż naukowcy wiele miejsca poświęcili ogólnym pytaniom o genezę i funkcjonowanie elit, poza polem ich zainteresowania pozostawała problematyka społeczno-kulturowego wpływu elit, kształtowania przez nie wzorów zachowań (w szczególności zachowań językowych) w Ukrainie, wypracowania przez nie wartości narodowych odpowiednich dla aktualnego etapu procesu kształtowania się państwowości. Artykuł poświęcony jest roli politycznych elit ukraińskich w procesie językowo-kulturowego rozwoju społeczeństwa ukraińskiego w warunkach jego masowej dwujęzyczności. Opisane wyżej zagadnienia stanowią najważniejsze problemy badawcze prezentowanego artykułu. Bazuje on na ukraińskich badaniach socjologicznych poświęconych problematyce elit (w tym na badaniach eksperckich) oraz dostępnych analizach socjologicznych i politologicznych.

W sytuacji nieposiadania niepodległego państwa Ukraińcy mieli bardzo ograniczone możliwości ukształtowania pełnowartościowej warstwy elitarnej. Prowincjonalizm ukraińskich elit w skali całego państwa sowieckiego wynikał z faktu, że Sowiecka

¹ J. Sztumski, *Elity: ich miejsce i rola w społeczeństwie*, Katowice 2014, s. 72.

² *Ibidem*, s. 46-47.

³ Л.Т. Масенко, *Мова і суспільство: постколоніальний вимір*, Київ 2004, с. 136.

Ukraina posiadała wyłącznie regionalne organy samorządu (dotyczyło to zarówno dawnej Rady Najwyższej, jak i Rady Ministrów), skutkiem czego był brak, w przeciwieństwie do Rosji, ukształtowanego centrum państwowego.¹

1. Pochodzenie społeczne ukraińskich elit politycznych

W Ukrainie można wyróżnić dwie polityczne grupy elit: pierwsza – ukształtowana z dawnej komunistycznej nomenklatury, druga – rekrutuje się w większym bądź mniejszym stopniu spośród aktywnych przeciwników minionego ładu. Elitę ukraińską można także podzielić w oparciu o kryterium terytorialne: wschodnioukraińscy działacze mają bardziej prorosyjskie poglądy, zachodnioukraińscy są w większym stopniu zorientowani na Zachód.²

Na podstawie danych zebranych przez Centrum Razumkova można stwierdzić, że w latach 1991-2003 osoby wywodzące się z kręgów komsomolsko-partyjnych oraz z radzieckiej nomenklatury wśród wyższych urzędników państwowych (premierów, wicepremierów, ministrów i sekretarzy Narodowej Rady Bezpieczeństwa i Obrony, szefów administracji prezydenckiej) stanowiły 73%, wśród gubernatorów – prawie 80%. Według danych Narodowego Instytutu Badań Strategicznych przy Prezydencie Ukrainy 52% kierowników organów władzy państwowej na szczeblu lokalnym i 46% kierowników organów centralnych rozpoczęło swoją biurokratyczną karierę w czasach radzieckich.³

Heorhij Kasjanow wyraził pogląd, że państwa ukraińskiego nie można uznać za państwo narodowe. Według niego jest ona państwem biurokracji oraz zrosniętej z nią oligarchii finansowo-przemysłowej i agrarnej. Tak określone grupy społeczne z różnym stopniem intensywności wykorzystywały i wykorzystują zewnętrzne atrybuty narodowej państwowości (symbolikę, język, schematy ideologiczne) dla własnej legitymizacji, która daje im prawo reprezentowania interesów narodu. W rzeczywistości odwoływanie się tych grup do haseł i symboliki obywatelskiego patriotyzmu umożliwia im nie tylko umocowanie prawne swego statusu, ale stwarza warunki dla bogacenia się i niejawnego podziału majątku państwowego na ogromną skalę.⁴

Jednak nomenklatura, która wykorzystwała hasła narodowe dla partykularnych celów, nie potrafiła ich zastosować w praktyce, choć wyrażała takie pragnienie, w szczególności w Kijowie rozumiejąc, że „unarodowienie” władzy oznacza także jej

¹ Ю. Крестева, *Відносини центральної та регіональних еліт в Україні*, „Нова політика” №4/2001, с. 50-53.

² С. В. Кульчицький, Б. О. Парахонський, *Україна і Росія в історичній ретроспективі: новітній український державотворчий процес*, Київ 2004, с. 176.

³ І. Жданов, Ю. Якименко, *Україна у XXI столітті. Виклики для політичної еліти*, „Національна безпека і оборона” № 9/2003. с. 2-10.

⁴ Г. В. Касьянов, *Україна 1991 - 2007: нариси новітньої історії*, Київ 2007, с. 401.

legitymizację. W oparciu o znane z poprzedniego systemu schematy, chciała odgórnego kształtowania narodu. Uważała, że można to osiągnąć uchwalaniem ustaw zapewniających funkcjonowanie języka ukraińskiego w różnych sferach życia oraz zadowolić się wprowadzeniem szeregu symboli narodowych. Taka metoda znalazła poparcie wśród biurokracji. Dla jej części formowanie narodu ukraińskiego na poziomie „wirtualnej rzeczywistości” i sprawozdań na papierze było zadaniem osiągalnym. Dla innych był to wygodny sposób imitowania lub w praktyce – kamuflażem dla sabotowania administracyjnej polityki „ukrainizacji”.¹ Zatem analiza procesu kształtowania elity politycznej w niepodległej Ukrainie stwarza podstawy, by podważyć jej otwarcie „unaradawiające” i stwierdzić, że miała ona raczej demonstracyjne oblicze, w szczególności w sferze polityki językowej.

Jednak analizując wybory od początku ukraińskiej niepodległości A. Wilson zauważa, że wybory prezydenckie 1994 roku, mimo doniosłości kwestii ekonomicznych rozwoju państwa, stały się odzwierciedleniem konfliktu między narodową i „zsowietyzowaną” tożsamością ukraińską w większym stopniu, niż między etnicznymi Ukraińcami (73%) i mniejszością rosyjską (22%). Z tego powodu Krawczuk przegrał wybory uzyskując 45% poparcia przeciwko 52% Kuczmy. To nie kwestie ekonomiczne, lecz czynniki językowo-etniczne i geopolityczne zadecydowały o wyniku wyborów prezydenckich z 1994 r. Kuczma wygrał we wszystkich obwodach na wschód od Połtawy leżącej w samym centrum Ukrainy, a Krawczuk we wszystkich położonych na zachód od niej.² Podczas następnych wyborów niesamowicie eklektyczna retoryka Kuczmy w kwestiach narodowych oraz lekkość, z jaką w różnym czasie i w różnych miejscach opowiadał on różne (często rozbieżne) poglądy, umożliwiły mu uzyskać lepszy wynik w całej Ukrainie, niż Krawczukowi z jego wąskim „narodowym” programem z 1994 r.³

M. Riabczuk zwraca uwagę na ambiwalentny charakter elity rządzącej, która sama pozostaje częścią zrusyfikowanej (zsowietyzowanej) ludności, przy czym zrusyfikowanej w stopniu znacznie wyższym niż statystyczny obywatel, co wynikało ze specyfiki kariery politycznej w czasach sowieckich. W każdym razie tak ukształtowana elita jego zdaniem w żaden sposób nie odczuwa wewnętrznej potrzeby „ukrainizacji” i w rzeczywistości nie wyznaje żadnej ideologii, za wyjątkiem ideologii osobistego wzbogacenia się. Podobny pogląd wyraża J. Macijewskij. Nie przedstawiając żadnego pozytywnego planu, żadnej konstruktywnej wizji przyszłości warstwa ta przedstawia siebie wyborcom w roli „mniejszego zła”, gwaranta tzw. „złego pokoju”, który zawsze jest lepszy niż „dobra wojna. W Galicji miała ona przekonywać „świadomych Ukraińców”, że mimo wszystkich swoich wad, jest ona ich ostatnią nadzieją na

¹ *Ibidem*, s. 123-124.

² A. Wilson, *Ukraińcy*, Warszawa 2002, s. 203.

³ *Ibidem*.

powstrzymanie Ukrainy przed czerwonym rewanzem ze wschodu i ponownym zniewoleniem przez imperium. W Donbasie miała wyjaśniać „upartym sowietom”, że przy całej swej niedoskonałości, tak ukształtowana elita mimo wszystko gwarantuje względny pokój, uniemożliwiając dostatecznie wzmocnić się „banderom z Ukrainy Zachodniej” i jej polsko-niemiecko-amerykańsko-żydo-masońskim gospodarzom.¹ Prawie trzy dekady od powstania niepodległej Ukrainy te konkurencyjne, wrogie narracje z powodzeniem wykorzystywane jako instrument walki politycznej. Za ich pomocą udaje się generować poczucie zagrożenia i konfliktu w społeczeństwie.

Ukraina, która po okresie sowieckim odziedziczyła słabe instytucje państwowe i w większości rosyjskojęzyczne elity skoncentrowane przede wszystkim na utrzymaniu swoich wpływów. Zamierzały one osiągnąć ten cel promując w społeczeństwie tożsamość państwową (etatystyczną), w opozycji do tożsamości etnicznej lub obywatelskiej, dla których niezbędne byłoby kształtowanie społeczeństwa obywatelskiego. Wyższy poziom praw i swobód obywatelskich z oczywistych względów nie leżał w interesie postsowieckich elit ukraińskich. M. Riabczuk wyraża pogląd, że postsowieckie ukraińskie elity po 1991 mogły poprzeć ideę kształtowania w społeczeństwie tożsamości etnicznej, jednak ten pomysł wcześniej zainteresował narodowych demokratów z opozycji, ponadto nie gwarantował on sukcesu politycznego w polietnicznym społeczeństwie ukraińskim. W rezultacie Ukraina stała się polem rywalizacji dwóch konkurencyjnych wizji narodu: obywatelskiego i etniczno-kulturowego, z których żadnej nie udało się zrealizować w całości, przynajmniej do wybuchu wojny rosyjsko-ukraińskiej w 2014 r.²

Źródłem interesujących danych o społecznym pochodzeniu i wewnętrznej strukturze elit politycznych w Ukrainie do 2009 r. jest raport młodzieżowej organizacji „Demokratycznyj Alians”,³ sporządzony na podstawie biografii polityków najwyższych szczebli władzy. Analizie poddano 500 biografii parlamentarzystów, ministrów, kierowników sekretariatu Prezydenta, gubernatorów.

Podział według grup wiekowych przedstawiał się następująco: 20-30 lat – 2%, 31-40 lat – 17%, 41-50 lat – 32,4%, 51-55 lat – 17,2%, 56-60 lat – 15,2%, 60 i więcej lat – 16,2%. Wśród elity politycznej przeważa grupa z przedziału wiekowego 41-50 lat. Należy jednak podkreślić stosunkowo wysoki odsetek w wieku emerytalnym i przedemerytalnym. Ponadto warto zaznaczyć, że 48,8% szkołę podstawową ukończyło jeszcze w Związku Radzieckim, zatem można uznać, że osobowość prawie połowy elity politycznej uformowała się w rzeczywistości radzieckiej.

¹ М. Рябчук, *Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення*, Київ 2000, s. 189-191; Ю. Мацієвський, *Еліти в Україні до і після „помаранчевої революції”*, „Політичний менеджмент” 2010, № 2 (41).

² М. Рябчук, *Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – історичні причини та політичні наслідки*, Київ 2019, с. 10.

³ W 2010 r. „Demokratycznyj Alians” przekształcił się w partię polityczną.

Do interesujących wniosków prowadzi analiza kolejnej charakterystyki politycznej elity – poziomu wykształcenia. 34,9% deklarowało wykształcenie inżynieryjne. Na drugim miejscu znaleźli się ekonomiści – 17,7%, na trzecim prawnicy – 11,4%. Wysoki odsetek osób z wykształceniem technicznym inżynieryjnym wynika z dużej reprezentacji starszych grup wiekowych wśród polityków najwyższego szczebla, którzy zostali ukształtowani w czasach Związku Radzieckiego, gdzie nauki techniczne miały status priorytetowy. Znaczna część badanych może pochwalić się więcej niż jednym ukończonym kierunkiem studiów, które ukończyła piastując już najwyższe polityczne funkcje. Zaskakiwać może fakt posiadania przez 29,8% przedstawicieli elity politycznej stopni naukowych (na tle innych partii politycznych, najwięcej w Partii Regionów). Autorzy raportu mają jednak spore wątpliwości dotyczące jakości tychże stopni naukowych. Argumentem wzmacniających siłę tych wątpliwości może być statystyka, która wskazuje, że 25,5% ze stopniem kandydata nauk i 16,7% osób ze stopniem doktora nauk przyszło do polityki z sektora biznesu, 35,8% kandydatów nauk i 35,7% doktorów nauk wcześniej pracowało w administracji państwowej, 11,3% kandydatów nauk i 7,1% doktorów nauk przyszło do polityki z przedsiębiorstw państwowych. Jednocześnie jedynie 8,5% kandydatów nauk i 31% doktorów nauk przyszło do polityki ze świata nauki i oświaty. Raport dostarcza informacji o społecznym rodowodzie elit politycznych przed 2010 r., co może nam wiele powiedzieć o systemie wartości polityków tego okresu. Zgodnie z przewidywaniami okazuje się, że politycy wywodzą się przede wszystkim z kręgów biznesowych (36,2%) oraz z administracji państwowej (22,7%). 9,1% to dawni kierownicy przedsiębiorstw państwowych, zaś zawodowi politycy to tylko 6%. Sferę oświaty i nauki reprezentowało w tym czasie 5,2% czołowych polityków, media – 4%, a organizacje społeczne i kręgi eksperckie odpowiednio 2,8% i 1,4%. Można zatem skonstatować, że źródłem elity politycznej Ukrainy jest biznes i aparat państwowy. Na tej podstawie możemy zrozumieć, jakie wartości będą zajmowały najwyższe pozycje w hierarchii tak ukształtowanej elity: bezkompromisowa konkurencja, korupcja, formalizm, intrygi itp. Ponadto oba środowiska są wyalienowane od reszty społeczeństwa.¹

2. Elity polityczne Ukrainy w kontekście różnych typów tożsamości w społeczeństwie ukraińskim

Elity państw-spadkobierców ZSRR, jak zauważył w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych dwudziestego wieku amerykański socjolog Rogers Brubaker, mogą wykorzystywać nową władzę w celu „unaradawiania” swoich państw poprzez wspieranie języka, kultury, korzyści demograficzne, wsparcie finansowe oraz polityczną hegemonię

¹ В. Андрусів, *Українська еліта: хто вона?*, „Всеукраїнський загальнополітичний освітянський тижневик «Персонал Плюс»”, № 46 (348) 18-24 листопада 2009 року, <http://www.personal-plus.net/348/5716.html>

narodu tytularnego. Dostrzegł jednak pewne ryzyko: obecność licznych rosyjskich mniejszości i bliskość potężnego państwa rosyjskiego może, opierając się na instytucjonalnej spuściźnie sowieckiej polityki narodowościowej, doprowadzić do zaostrzenia, a nie zneutralizowania nacjonalizmu w państwach-spadkobiercach.¹ Wśród obywateli Rosji w dalszym ciągu żywe jest wyobrażenie o Ukrainie jako organicznej części Rosji. Przynależność słowiańska obu narodów sprzyja wzmocnieniu takich przekonań. Prawdopodobnie nieświadomiona w dostatecznym stopniu nowa rzeczywistość powoduje, że byłe republiki odbierane są w Rosji raczej jako osobne polityczne elity w ramach jednego bytu państwowego, ale nie w pełni niepodległych państw, co jest zbieżne z sowiecką wizją historii i współczesności dominującą w dzisiejszej Rosji. Andrzej de Lazari jest zdania, że rosyjskość jest w Rosji utożsamiana z sowieckością. W swej analizie autor ten idzie dalej pisząc: „Wieloletnia walka Sołżenicyna, by nie utożsamiać sowieckości z rosyjskością, została przegrana. Rosjanie zdradzili pisarza i samych siebie. Utożsamili rosyjskość z sowieckością, zapominając, że komunizm z założenia jest antynarodowy, i przystali na to, by dzisiaj wśród „dwunastu bohaterów Rosji” znaleźli się Stalin i Lenin”.² Zatem wbrew oficjalnym zapewnieniom o poszanowaniu ukraińskiej integralności terytorialnej i suwerenności, celem Rosji jest utrzymanie Ukrainy za wszelką cenę w swojej strefie wpływów politycznych, gospodarczych i kulturalnych, nie wyłączając rozwiązań siłowych.

Oprócz czynników obiektywnych, na stosunki rosyjsko-ukraińskie wpływają i w przyszłości wpływać będą czynniki subiektywne oraz, przede wszystkim rozłożenie sił w elitarnych warstwach społeczeństwa. We wzajemnych relacjach z Ukrainą i innymi republikami poradzieckimi, znaczna część rosyjskiej elity nie wyzbyła się pozycji zwierzchności i poczucia bycia lepszym, uważając ukraińską państwowość za byt przypadkowy i tymczasowy. Ponadto, jak twierdzi m. in. S. Pyrożkow, jest ona gotowa podjąć działania, w tym także działania siłowe, aby ten „przypadkowy” byt polityczny zlikwidować.³

W Ukrainie chęć zaspokojenia przez elity potrzeb wszystkich grup ludności i uniknięcia konfrontacji, która podzieliłaby społeczeństwo skutkowała swoistą ambiwalencją myślenia wśród elit, które jednocześnie zabiegały o względy Zachodu i Rosji. To mentalne rozdwojenie można uznać za przejaw całkiem pragmatycznego myślenia, które zakłada dostosowanie swojej polityki do woli i nastrojów panujących

¹ R. Brubaker, *Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie*, Warszawa-Kraków 1998, s. 70-98.

² A. de Lazari, *Rosyjskie problemy z rosyjskością*, „Nowa Europa Wschodnia”, nr I styczeń-luty, 2009, s. 53.

³ С.І. Пирожков, *Про деякі пріоритети українсько-російських відносин в гуманітарній сфері* [w:] С.І. Пирожков (red.), *Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір: Науковий збірник*, Київ 1998, с. 11-12.

wśród większości społeczeństwa, co oczywiście nie wyklucza wpływania w pewnym stopniu na te nastroje. Z jednej strony na Ukrainie część panującej oligarchii postkomunistycznej zadowalał fakt przebywania Ukrainy w niedookreślonym położeniu geopolitycznym. Starła się ona konserwować tę ambiwalencję społeczeństwa ukraińskiego. Z innej strony do głosu dochodzą przedstawiciele młodszego pokolenia, bardziej dynamicznego, prorynkowego, elity proeuropejskie, których wspomniana ambiwalencja nie zadowalała.¹

W sferze etniczno-językowej, w sytuacji społecznego bilingwizmu opisana wyżej dwuwektorowa strategia elit nie zadowala żadnej ze stron: ani ukraińskojęzycznej, ani rosyjskojęzycznej. Działania te przez lata generowały permanentny konflikt w kwestii językowej, stanowiąc poważną przeszkodę formowania współczesnej tożsamości społeczeństwa ukraińskiego.

Zdaniem Ł. Masenko masowa dwujęzyczność Ukraińców jest rezultatem długotrwałego procesu językowo-kulturowej asymilacji, efektem przejściowym procesu, który polegał na przechodzeniu ludności od ukraińskiej do rosyjskiej monojęzyczności. Zdobycie przez Ukrainę niepodległości zatrzymało ten proces w połowie drogi. Ukraina do dziś nie poradziła sobie z tym problemem, nie podejmując zdecydowanych kroków na rzecz zmiany kierunku niekorzystnych procesów w sferze językowej i kulturowej. Jej zdaniem brak działań na rzecz wzmocnienia pozycji języka ukraińskiego, dalsza inercja elit ukraińskich może doprowadzić do destabilizacji w społeczeństwie, szczególnie w sytuacji konfliktu z Rosją, która w przekazie propagandowym wykorzystuje ukraińską wielojęzyczność.² Zgodnie z diagnozą Ł. Masenko, wielojęzyczność społeczeństwa ukraińskiego, którą w narracji rosyjskiej interpretowano jako dyskryminację ludności rosyjskojęzycznej była jednym z pretekstów ingerencji w sprawę ukraińskiego państwa po Euromajdanie.

Inni autorzy przestrzegają z kolei przed wcielaniem w życie przez ukraińskie polityczne elity ukraińskiej monojęzyczności, która realizowana będzie drogą inkluzji i ekskluzji w stosunku do osób i zbiorowości odmiennych kulturowo od narodu tytularnego (ukraińskiego), co byłoby wyrazem budowania ukraińskiego narodu etnicznego³.

Wydaje się, że dylematy dotyczące tego, który model narodu i który typ tożsamości zbiorowej ma szansę powodzenia w Ukrainie został rozstrzygnięty po wybuchu wojny rosyjsko-ukraińskiej. Po wybuchu wojny z Rosją większość respondentów (56%)

¹ M. Riabczuk, *Від Малоросії...*, s. 287.

² Л.Т. Масенко, *op. cit.*, s. 1-5; Л. Панасюк, *До витоків білінгвізму в Україні: зміни мовного середовища під впливом міграційних процесів та міграційної політики*, „Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України” Київ 2010, Вип. 3 (47), с. 48-68.

³ Zob. A. Sadowski, *Язык коммуникации а язык группы этнической на przykładzie krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, „Pogranicze. Studia Społeczne”, Tom XXXII, 2018, s. 111-128.

definiuje naród ukraiński w kategoriach obywatelskich, zgodnie z którymi naród to wspólnota wszystkich obywateli Ukrainy, bez względu na ich przynależność etniczną, językową i kulturową. 19% badanych opowiada się za definicją narodu ujmowaną w kategoriach etnicznych, gdzie ważną rolę odgrywa posiadanie przodków Ukraińców. 17% to zwolennicy kulturowego definiowania narodu, którego najważniejszymi cechami mają być: posługiwanie się językiem ukraińskim, przestrzeganie tradycji narodowych i wychowanie dzieci w duchu tychże tradycji.

Tablica 1.

Definiowanie narodu w społeczeństwie ukraińskim

	2006 r.	2007 r.	2015 r.
Naród ukraiński – to wszyscy obywatele Ukrainy, bez względu na ich przynależność etniczną, język, którym się posługują, tradycje narodowe, które kultywują i w których wychowują swoje dzieci	43,1	38,8	55,7
To obywatele Ukrainy (bez względu na przynależność etniczną), którzy rozmawiają po ukraińsku, przestrzegają ukraińskich tradycji narodowych i wychowują w tych tradycjach dzieci	15,1	14,9	17,0
To obywatele Ukrainy, którzy są z pochodzenia etnicznymi Ukraińcami (mają Ukraińców wśród swoich przodków)	19,8	23,1	11,2
To wszyscy etniczni Ukraińcy z pochodzenia (mający Ukraińców wśród swoich przodków), bez względu na miejsce zamieszkania i obywatelstwo	14,2	17,4	7,7
Trudno powiedzieć	7,8	5,8	8,3

Źródło: Badania Centrum Razumkova z grudnia 2015 r. i wcześniejsze.

Interesujące, że w 2006 r. za narodem ukraińskim definiowanym jako wspólnota obywatelska opowiadało się 43% badanych. Koncepcja narodu „etnicznego” mogła liczyć na poparcie 34%, a jego ujęcie kulturowe poparło 15% respondentów.

Naród obywatelski cieszył się w 2016 r. poparciem 60% mieszkańców Centrum, 59% - na Południu, 58% - na Donbasie, 52% - na Wschodzie i 50% - na Zachodzie. Zwraca uwagę fakt, że etniczne definiowanie narodu jest bardziej popularne na Wschodzie (24%, zajmuje tu drugą pozycję), niż na Zachodzie, gdzie na drugiej pozycji odnotowano kulturowe rozumienie narodu (28% wskazań). Zatem w ciągu 10 lat w społeczeństwie wzrosło poparcie dla ujmowania narodu ukraińskiego jako wspólnoty obywatelskiej¹, kosztem definiowania narodu w kategoriach etnicznych i kulturowych.

¹ W analizowanych badaniach Centrum Razumkova niestety nie zastosowano rozróżnienia na *naród obywatelski i państwowy*. Zgodzić się zatem należy z uwagą A. Sadowskiego (Zob. A. Sadowski, *Język komunikacji a język grupy etnicznej na przykładzie krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, „Pogranicze. Studia Społeczne”, Tom XXXII, 2018, s. 111-128), że więcej o społecznej recepcji różnych modeli narodu w społeczeństwie ukraińskim mogłyby nam powiedzieć odpowiednie badania jakościowe.

Bez względu na polityczny, społeczny i kulturowy rodowód liderów politycznych w Ukrainie w najbliższych latach, trudno im będzie ignorować przemiany w sferze tożsamości ukraińskich obywateli (wyborców), które przyjmują kształt trwałych i raczej nieodwracalnych.

Tablica 2.

Sposoby definiowania elity politycznej w społeczeństwie ukraińskim.

Kiedy mówimy o elicie politycznej, to który sposób jej definiowania przyjmujesz?	
Elita polityczna – to osoby, które zajmują wysokie stanowiska (parlamentarzyści, urzędnicy państwowi organów centralnych lub urzędnicy szczebla lokalnego, liderzy znanych partii politycznych)	57,1%
Elita polityczna – to politycy charakteryzujący się wysokim autorytetem moralnym, liderzy opinii publicznej, którzy niekoniecznie zajmują wysokie stanowiska	29,7%
Trudno powiedzieć	13,2%

Źródło: *Badanie Centrum Razumkova z 4-12.08.2003 r. i 16-23.09.2003 r.*

Badania Centrum Razumkova z 2003 r. dowodzą, że społeczeństwo ukraińskie w mniejszym stopniu interpretuje elity polityczne jako te grupy, które wyróżniają się na tle społeczeństwa autorytetem moralnym. Zdecydowanie częściej respondenci skłonni byli uznawać za elitę polityczną osoby piastujące wysokie stanowiska w państwie. Podsumowując należałoby odwołać się do ciągle aktualnego spostrzeżenia Wiktora Tanczera, który twierdził, że trudno odwołując się do klasycznego ujęcia elity, utożsamiać z nimi obecną klasę rządzącą w Ukrainie. Jego zdaniem w Ukrainie mamy raczej do czynienia z „pseudelitą”, która imituje elity, nie pełniąc przy tym właściwych jej funkcji, nie wnosząc niczego konstruktywnego do życia społecznego.¹ Partie polityczne w Ukrainie uzyskują w badaniach bardzo wysokie wskaźniki braku zaufania społecznego, co nie napawa optymizmem. W 2019 r. według badań Centrum Razumkova aż 41,1% badanych zadeklarowało całkowity brak zaufania do partii politycznych, 35,7% wskazało odpowiedź „raczej nie ufam”².

Niektórzy analitycy i komentatorzy przestrzegają przed ryzykiem autorytaryzmu w Ukrainie w spowodowanego m. in. zmęczeniem społeczeństwa wojną z Rosją oraz obniżeniem się poziomu życia obywateli po 2014 r. Przejawem tego miał być wybór na prezydenta komika Wołodymyra Zełeńskiego i wybory parlamentarne wygrane przez jego partię „Sługa Narodu”. J. Macijewskij przekonuje jednak, że scenariusz autorytaryzmu jest mało prawdopodobny. Jego zdaniem wynika to z istnienia szeregu

¹ В. Танчер, *Еліти України: чи можливий консенсус?* [w:] В. Танчер, *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй*, Київ 2006, Т. 2, с. 175-183.

² Raport Centrum Razumkova z lutego 2019 r. „Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України”, s. 1, http://razumkov.org.ua/uploads/socio/2019_02_press.pdf

barier o charakterze strukturalnym, instytucjonalnym i organizacyjnym, wśród których wymienia: niski poziom legitymizacji liderów, słabe wskaźniki ekonomiczne, podziały regionalne, fragmentaryczność elit, niski poziom represyjności aparatu państwowego, słabość partii rządzącej, intensyfikacja kontaktów z Zachodem, system półprezydencki, instytucjonalna hybrydowość, brak charyzmatycznego lidera, prodemokratycznie nastawione społeczeństwo, wcześniejsze doświadczenia antyautorytarnych protestów.¹

Ukształtowane w czasach sowieckich mechanizmy odnowy elit utrudniają jednak kształtowanie się nowych elit w Ukrainie poprzez demokratyczną wewnętrzną konkurencję. Mechanizmy te wpłynęły na ukształtowanie się specyficznych charakterystyk stosunkowo pasywnego elektoratu, który nie jest zdolny do pociągnięcia do odpowiedzialności polityków. Istnieje obawa, że w obliczu problemów ekonomicznych i przedłużającej się wojny z Rosją niezadowolone grupy społeczeństwa mogą zdecydować się na zmianę rządzących drogą masowych protestów.

¹ Ю. Мацієвський, *Чому авторитаризм має мало шансів в Україні?*,
(<http://www.ponarseurasia.org/memo/whyauthoritarianism-has-weak-chances-ukraine>)

Artur Wysocki

ORCID: 0000-0001-8345-9308

**National identity of Poles in the eastern territories
of the Second Polish Republic in the years 1918-1939
against the background of nation-forming processes
and territorial-socio-structural conditions**

Before the outbreak of World War II on September 1, 1939, the eastern lands of the Second Polish Republic were an arena for the confrontation and clash of many cultures, as well as the border area of two civilizations - Latin and Byzantine. They were distinguished by unprecedented cultural diversity in other areas of pre-war Poland. The communities living there differed in terms of language, religion, level of intensity of national consciousness, structure and social status in the socio-political system of society and the Polish state. Each of these cultural groups had a different set of associations, meanings and symbols in relation to the inhabited territory. For Poles, it was associated with the concept of the Eastern Borderlands. The specificity of this area influenced not only the social relations prevailing there, but also the perception of other cultural groups, including those that functioned in its immediate and distant surroundings.

In the 1930s, the degree to which Polish national identity was adopted by the Polish population was diversified both socially and territorially. In the case of the Polish borderland population, there were categories of both high (e.g. intelligence, landowners) and low level of assimilation of Polishness (e.g. Catholic "local", Mazurian - peasants). The article presents an analysis showing the territorial, socio-structural conditions of this diversity. It is focused on the presentation of Polish national identity in relation to the specifics of the eastern territories of the Second Polish Republic as a socio-cultural border, showing the social situation of individual major national groups and highlighting the basic nation-forming processes and the evolution of national consciousness in this area.

1. Eastern lands of the Second Polish Republic as a borderland

The eastern lands of the Second Polish Republic were a borderland in three meanings most frequently cited in sociology - spatial, socio-cultural and personality-cultural.¹ They constituted border territory, distant from the central territories of the Polish state. This was expressed not only in the center's focused policy towards them, but also in public

¹ Ł. Kapralska, *Pluralizm kulturowy i etniczny a odrębność regionalna Kresów południowo-wschodnich w latach 1919-1939* [Cultural and ethnic pluralism and the regional separateness of the Southeastern Borderlands in 1919-1939], Kraków 2000, s. 89.

awareness was characterized by a completely different set of functions, meanings and symbolism than in relation to the rest of the Polish lands. The area in question is referred to in the Polish tradition as the Eastern Borderlands. The concept of borderlands differs from the classical understanding of the concept of borderland (territory existing in different proportions on both sides of the political border of two or more states) in that it defines the territory of one state or nation.¹ The emergence of the concept of borderland was the result of the process of crossing a given national community beyond the original ethnic territory and, with the passage of time, treating it as part of its own, familiar historical area.² The territory reserved in the public consciousness for the name of the Eastern Borderlands was subject to several changes along with changing political and social conditions.

The eastern lands of the Second Polish Republic, however, were above all a cultural borderland, and not only in the sense of the clash of cultures of many ethnic, national, linguistic or religious groups, but also in the sense of a civilizational border - a place of confrontation between the western and eastern cultural circles. Traces of mixing local and supra-local cultures have left their mark on the history of these lands and in the everyday life of its inhabitants.³ On the one hand, the multiplicity and diversity of cultures had a positive impact on intercultural dialogue, the richness and uniqueness of the regions, but on the other - it created the danger of conflicts on many levels of social life.

In the borderland analyses in cultural categories, the fact of mixing up culturally diverse people is emphasized. In the case of the eastern territories of the Second Polish Republic, the cultural divisions were additionally superimposed by layer-class divisions (e.g. Polish or Russian elites, middle Jewish classes, and Ukrainian or Belarusian peasant masses). As a result, conflicts of a larger and smaller social range periodically broke out, initially of a socio-economic nature, and over time of ethnic and nationality. The uneven development of national-forming processes of individual communities meant that they became the subject of political action (in the strictest sense). However, between the outbursts and escalation of individual antagonisms, there were more or less long periods of peace, joint existence and cooperation resulting from the principles of social coexistence developed, sometimes for hundreds of years.

¹ K. Kwaśniewski, *Spoleczne rozumienie relacji kresów i terytorium narodowego* [Social understanding of the relationship between the borderlands and national territory], [in:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość. Zbiór tekstów* [Borderlands - the concept and reality. A collection of texts], red. K. Handke, Warszawa 1997, p. 66.

² M. Koter, *Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej* [Borderlands state - the origin and properties of the light of experience in political geography], [in:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość...*, op.cit., p. 9.

³ Direct contact of this area with the world of the Orient has exerted a great importance, for example, on the life of the nobility in, inter alia, the material culture layer (weapons, clothing, equipment of manor houses, etc.). Vide J. Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit, upadek, relikty* [Noble culture in Poland. Flourish, fall, relics], Warszawa 1979, p. 160-166.

Grzegorz Babiński, defining the perception of the borderland in social consciousness, pointed to two possibilities. He associated the first with emphasizing socio-cultural components, the second with ideological components.¹ The perception of the eastern lands of the Second Polish Republic by contemporary Poles includes both these possibilities. On the one hand, they are treated as specific in terms of social composition and social relations of the territory, with a multitude of linguistic, religious and ethnic groups. On the other hand, this area was given special significance as a bulwark of Christianity and Western culture and a refuge of Polishness, which was expressed in the concept of the Eastern Borderlands. In addition, as Łucja Kaprańska notes, "the inhabitants of Borderlands were valued higher than the inhabitants of the central districts, because - according to this ideology - being among strangers, often in an emergency, they were characterized by a stronger national sense and patriotism. This reflects the well-known saying that the Polish nation is like a bagel, the best on the outskirts."² With regard to the third meaning of the borderland, it can therefore be said that just as the borderland generates center-specific social relations between cultural groups and within these groups, similarly the members of individual borderland groups acquire specific psychological features compared to the center residents. Many researchers indicate that Poles living in the eastern lands of the Second Polish Republic were bonded with stronger social ties than Poles from Congress Kingdom (*Kongresówka*). (It was determined not only by the slower modernization of these lands and the duration of feudal relations and noble culture - e.g. neighborhood, but also the very specificity of the eastern lands as a borderland.) other, different cultural groups. This phenomenon was even more pronounced due to the fact that cultural divisions usually coincided with state divisions (Polish elites - non-Polish peasantry). Elements of this specificity were, inter alia: the ethos of survival at all costs, special attachment to the land or special borderland patriotism. It is often pointed out that the border social environment of the eastern lands produced a certain type of personality. "Borderer" (*kresowiec*) or "Borderman" (*kresowiak*) was to be characterized by lively character, explosive temperament, excitability, imbalance and internal harmony, labyrinth of moods, falling from extreme to extreme. Mixed genealogy, marked by the influence of a diverse internal and external social environment, has often generated situations of a lack of a clearly defined or hesitant or changing sense of national belonging.³

¹ G. Babiński, *Pogranicze etniczne, pogranicze kulturowe, peryferie* [Ethnic borderland, cultural borderland, periphery], „Pogranicze. Studia Społeczne” 1994, t. 4, p. 17-23.

² Ł. Kaprańska, *Pluralizm kulturowy...*, op.cit., p. 90.

³ S. Łempicki, *Udział ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w piśmiennictwie polskim* [The share of the south-eastern territories of the Republic of Poland in Polish literature], [in:] *Księga referatów zjazdu naukowego im. I. Krasickiego* [Book of papers from the scientific congress I. Krasicki], T. II, red. L. Bernacki, Lwów 1936, p. 359.

2. The socio-national situation of the eastern territories of the Second Polish Republic

The Republic of Poland revived in 1918, within the borders formed after the Riga Peace in 1921, joining Central Lithuania and parts of Upper Silesia in 1922, had the sixth largest territory in Europe with an area of 388,6 thousand m² (in 1938 after joining Zaolzie and scraps of Spiš (*Spisz*) and Orava – 389,7 thousand m²). Also in terms of population, Poland was in sixth place in Europe after the USSR, Germany, Great Britain, Italy and France. In 1921, it was inhabited by slightly more than 27 million people, in 1931 – 32,1 million, and before the outbreak of World War II it is estimated that this number reached 35 million. The dynamic population growth was the result of one of the highest natural increase in Europe - in 1925 it was 18,5 ‰, in 1930 - 17 ‰, in 1938 – 10,7 ‰. The population density in 1921 was 70 people / km², in 1931 - 83 people / km², and just before the war about 90 people / km². The most densely populated voivodships were: Silesian (299 people / km²), Cracow (131 people / km²), Lodz (*Łódź*) (130 people / km²), Kielce (120 people / km²) and Lviv (110 people / km²), and the least - most voivodships Eastern: Polesie (31 people / km²), Vilnius (44 people / km²), Nowogródek (46 people / km²), Białostok (49 people / km²) and Volyn (58 people / km²). Similar proportions of population density remained until the outbreak of war. About 30% of the population were national minorities. Two-thirds of them lived in the eastern lands. Outside the Commonwealth there were about 8 million border people and a further settled Polish diaspora.¹

Poles were the largest national group in the Second Polish Republic. It can be assumed that they constituted about 2/3 of the population. They definitely dominated in central and western voivodships. The situation in the eastern lands was completely different. Here, outside the Vilnius region, Poles constituted a minority among the Ukrainian and Belarusian population in the countryside, and in smaller towns and cities among the Jewish population. Larger concentrations of the Polish population were concentrated only in the Przemyśl - Lviv - Ternopil - Buczacz belt, as well as in the vicinity of Łuck and north of Równe. The smallest percentage of Poles was recorded in the Polesie (14.5%), Volyn (16.6%) and Stanisławów (22.4%) voivodships.

In the Second Polish Republic, the Ukrainians were the largest in number, except Poles, a national group. They were indigenous peoples settled in their own historical, ethnic, compact area divided between the states of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, Poland, Romania and Czechoslovakia. Within the borders of the Polish state, the Ukrainian population most often lived in the south-eastern voivodships. In the

¹ *Mały Rocznik Statystyczny Polski 1939* [Small Statistical Yearbook of Poland 1939], Warszawa 1939, p. 10; Cz. Brzoza, A.L. Sowa, *Historia Polski 1918-1945* [History of Poland 1918-1945], Kraków 2007, p. 50-55.

Stanisławów voivodship it constituted approx. 67% of all inhabitants, Volyn - 68%, Ternopil - 45%, Lviv - 34%. In addition, in the Polesie, Lublin and Cracow voivodships there were smaller dense clusters of Ukrainians, and in other regions of Poland - dispersed.¹

Before the war, among the Ukrainian population living in the territory of the Polish state, there were several factions often characterized by far-reaching cultural separateness. The first, largest of them - Lemkos, lived in the Carpathian Mountains east of Zakopane to the upper San near Krynica, Nowy Sącz and Rzeszów. At the turn of the 1920s and 1930s, as a result of attempts at the Ukrainization of Lemkos conducted by Greek Catholic clergy, as well as for economic reasons and the popularity of the all-Greek orientation, the population living in the western part of the Low Beskids went to Orthodoxy (the so-called Tylaw schism). However, the majority of the Lemko population remained at the Greek Catholic rite.² The second fraction - Boyko, inhabited the upper basin of San, Stryj and Opór. In the interwar period, the Boykos separated from the Ukrainian national movement. Similarly to Huculi - highlanders of Ukrainian-Wallachian origin living in the eastern part of the Carpathians.³

The social structure of the Ukrainian population in the Second Polish Republic was relatively homogeneous. It is estimated that over 80% were small and middle-farm peasants, 8% agricultural workers, 5% industrial workers (employed mainly in the food and wood industry) and 2,5% petty-bourgeoisie. Ukrainian intelligentsia, despite the small numbers (1,5% of the total Ukrainian population), constituted the core of the Ukrainian national movement, the most active of all other present in other national groups located within the borders of the Polish state. The repression of the Polish authorities was also directed against her. The Ukrainian intelligentsia were mainly Greek Catholic clergy, teachers, educational activists, cooperatives and members of cultural and educational associations. Most Ukrainians located within the borders of the Polish state (about 60%) were Greek Catholic (Units). They lived mainly in Eastern Galicia: Lviv, Tarnopol and Stanisławów voivodships. These areas were subject to the jurisdiction of the Halych-Lviv metropolis, which was headed by Archbishop Andrzej Roman Szeptycki, a Polish supporter of the national aspirations of Ukrainians. In areas formerly part of the Russian partition, the Ukrainian population was almost exclusively

¹ H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918-1995* [National minorities in Poland 1918-1995], Lublin 2000, p. 22.

² A. Kwilecki, *Lemkowie. Zagadnienia migracji i asymilacji* [Lemko. Migration and assimilation issues], Warszawa 1974; E. Michna, *Lemkowie. Grupa etniczna czy naród?* [Lemko. Ethnic group or nation?], Kraków 1995.

³ J. Lewandowski, *Czy w XX w. w Europie Środkowo-Wschodniej powstają nowe narody?* [Are new nations emerging in Central and Eastern Europe in the 20th century?], [in:] *Wokół antropologii kulturowej* [Around cultural anthropology], red. M. Haponiuk, M. Rajewski, Lublin 1999, p. 42-43.

Orthodox (it constituted up to 40% of the total Ukrainian population in the Second Polish Republic). Few Ukrainians also belonged to the Roman Catholic and Evangelical Church.¹

The situation of Belarusians in the interwar period was somewhat similar to that of Ukrainians. This population also lived in compact, historical and ethnically own territory and was also divided between several state organisms, in this case: the Belarusian Soviet Socialist Republic, Poland, Lithuania and Latvia. Within the borders of the Polish state, the largest number of Belarusians lived in the following voivodships: Nowogródek (39,1%), Vilnius (22,7%) and Białystok (16,3%).²

In terms of social situation, the Belarusian population was dominated by peasants (about 95%), mostly small-farmers. The number of workers oscillated around 20,000. Few Belarusians constituted the bourgeoisie and petty bourgeoisie and the intelligentsia (clergy, teachers, educational activists) and the landowners. The vast majority of Belarusians, as a result of the policy of the tsarist authorities and the dissolution of the Uniate Church in 1839, became Orthodox believers and in the Second Polish Republic belonged to the Autocephalous Orthodox Church in Poland. The low national awareness of the Belarusian population meant that the Orthodox religion and - to a much lesser extent - language were the main elements of a sense of cultural separateness.³ Significantly, among the Belarusian national activists there was a clear over-representation of Catholics.⁴

Before the war, Poland, after the US and USSR, was the third largest concentration of Jewish population in the world. It is estimated that within the borders of the Second Polish Republic there were up to 3,5 million Jews. Over half of them lived in the central voivodships, while the remaining part was in Galicia (25%) and the eastern voivodships (16%). In the west of the country there were only about 1%. Jews were concentrated mainly in cities and small towns. Most of them lived in the villages of Lublin (6,4%) and Volyn (4,6%). The largest urban centers in which Jews lived were: Warsaw, Lodz,

¹ H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe...*, op.cit., p. 58-59, 80-82.

² E. Mironowicz, *Kształtowanie się struktury narodowościowej ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej* [Formation of the nationality structure of north-eastern territories of the Second Polish Republic], [in:] E. Mironowicz, S. Tokć, R. Radzik, *Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku* [Changing the national structure on the Polish-Belarusian border in the 20th century], Białystok 2005, p. 25-53; H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe...*, op.cit., p. 23.

³ *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś* [The Orthodox Church in Poland in the past and today], red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993; R. Dąbrowski, *Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej (1918-1939)* [Socio-economic and cultural activities of national minorities in the Second Polish Republic (1918-1939)], Szczecin 1990; H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe...*, op.cit., p. 112-113.

⁴ R. Radzik, *Kim są Białorusini?* [Who are Belarusians?], Toruń 2002.

Vilnius, Kraków and Lviv - in total nearly 25% of the entire population of this population in Poland.¹

The majority of the Jewish population in the Second Polish Republic was a petty bourgeoisie (about 2 million people). Subsequently, 700 thousand. were workers and homeworkers, 300,000 - intellectuals, white-collar workers and freelancers, and 100,000 it's a bourgeoisie.

Before the outbreak of World War II, the Jewish population had very well-developed religious, socio-cultural, educational, economic and political institutions. The sense of Jewish cultural separateness was mainly influenced by religion (rabbinical Judaism, Hasidism, Misnagi, Haskalah) and language (Yiddish, Hebrew). Religious principles, despite the large and systematically growing percentage of atheists, strongly normalized the customs and institutions of social life of the entire Jewish community (e.g. strong religious communities).

In the eastern voivodships there were also fewer clusters of Russians (according to the 1931 census: Vilnius voivodships - 43 thousand, Białystok - 35 thousand, Polesia - 16 thousand), Lithuanians (Vilnius – 66,8 thousand, Białostockie – 13,1 thousand, Nowogródek – 2,5 thousand), Czechs (Volhynia - 31 thousand), Armenians (Kosowski powiat in Stanisławów voivodship, southern Tarnopol voivodship, Lviv), Tatars (Nowogródek, Słonim, Lechowicze, Lida, Vilnius, Warsaw) and Karaim (Vilnius, Troki, Łuck, Halicz).²

3. Nation-forming processes and the evolution of national consciousness

In the eastern territories of the Second Republic of Poland in the years 1918-1939, ethnic-national groups were characterized by varying degrees of crystallization of national identity, which was directly related to the advancement of nation-forming processes taking place in this territory. Summing up the national evolution of the Polish population living in the eastern lands of the former Polish-Lithuanian Commonwealth from the time of the French Revolution to the First World War, Ryszard Radzik pointed to its three main directions. The first of them was related to the transition from consciousness based on thinking in the categories of "gente Lithuanus (Ruthenus), natione Polonus" to consciousness based on modern national categories - Catholic and Pole-national. The second and third directions were related to evolution at the level of social macrostructures and at the level of ideology. It went from a modern political nation to the formation of a modern cultural nation based on linguistic and ethnic elements. It also meant a transition from the nobility building Polish higher culture and the ideas of a nation encompassing only its own social status to intelligence (often of noble origin)

¹ H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe...*, op.cit., p. 22-23.

²Ibidem, p. 24-25, 221-241.

proclaiming supranational and supra-class solidarity, taking on culture-forming and nation-forming social functions.¹ By comparing the above-mentioned processes in various regions of the Polish lands, this researcher comes to the following conclusion: "The concept of a nation as well as an ideological homeland was filled faster with cultural content in Congressional Congress, slower in the eastern territories. The Polish community in Eastern Borderland was bonded with stronger bonds than on the Vistula, where the invaders' actions against Poland were weaker. The reason for the slower pace of evolution from the political to cultural nation in the east was the longer persistence of feudal relations there, the weaker economic development, the slower rise of plebeian masses, the strong position of landowners in the Polish borderland community (after 1863, landowners' courts became a mainstay of Polishness). The emergence of - apart from the constant pressure of Russification - non-Polish plebeian national movements after the uprising of 1863 caused the phenomenon of self-perception in the categories of a <<besieged fortress>>. This increased state-national solidarity within the noble community, followed by national solidarity within the broadly understood Polish national community."²

During the Second Polish Republic, the lands of central Poland were characterized by relative ethnic and national homogeneity (there were no clusters of the Lithuanian, Ukrainian and Belarusian minorities). On the other hand, the property of the eastern lands was that the Polish population lived scattered in an environment in which the majority were non-Polish. Polish borderland population³ it was no longer of an elite-noble character, despite the fact that it was perceived and associated by non-Polish people around it. It covered the entire cross-section of the social structure - from the rich landed gentry and bourgeoisie, through the middle class and craftsmen, to workers, peasants, grooms and court service. The sense of belonging to Polishness was determined not only by the origin (petty nobility, migrants from Congress Poland), but above all by belonging to the Roman Catholic Church. Lower social strata of Polish origin in the case of the adoption of Orthodoxy or Greek Catholicism most often merged with the Ukrainian or Belarusian community.⁴

¹ Vide R. Radzik, *Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia* [Between ethnic community and national community. Belarusians against the background of national changes in Central and Eastern Europe of the 19th century], Lublin 2000; Idem, *Ewolucja narodowa społeczności Kresów Wschodnich*, „Kultura i Społeczeństwo” 1991, t. XXXV, nr 2, p. 71; Idem, *Belarusians and Poles. Social awareness of the inhabitants of Belarus in the 20th century*, [in:] E. Mironowicz, S. Tokć, R. Radzik, *Zmiana struktury ...*, op.cit., p. 150.

² R. Radzik, *Ewolucja narodowa ...* op.cit., p. 72.

³ Określenie Piotra Eberhardta. Vide P. Eberhardt, *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie* [Polish borderland population. Pedigree, number, distribution], Warszawa 1998.

⁴ Ibidem, p. 35.

Simultaneously with the development of the modern Polish national movement, other non-Polish modern national movements appeared and developed. The national revival intensified especially in the second half of the 19th century and took place throughout the whole of Central and Eastern Europe. It mainly covered the peasant masses. Although this process was slow, it consistently aimed at the crystallization of modern nations in the eastern territories of the former Polish-Lithuanian Commonwealth: Lithuanian, Latvian, Ukrainian and Belarusian. The differences between the Polish and non-Polish national movements developing in the eastern territories were conditioned by many factors. Movements: Ukrainian, Lithuanian, Belarusian, and Latvian were based on the peasant element. The Polish movement was a noble-intellectual movement, based on elite rather than folk culture. The factor that most strongly integrated rural communities around the national idea was language (areas of ethnic Lithuania and Latvian Latgale). Where differences and language divisions were not clear and unambiguous, religion (Belarusian and Ukrainian territories) also became an important factor in national identification.

At this time, it was also important to redefine the idea of the nation among the Polish and Russian communities (mainly elites). It was, as explained above, to replace thinking born of the Enlightenment in the categories of a political nation by perceiving itself and the environment in terms of a cultural (ethnic-linguistic) nation. In this spirit, ideologists of the Polish national movement defined Polishness as a mono-linguistic and monoreligious community. "This type of ideology - says Piotr Eberhardt - caused polarization of society. This strengthened Polishness among Catholics, but also stimulated anti-Polish attitudes among non-Catholic borderland people."¹

Partition differences made themselves felt in the eastern lands after regaining independence in 1918 and largely determined the logic of relations between individual nationalisms. The clash of Polish and Ukrainian nationalisms was strong in Eastern Galicia, and weaker in post-Russian territories. In the north-eastern territories, strong antagonism occurred between Polish and Lithuanian nationalisms. Weaker oppositions occurred between the Polish and Belarusian national movements, mainly due to the weakness of the latter.²

After Poland regained independence in 1918, Ukrainian nationalism and the Zionist movement developed intensively in the eastern territories of the Second Polish Republic. Representatives of the Belarusian national movement also appeared on the political scene. In addition, in those areas characterized by underinvestment, economic and

¹ Ibidem, p. 34.

² Vide R. Radzik, *Przyczyny słabości białoruskiego procesu narodotwórczego w XIX i XX wieku* [Causes of weaknesses of the Belarusian nation-forming process in the 19th and 20th centuries], [in:] *Kim są Białorusini...*, op.cit., p. 8-29.

infrastructural backwardness in comparison with other parts of the country, communist agitation grew in importance. As Piotr Eberhardt notes, "the Soviet authorities in neighboring Ukraine and Belarus in the 1920s pursued a fairly liberal national policy. It was of a short-term nature and it was followed by a complete retreat in the direction of the Russification and extermination of the Belarusian and Ukrainian leadership elite. Nevertheless, she created, among many Ukrainians and Belarusians living in Poland, the myth of the existence of their own national republics and the belief that it was impossible to communicate with Poles."¹

The Ukrainian population was characterized by a different level of development of national consciousness. In the case of Ukrainians from Eastern Galicia, nation-forming processes were more advanced. It manifested itself in developed religious institutions (Greek Catholic parishes, schools with the Ukrainian language, common rooms and reading rooms, artistic groups, mature cooperatives) as well as folklore and traditional living patterns.² It was different in Volhynia, where in Tsarist times the Russians did not recognize the national separateness of Ukrainians and pursued an intensive Russification policy. It was only after the February Revolution of 1917 that an independence movement was established in the Ukrainian lands, which established the Central Council of Ukraine and proclaimed the creation of the Ukrainian People's Republic.³

The Belarusian population living in the territory of the Second Republic of Poland was characterized by poorly crystallized national consciousness. According to Ryszard Radzik, the weaknesses of the Belarusian nation-forming process were determined by the contents of Belarusian culture dominated by elements of peasant culture, low historical awareness, lack of a sense of language community (awareness of the language and territorial range of Belarusian borders), belonging to Orthodoxy after the liquidation of the Uniate Church in 1839, no sufficiently developed own nation-forming layer - intelligence and Russian national policy. As a result of the above-mentioned factors, the Belarusian national movement began to shape later in comparison with other national movements of neighboring national groups, it was weak and had a small range of social impact. It developed when it gained the support of the current political power, it weakened in the absence of it. He has never been strong enough internally to resist external prosperity. This movement did not develop sufficiently attractive cultural distinctions for its own group on which Belarusian cultural identity could be based.

¹ Ibidem, p. 21-22.

² S. Ciesielski, *Kresy Wschodnie – dynamika przemian narodowościowych* [Eastern Borderlands - dynamics of national changes], [in:] *Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej. Przekształcenia struktury narodowościowej 1939-1948* [Eastern Borderlands of the Second Polish Republic. Transformations of the national structure 1939-1948], red. S. Ciesielski, Wrocław 2006, p. 8.

³ H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe ...*, op.cit., p. 55-56.

Despite the internal diversity, the Jewish population was clearly distinguished from its social environment. Due to the distinct linguistic and religious separateness, it had a well-developed, complete formal and institutional infrastructure (municipalities, synagogues, schools, cultural institutions) and informal (norms of conduct, customs).

The Lithuanian population also had a high degree of national consciousness. Despite the unfavorable social structure (96% peasants and agricultural workers), they succumbed to assimilation to a limited extent in the Second Polish Republic. The Lithuanian national movement was well organized. Vilnius was its main center in interwar Poland, although Lithuanians constituted only about 1,5% of all residents. The most important parties, cultural-educational and economic associations operated here.¹

National and ethnic identities and territorial diversity of the eastern territories of the Second Polish Republic. Summary

Due to the ethnic-national character, as well as the events of the first months of World War II, we can indicate three basic areas of the eastern territories of the Second Polish Republic, where the identity situation was varied: Vilnius and the surrounding area - as the area of contact between Poland and Lithuania, north-eastern lands - as the area of Polish-Belarusian contact, south-eastern lands - as the area of Polish-Ukrainian contact. In addition to the indicated national groups, groups with other identities lived in these areas - primarily "local" (*Tutejsi*) and Jews.²

On the eve of the outbreak of World War II, according to the census carried out in Poland in 1931 in Vilnius and the counties of Vilnius-Trakai and Święciany [and thus in the area that between September 17, 1939 and June 22, 1941 experienced successively the Soviet occupation (until October 28, 1939, that is, the entry of Lithuanian troops into Vilnius as a result of the agreement with the USSR of October 10, 1939), the Lithuanian occupation (October 1939 - June 1940) and the Soviet occupation again (since June 1940)] there were 546,1 thousand people, of which Polish as the native language was indicated by 65,9% of the residents of Vilnius, 84,1% of the Vilnius-Troki powiat and 50,1% of the Święciany powiat. The Lithuanian population constituted just over 10% of the population, with their largest concentration inhabiting the western part of the Święcinski powiat.

North-eastern lands of the Second Republic of Poland (including the pre-war Novgorod, Polesie, and Vilnius voivodships, excluding Vilnius and the Vilnius district, most of Białystok and three Warsaw poviats: Łomża, Ostrołęka and Ostrow; in Soviet

¹ H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe...*, op.cit., p. 218.

² Vide A. Wysocki, *Zderzenie kultur. Polskość i sowieckość na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939-1941 we wspomnieniach Polaków* [Clash of cultures. Polishness and sovietism in the eastern territories of the Republic of Poland in 1939-1941 in memories of Poles], Lublin 2014.

terminology this area is called Western Belarus) inhabited about 3,2 million people¹, of which 1,53 million according to the 1931 census declaring Belarusian or "local" (*Tutejsi*) as their native language (47,7% of the population), less than 1 million Polish (30,1% of the population) and 250,000 Yiddish and Hebrew (7,9%). The Polish population predominated mainly in the northern part of the area in question (in the Oszmiana and Braślów poviats of the Vilnius voivodship and the poviats of Lida, Szczuczyn and Wołożyn of the Nowogródek voivodship). Grodno and Wołkowysk poviats, located in the pre-war Białystok voivodeship, were of Polish-Belarusian nature. In the rest of the area in question, i.e. in the south of the Nowogródek and Polesie voivodships, the Orthodox population dominated (about 94%), describing themselves as "local" (*Tutejsi*).

In the south-eastern territories of the Second Polish Republic including the following provinces: Lviv, Tarnopol, Stanisławów and Volyn; the area referred to above as Western Ukraine was dominated by the Ukrainian population (4,35 million per 7 million inhabitants, which constituted 62% of the population). They were mostly peasant (about 88%), and what was important, they were not uniform in terms of religion. The religious system of the southeastern lands, as mentioned earlier, was associated with the belonging of these areas to various partitions in the nineteenth and early twentieth century. The Ukrainian (like Belarusian) population in the Russian partition was forced to move from the union to Orthodoxy in 1839, while in Eastern Galicia they maintained the Greek Catholic rite. In total, in the south-eastern territories of the Second Republic of Poland there were 1,6 million Orthodox believers (22,9% of the population), of which 1,5 million were Volyn Ukrainians and 0,1 million Belarussians living in the northern part of the Volhynia Voivodship, while Greek Catholics – 2,84 million (56,8% of the population), with the highest intensity being in the Stanisławów voivodship (3/4 of the population). The central belt of these lands - Podolia, covering the central-eastern part of the Lviv and Tarnopol voivodships, was characterized by a kind of dualism. Nearly half of the population indicated here as their native language (despite the fact that Roman Catholic denominations in these voivodships were 35% of the total population). The most Polish-speaking poviats surrounding Lviv and Tarnopol. In Lviv alone, 63,5% admitted to Polish, and 11,3% to Ukrainian. As Piotr Eberhardt notes, it is characteristic that "as the distance to the east from the ethnic Polish area decreased, the percentage of Ukrainian Greek Catholic population decreased, and the number of Roman Catholic Poles increased"². Poles were the second largest national group in the south-eastern territories (1,8 million people, or 25,7% of the population).

¹ Excluding the above-characterized two poviats of the Vilnius voivodship and three distinguished poviats of the Warsaw voivodship.

² P. Eberhardt, *Polska ludność kresowa...*, op.cit., p. 189.

In social dimension, the elite of the eastern land society were mainly Poles. In this whole area, Poles dominated among landowners, in public administration, public educational and cultural institutions, the army and the police. Poles constituted a significant percentage of the population of cities and towns. It was also here that the Jewish population concentrated, which in the entire territory in question numbered over 1 million people, which constituted over 8% of the entire eastern population of the Second Polish Republic. Settlement carried out since the 1920s caused that the Polish element prevailed among larger and richer farms. As a consequence, Polish-Ukrainian villages or villages of a mixed Ukrainian-Polish nature (especially in the Włodzimierz Wołyński and Sokal poviats) and Belarusian-Polish (e.g. the Grodno and Wołkowysk poviats) existed to some extent throughout the eastern territories.

With regard to the state and development of the national identity of the population of the eastern territories of the Second Polish Republic, it can be generally stated that it was mainly influenced by religious denominations and - to a slightly lesser extent - language. In the discussed period, Latin communities were the most nationalized (Lithuanians and Poles, Galician Ukrainians and a few Catholic Belarussians to a lesser extent). By contrast, the Belarusian and Ukrainian Orthodox population at that time generally had a lower level of intensity of national consciousness and perceived themselves more in ethnic than national categories.¹

¹ Por. R. Radzik, *Kim są Białorusini...*, op.cit., p. 55-56, 81-82.

Marta Cobel-Tokarska

Emocjonalne podstawy nowej tożsamości środkowoeuropejskiej na przykładzie narratora prozy Ziemowita Szczereka

Artykuł dotyczy zjawiska, jakim są przemiany tożsamości mieszkańca Europy Środkowej czasów transformacji, przedstawione na przykładzie dzieła literatury polskiej wpisującego się w dyskusję na ten temat, proponującego kolejną, aktualizowaną i rekonceptualizowaną definicję „środkowoeuropejskości”. Głównym materiałem źródłowym jest książka *Przyjdzie Mordor i nas zje* Ziemowita Szczereka¹. Perspektywę teoretyczną wyznaczać będą ustalenia socjologii emocji. Na początek przedstawię pokrótce tę perspektywę badawczą, ze szczególnym uwzględnieniem związku emocje-tożsamość. Następnie zrekonstruję emocje narratora, będącego uosobieniem polskich podróżników przemierzających Ukrainę, w odniesieniu do jego wewnętrznej przemiany. Najwięcej miejsca poświęcę emocji wstydu, jako konstytuującej przemianę tożsamościową.

Socjologia emocji jako perspektywa badawcza

Początek XXI wieku to w polskiej socjologii czas, gdy badacze „odkrywają” nienową, ale dotąd niewyeksplotowaną perspektywę: socjologię emocji. Ukazują się przekłady tekstów, takie jak antologia najważniejszych zachodnich tekstów na temat badań społecznych nad emocjami, *Emocje w kulturze*² czy też tłumaczenia kluczowych monografii³, a także książki⁴ i numery tematyczne polskich czasopism⁵. Publikacje te pozwalają polskim badaczom zająć się profesjonalnie światem społecznych emocji, dając im do ręki inspirujące teorie i wartościowe narzędzia badawcze.

Refleksja nad społecznym charakterem emocji pojawia się u klasyków socjologii: Leona Petrażyckiego, Georga Simmla, Norberta Eliasa, Maxa Webera, Emila Durkheima, Ervinga Goffmana, Harolda Garfinkla, Floriana Znanieckiego, Stanisława

¹ Z. Szczerek, *Przyjdzie Mordor i nas zje, czyli tajna historia Słowian*, Ha-art., Kraków 2013.

² J. Straczuk, M. Rajtar (red.) *Emocje w kulturze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011

³ Np. J.T. Turner, J.E. Stets, *Socjologia emocji*, PWN, Warszawa 2009.

⁴ P. Binder, H. Palska, W. Pawlik (red.), *Emocje a kultura i życie społeczne*, IFiS, Warszawa 2009; A. Czerner, E. Nieroba (red.), *Studia z socjologii emocji*, Uniwersytet Opolski, Opole 2012.

⁵ „Kultura i Społeczeństwo” 1-2/2006, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, 2/2013, „Societas/Communitas” 2/2012 i in.

Ossowskiego, nie stanowi jednak głównego i uporządkowanego tematu. W zasadzie od lat 70. XX w. rozwija się socjologia emocji: subdyscyplina, dla której emocje są kluczowym składnikiem życia społecznego. Od przełomowych prac autorów takich jak Arlie Hochschild¹ zaczyna się rozwój nowego języka w mówieniu o emocjach, i wyzwolenie tej tematyki z dominacji psychologii.

Jakie są założenia socjologii emocji? Przede wszystkim fakt, że emocje są centralnym elementem ludzkiego doświadczenia. Instytucje społeczne, takie jak rodzina, kościół i władza zyskują siłę przez emocjonalne zaangażowanie ludzi. Emocje mają moc więziotwórczą i strukturotwórczą. Z natury społeczne, wywoływane są przez bodźce o charakterze symbolicznym. Interakcyjny przebieg emocji to także zdarzenie społeczne. Emocje mają uwarunkowania strukturalne, podlegają uczeniu, społecznemu dziedziczeniu, różnicowaniu na płeć, wiek, wykształcenie, klasy, warstwy, uczestnictwo w podkulturach. Wiążą się z pełnieniem ról społecznych: oczekuje się od aktora, by przejawiał emocje zgodne z wzorcem jego roli.

Czynnik społeczny i kulturowy można odnaleźć w elementach wyzwalających emocje, ich motywacyjnej funkcji emocji, ekspresji emocji. Pozorna spontaniczność naszych emocji jest przeważnie kulturową formą tego, co w procesie socjalizacji zostało nam wdrukowane i przez nas wielokrotnie przećwiczone. Do sfery emocjonalnej można zastosować pojęcie kontroli społecznej, mogą być narzędziem włączania i wyłączenia, relacji międzygrupowych. Kultura emocji składa się „z zespołu wyobrażeń na temat tego, co powinni czuć ludzie w różnych sytuacjach. W skład tej kultury wchodzi ideologie emocjonalne dotyczące odpowiednich postaw, uczuć i reakcji emocjonalnych w podstawowych obszarach aktywności². Kultura skłania nas zatem do „zarządzania emocjami” i „pracy emocjonalnej³, gdyż musimy dostosować nasze emocje i sposób ich ekspresji do jej wymagań. Praca emocjonalna widoczna jest zwłaszcza tam, gdzie przykazania kultury są wbrew naszym rzeczywistym odczuciom. *Avant la lettre* pisał o tym zresztą już Norbert Elias, rekonstruując nakazy kultury kształtujące się w Europie Zachodniej przez stulecia i „odgradzające” ludzi od swobodnego wyrażania swoich emocji, pragnień, namiętności.⁴

Warto w tym miejscu podkreślić, że nie należy uważać socjologii emocji za podejście konkurencyjne do teorii dominujących dotąd w socjologii, takich jak teorie racjonalnego wyboru, interesów, funkcjonalnych, wymiany.⁵ Działania ludzkie rzadko

¹ A. R. Hochschild, *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*, The University of California Press, Berkeley 1983.

² J.T. Turner, J. Stets, op.cit., 51.

³ Ibidem.

⁴ N. Elias, *Przemiany obyczajów w cywilizacji Zachodu*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1980.

⁵ W. Pawlik, *Od Redakcji*, „Societas/Communitas” 2/2012.

da się wytłumaczyć tylko w jeden sposób, często są zaskakujące, irracjonalne, gwałtowne, trwają wbrew rozsądkowi – a zatem socjologia emocji może wyjaśnić to, czego inaczej wyjaśnić się nie da, lub gdy wyjaśnienia pomijające kwestię emocjonalną nie są wystarczające. Może opisywać też zachowania typowe, pokazując niewidoczne z innej perspektywy aspekty.

W odniesieniu do bardzo ważnej w socjologii problematyki tożsamości, stanowiącej podstawowy temat artykułu, przedstawię teraz wybrane ujęcia teoretyczne, które wiążą tę kwestię z emocjami. Na początek zaprezentuję ujęcie emotywno-refleksyjne tożsamości, opracowane przez Krzysztofa Kwapisa i Elwirę Brygołę.¹ Opierając się na ustaleniach wielu autorów (m.in. Edwarda Deciego i Richarda Ryana, Viviana Vignolesa, Dana McAdamsa oraz Glynis Breakwell) autorzy stworzyli własną koncepcję świadomości, w której kształtowaniu najważniejszą rolę odgrywają emocje i procesy poznawcze.

Autorzy uznają za kluczową w budowaniu tożsamości umiejętność zapamiętywania siebie jako przeżywającego emocje. Dotyczy to wszelkich sytuacji, w których jednostka uczestniczy – aby stały się podstawą treści tożsamościowych, niezbędne jest emocjonalne zaangażowanie oraz nadanie owym emocjom subiektywnego znaczenia. „Wobec emocjonalnego i motywacyjnego ładunku tych treści, za podstawową ‘substancję’ budującą tożsamość można uznać nie tyle same treści, co ich doświadczeniową bazę. Stanowią ją ematywne doświadczenia siebie, czyli doświadczanie siebie jako zaangażowanego i przeżywającego emocje (związane z Ja) w danej sytuacji lub powtarzających się sytuacjach. (...) Doświadczenia ematywne mogą być ważne z uwagi na charakter i siłę przeżywanych emocji, zaspokojenie bądź frustrację istotnych osobistych potrzeb, realizację osobistych celów lub wartości. Umożliwiają wykształcenie poczucia spójności i ciągłości, które należą do bazowych poczuć tożsamościowych, odzwierciedlając jednocześnie funkcje, jakie tożsamość ma do spełnienia. Stany emocjonalne, ze względu na swój wyraźny komponent fizjologiczny i subiektywne odczucie, mają kluczowe znaczenie dla formowania się tożsamości, ponieważ są gwarantem tego, że przeżycie jest ‘moje’, jest ‘autentyczne’, indywidualizuje jednostkę, pozwala jej doświadczyć siebie samej. Emocje jawią się jako niezbędne dla wykształcenia poczucia (poczucie jako takie ma charakter afektywny) tego, kim jesteśmy.”²

Co ważne dla opisywanego tutaj przeze mnie modelu kształtowania tożsamości w podróży i w spotkaniach międzykulturowych, Kwapis i Brygoła podkreślają, iż ematywne doświadczenia towarzyszą wszelkim sytuacjom kryzysowym. Za takie można niewątpliwie uznać podróż, jeśli odwołamy się raz jeszcze do słów autorów: „[sytuacji kryzysowych], czyli takich, które wiążą się z zakłóceniem emocjonalnej i poznawczej równowagi jednostki. Zachwianiu ulega poczucie bezpieczeństwa i kontroli

¹ K. Kwapis, E. Brygoła, *Tożsamość osobista w ujęciu emotywno-refleksyjnym: zawartość, funkcje i procesy kształtowania tożsamości*, „Opuscula Sociologica” nr 4 [6]/2013.

² Ibidem, s. 37.

nad własnym życiem, naruszone zostają dotychczasowe przekonania na temat siebie i świata, niejednokrotnie kwestionowany jest sens obranych celów i wartości (...) Pojawiający się kryzys wprowadza dotkliwą konfuzję w sferze poznawczej i wywołuje intensywne negatywne stany emocjonalne. Owa siła emocji jest jednocześnie oznaką, że dane doświadczenie jest dla jednostki osobiście ważne, dotyka istotnych aspektów jej życia i jej myślenia o sobie.”¹ Autorzy podkreślają, że to właśnie kryzys skłania do refleksji a potem także do działań, pierwotnie po to, by zażegnać kryzys, lecz efektem wtórnym jest wiedza o sobie samym, która, „oparta na emotywnym doświadczeniu siebie i dotycząca kwestii osobiście ważnych, z dużym prawdopodobieństwem stanie się treścią tożsamościową.”² Warto w tym miejscu przytoczyć także koncepcję skrajnego realizmu emocjonalno-poznawczego, w której mieści się m.in. teoria emocji sformułowana przez Roberta Zajonc’a. Według niej, to percepcja emocji odgrywa najważniejszą rolę w organizacji zachowania człowieka. Percepcja ta, oparta na kształtowaniu się preferencji, wskazuje człowiekowi kierunek działania: dążenie bądź unikanie wobec danego zjawiska, przedmiotu lub osoby. Zajonc twierdzi, iż to odczucia są pierwotne wobec wszelkich procesów poznawczych.³

Jeśli wspominamy o spotkaniach międzykulturowych, przytoczę jeszcze ustalenia Katarzyny Waszczyńskiej, opisującej interakcyjny model tożsamości.⁴ Autorka, powołując się również na innych badaczy, opisuje jeden z teoretycznych modeli tożsamości „Jego istotą jest stwierdzenie, że kształtowanie tożsamości ‘opiera się na mechanizmach rozpoznawania, definiowania, interpretowania siebie i innych w sytuacjach wzajemnych oddziaływań’ (Melchior 1990, s. 36), przez co ma charakter dynamiczny. Zadawano także pytania o charakter interakcji (jaka ona jest?) oraz warunki, w jakich zachodzi (jak jest możliwa?). (...) W modelu interakcyjnym można wyróżnić trzy charakterystyczne podejścia do tożsamości jednostki (Piotrowski 1985 za: Melchior 1990, s. 38, 39): pierwsze – „koncepcja siebie” rozumiana jako struktura postaw jednostki, nabywanych w kontaktach z innymi, szczególnie „znaczącymi innymi”, tzn. istotnymi z punktu widzenia jednostki (np. prace M. H. Kuhna); drugie – podejście dynamiczne, podkreślające relacje zachodzące między *koncepcją siebie*, układem pełnionych przez jednostkę ról społecznych oraz zmiennymi *obrazami siebie* jednostki (np. prace R. H. Turnera); trzecie – podejście negocjacyjne, które zawiera dwa powyższe podejścia oraz kładzie nacisk na możliwości jednostki w kształtowaniu

¹ Ibidem, s.38.

² Ibidem, s.38

³ W. Cwalina, *Znaczenie emocji w procesach poznawczych człowieka*, „Roczniki Psychologiczne”, nr 4/2001.

⁴ K. Waszczyńska, *Wokół problematyki tożsamości*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego” nr 6/2014.

własnej tożsamości (np. prace E. Goffmana).”¹ Wydaje się, że szczególnie podejście negocjacyjne może być użyteczne w rozważaniach zawartych w niniejszym artykule.

Na koniec chciałabym poświęcić nieco miejsca najważniejszej moim zdaniem emocji, jaka pojawia się w omawianym tekście i ma wpływ na kształtowanie tożsamości narratora. Emocją tą jest wstyd. W tym miejscu można odwołać się do klasyka, Charlesa Cooleya i jego koncepcji podstawowych uczuć społecznych, dumy i wstydu, które uznał za pierwotnie socjalizujące jednostkę. Rozważania te podjął następnie Thomas Scheff. Na potrzeby moich rozważań przestawię w skrócie zarys tej koncepcji, opierając się na opracowaniu Krzysztofa T. Koneckiego, który włącza ją w obręb socjologii emocji.² Konecki pisze: „Pojęcie jaźni (*a self-idea*) składa się, według Ch. Cooleya (1922), z trzech elementów:

1. wyobrażenia, jak jesteśmy postrzegani przez inną osobę;
2. wyobrażenia oceny dokonanej przez tą osobę odnośnie do danego postrzeżenia;
3. pewnej emocji (*self-feeling*), takiej jak duma (*pride*) lub upokorzenie, wstyd (silna forma wstydu – upokorzenie, *mortification*) (Cooley 1922: 184; por. także Scheff 1990; Mucha 1992: 45–46; 1998).

Duma i wstyd jako emocje pierwotne ujawniają się także w wielu innych emocjach. Widzimy tutaj niezwykle ważne podkreślenie przez Cooleya spostrzeżeń innych w kształtowaniu wyobrażenia siebie jako odrębnego podmiotu. Jednostka postrzega treści, ale także i oceny treści, dotyczące własnej tożsamości i podejmuje pracę nad tożsamością, w tym przypadku pracę nad jaźnią odzwierciedloną. Oznacza to, że podmiot radzi sobie z tymi ocenami w określony sposób: albo je odrzucając w całości, modyfikując, tzn. interpretując zgodnie z własnym wyobrażeniem swojej osoby bądź przyjmuje te oceny i akceptuje je. Jeśli są one pozytywne, to odczuwa dumę, jeśli negatywne, odczuwa wstyd.”³ Widzimy tu wyraźnie, jak dużą rolę odgrywają inni uczestnicy interakcji i ich opinie, budzące w jednostce uczucie dumy bądź wstydu.

Emocje w podróży – bohater Szczotka w poszukiwaniu własnej tożsamości

Książka, której poświęcony jest mój artykuł, ukazała się 9 lat po słynnym zbiorze esejów Andrzeja Stasiuka *Jadąc do Babadag*, który przebojem przywrócił dyskursowi publicznemu ideę Europy Środkowej, w rewolucyjnej odsłonie „Innej” Europy: peryferii, biedy i rozpadu. Gdy rozgłos książki i koncepcji Stasiuka nieco przygasał, także za sprawą procesów politycznych i społecznych (umacniająca się obecność nowych państw w Unii Europejskiej, postępująca transformacja i wyrównywanie różnic cywilizacyjnych), Ziemowit Szczerek opublikował kolejny kluczowy tekst – kamień milowy w polskiej debacie o Europie Środkowej. W pewnym sensie weryfikuje on obraz

¹ K. Waszczyńska, op.cit., s.62-63.

² K. T. Konecki, *Socjologia emocji według Thomasa Scheffa*, [w:] K. Konecki, B. Pawłowska (red.) *Emocje w życiu codziennym*, WUŁ, Łódź 2014.

³ K.T. Konecki, op.cit., s. 16.

narysowany przez Stasiuka, pokazuje, co stało się przez tę dekadę z Europą Środkową i jak dzisiaj można ją rozumieć i oglądać.

Tym samym Ziemowit Szczerek, pisarz, reporter i dziennikarz średniego pokolenia, publikując w 2013 roku zbiór *Przyjdzie Mordor i nas zje, czyli tajna historia Słowian* (za który otrzymał Paszport „Polityki”), wkroczył do grona autorów, którzy pisząc o Europie Środkowej, piszą zarazem o współczesnej Polsce, a ich głos jest słyszany i uznawany za ważny. Podobną funkcję pełnią kolejne jego książki: poświęcony pogrążonej w kryzysie po Majdanie Ukrainie *Tatuaż z tryzubem* (2015), czy zbiór reportaży środkowoeuropejskich pod prowokującym tytułem *Międzymorze* (2017). Na razie pisarstwo Szczerka, jako zjawisko stosunkowo nowe, nie zostało jeszcze poddane dogłębnej analizie przez badaczy, toteż literatura przedmiotu jest dosyć skromna. Stanowi ją kilka artykułów oraz cztery rozdziały monografii Agnieszki Janiec-Nyitrai, poświęconej pisarstwu podróżniczemu nie tylko Szczerka, lecz również Stasiuka i Krzysztofa Vargi¹. Na estetyce prozy i specyficznym gatunku, którego przedstawicielem w Polsce obwołał się Szczerek: reportaży *gonzo* skupiają się Izabella Adamczewska², Edyta Żyrek-Horodyska³ i Janiec-Nyitrai w jednym ze wspomnianych rozdziałów. Justyna E. Dąbrowska proponuje analizę książki *Tatuaż z tryzubem* jako obrazu postapokaliptycznej Ukrainy, również poświęcając dużo miejsca specyfice reportażu *gonzo*, a także poszukując w prozie Szczerka echa amerykańskiej popkultury⁴. Janiec-Nyitrai w pozostałych tekstach również pisze o obrazie Ukrainy, Rumunii, oraz o fenomenie podróży w prozie Szczerka. Rekonstrukcją idei Europy Środkowej zarysowanej w *Przyjdzie Mordor...* zajęłam się w artykule napisanym wraz z Marcinem Dębickim⁵. Ponadto pisałam o *Mordorze* w kontekście krajobrazu kulturowego Europy Środkowej,⁶ oraz przemian tożsamości środkowoeuropejskiej w świetle teorii kulturowo zdeterminowanych logik bycia sobą Vytautasa Kavolisa⁷.

¹ A. Janiec-Nyitrai, „Zobaczyć na nowo. Podróże literackie Andrzeja Stasiuka, Krzysztofa Vargi i Ziemowita Szczerka”, Budapest Főváros XIII. Kerületi Lengyel Nemzetiségi Önkormányzat, Budapest 2018.

² I. Adamczewska I., *Wariacje na temat pewnego paktu. O dziennikarstwie gonzo*, „Czytanie Literatury. Łódzkie Studia Literaturoznawcze” nr 3 (1)/2014.

³ E. Żyrek-Horodyska, *Od amerykańskiego snu Thompsona po ukraiński Mordor Szczerka. Estetyzacja świata w duchu gonzo*, „Konteksty kultury” nr 14/2017.

⁴ J.E. Dąbrowska, *Obraz państwa postapokaliptycznego w prozie Ziemowita Szczerka*. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia”, vol. XXXIV, nr 2/2016

⁵ M. Cobel-Tokarska, Dębicki M., *Idea wykuwana w „Mordorze”. Ziemowita Szczerka konceptualizacyjne ujęcie Europy Środkowej*, „Kultura i Społeczeństwo” 2/2018.

⁶ M. Cobel-Tokarska, *Cultural landscape of Central Europe during transformation period*, [w:] Diadko I., Isaienkova M. (red.) *Slavonic and East European Studies: Traditions and Transformations*, IRF Press, Warszawa 2018.

⁷ M. Cobel-Tokarska, *Центральноєвропейська ідентичність у процесі трансформації й перевизначення на основі творчості Земовіта Щерека*, [w:] Kowalisko N., Jekaterynczuk A. Radzik R. (red.), *Ідентичності народів Центрально-Східної Європи*, LNU im. Iwana Franka, Lwów 2018.

Zaznaczam również, iż jestem świadoma rozróżnienia pomiędzy narratorem i autorem, i nie utożsamiam ze sobą tych podmiotów. Analizuję zatem tekst, w którym autor w pierwszoosobowej narracji przedstawia swojego bohatera, a postać tę możemy traktować jako uosobienie, czy też weberowski typ idealny charakterystycznego dla konkretnego momentu czasowego i konkretnej rzeczywistości „młodego polskiego turysty niszowego podróżującego z plecakiem”. Podmiot ten doświadcza spotkania z kulturą, krajobrazem i mieszkańcami Ukrainy pierwszej dekady XXI w., a wynikiem tego spotkania jest przeobrażenie jego tożsamości. Autor bardzo silnie eksploatuje wątek orientalizacji Ukrainy przez polskich turystów, a następnie wyzwolenia swojego bohatera z mocy orientalizującego spojrzenia, co ściśle wiąże się z emocjonalną przemianą.

Narrator książki *Szczerka*, młody dziennikarz, podróżuje po Ukrainie wielokrotnie. Pierwsza podróż datowana jest na rok 2002. Zaczyna od Lwowa, by potem powtarzać wyjazdy, sam i w towarzystwie, do najrozmaitszych miast, miasteczek i wsi ukraińskich. Jeździ po Galicji, odwiedza też Krym, oraz zapuszcza się w kierunku wschodniej części kraju, nazywanej przezeń tytułowym *Mordorem*. Ponieważ odwiedzane przez narratora miejsca, i towarzyszące tym wizytom emocje opisałam we wcześniejszych tekstach¹, tu skupię się na spotkaniach z ludźmi, interakcjach twarzą w twarz. Trzeba pamiętać, że wszystkie te spotkania nie są tylko spotkaniami narratora z różnymi ludźmi, są to spotkania Polaka z Ukraińcami, są zatem częścią bezustannego procesu, w którym narrator negocjuje z samym sobą swoją tożsamość jako mieszkańca Europy Środkowej. W miarę upływu lat i kolejnych podróży Łukasz, bo takie imię nosi bohater, przechodzi zatem długą drogę, w której pomagają mu wydatnie właśnie negatywne uczucia.

Można połączyć ze sobą wybrane sceny, w których owe emocje zostają *explicitie* wyrażone, aby odtworzyć, w jaki sposób narrator doszedł do takiego stanu świadomości, że był w stanie odczuć i zwerbalizować swój wstyd. Na początek zrekonstruujemy pierwszy ciąg zdarzeń wywołujących emocje, zakończony najmocniejszą sceną w pociągu. Emocją, która najsilniej towarzyszy narratorowi w pierwszej podróży, oprócz podekscytowania nieznaną rzeczywistością, wydaje się wyobcowanie. We Lwowie „żołnierz wojsk MSW (...) [p]rzyglądał się nam z taką ciekawością, jakbyśmy stanowili nowy, nieznaną gatunek człowieka. Tak samo patrzyła na nas pani biletowa w tramwaju (...) obserwowała nas ukradkiem. A my obserwowaliśmy ją.”² W Zamarstynowie Łukasz i jego towarzysz zwany Hawranem wdali się w starcie z lokalnym policjantem, który zmusił kolegę narratora do wręczenia łapówki, i nie oddając mu ostatecznie skonfiskowanego noża pokazał, kto ustala tutaj reguły gry: „No i teraz Hawran czuł się upokorzony i wściekły.”³ Kolejny epizod, to niepewność w aptece, podczas kupowania balsamu Wigor: „Jak zawsze, gdy kupowałem Wigor, aptekarka uśmiechała się pod nosem. Peszyło mnie to. –

¹ M. Cobel-Tokarska, *Центральноевропейська ідентичність...; eadem, Cultural landscape...*

² Z. Szczerek, op.cit., s. 18.

³ Z. Szczerek, op.cit., s. 26.

Co jest takiego zabawnego w balsamie Wigor? – spytałem. – Ależ nic, nic – odpowiedziała ona. – Ale przecież widzę – powiedziałem. Pokręciła głową i oznajmiła, że bym się nie przejmował i że wszystko jest w porządku. Wzruszyłem ramionami.”¹ Sytuacje te wyzwalają w Łukaszu poczucie, że jednak nie rozumie w odwiedzanym kraju wszystkiego, i przeblysłk refleksji, że być może Ukraina to nie tylko scenografia dla bohaterskich wyczynów podróżniczych, ale całe uniwersum z osobnymi regułami, dla niego niedostępnymi. Wyobcowanie świadczy też o tym, że Łukasz nie jest w stanie wejść w rzeczywistą interakcję ze spotkanymi ludźmi, ogląda ich jakby przez szybę, i sam też jest tak oglądany, niczym eksponat na wystawie.

Kolejne wytrącające z równowagi spotkanie to rozmowa w pociągu, z „dziuroką” dziewczyną: „Od razu, gdy tylko otworzyłem drzwi, wbiła we mnie te swoje dwie czarne dziury. Zbiło mnie to z pantafelku. Udałem więc, że ją ignoruję (...) - Po co tu przyjeżdżacie? – spytała nagle dziurooka po polsku, z mocnym, ukraińskim akcentem. – Słucham? – zdziwiłem się. – Po co tu przyjeżdżacie, wy, Polacy? – zapytała. – Przysłuchuję się wam, od kiedy wsiedliście do pociągu. Wygląda na to, że bardzo wam się tu nie podoba. (...) To ja ci powiem, dlaczego tu przyjeżdżacie (...). Przyjeżdżacie tutaj, bo w innych krajach się z was śmieją. I mają was za to, za co wy macie nas: za zacofane zadupie, z którego się można ponabijać. I wobec którego można poczuć wyższość.”² Niestety, ta uwaga przychodzi za wcześnie, wtedy narrator nie jest jeszcze gotowy skonfrontować się z nią, stąd jego uniki w tej rozmowie. Dziewczyna zadaje ostateczny cios jego dobremu samopoczuciu, pytając: „- A powiedz mi, dlaczego (...) tak przy wszystkich, ostentacyjnie pijesz płyn na potencję? Zbaraniały, podniosłem etykietkę do oczu, po czym uznałem, że ten gest jest zbyt upokarzający, więc ją odsunąłem, ale to odsunięcie było jeszcze bardziej upokarzające, bo miało w sobie coś z głupiego wyparcia, podniosłem ją więc jeszcze raz. I faktycznie: małymi literkami było tam coś o ‘erektylnej dysfunkcji’. – O cholera – wyrwało mi się. Przypomniałem sobie, jak ostatnio chlaliśmy Wigor na lwowskim rynku, prosto z butelki, myśląc, że prezentujemy się tak zajebiście, że wszyscy nam foty komórkami robią. Teraz już wiedziałem, czemu robili. Dwóch roślących Polaków publicznie trąbiących do hejnału płyn na erekcję – to musiał być fajny widok.”³ Motyw upokorzenia pojawia się zatem znowu, by jak kroplą drażniąca skałę wywoływać erozję w poczuciu spójnej tożsamości bohatera, wciąż uważającego się za kogoś lepszego. Dalsze wizyty przynoszą kontynuację tych niewygodnych emocji. Wyjątkowo niekomfortowe doznania przynosi np. pomysł, by w celu znalezienia noclegu defilować przez środek „wsi, której nazwę zapomniałem, zaraz po tym, jak ją przeczytałem na znaku drogowym”⁴ Narrator jest gotów w ogóle zrezygnować z noclegu: „Już

¹ Z. Szczerek, op.cit., s.30.

² Z. Szczerek, op.cit., s. 37.

³ Z. Szczerek, op.cit., s. 38.

⁴ Z. Szczerek, op.cit., s.48.

wystarczająco idiotycznie się czułem, defilując jak kretyn (...).”¹ Poczucie to pogłębia się, gdy bohater uświadamia sobie nieadekwatność i bezsensowność obecności swojej i kolegi w wiosce: „Tymczasem lokalni patrzyli na nas jak na leśne dziwa. Nie mogli pojąć, po jaką ciężką kurwę tu do nich przyjechaliśmy, w dodatku po nocy.”²

Kulminację procesu „zintegrowaniu w sobie przez narratora Polski i Ukrainy w spójny (...) model Europy Środkowej”³ stanowi natomiast ostatnia scena książki. Zacytuję ją w całości: „Kierowca marszrutki nosił kaszkiet w kratę. Był miły i gadatliwy. Przegadaliśmy całą drogę do Szegini. Ucisnął mi mocno dłoń. Było mi wstyd. Naprawdę, czułem wstyd. Czułem, że nie zasługuję na ten uścisk dłoni. (...) Przy przejściu granicznym pokazałem legitymację prasową ukraińskiemu pogranicznikowi, żeby mnie przepuścił przed kawalkadą mrówek. Przez Ukraińców przeszedłem szybko. W polskim przejściu wszedłem do bramki ‘dla obywateli UE’. Patrzyłem, jak pogranicznicy w bramce obok, w bramce dla gorszych, dla unternarodów, upokarzają jakiegoś starszego Ukraińca. Był siwy i wysoki, miał elegancko przystrzyżoną brodkę. Mówił, że jest pisarzem i że ma w Krakowie spotkanie autorskie. Mówił to zresztą nienaganną polszczyzną. Polscy pogranicznicy, dwudziestokilkuletnie szczyły, mówili do niego per ‘ty’ i pytali, dlaczego nie jedzie promować swojej książki do Kijowa. (...) Zaciskałem pięści i było mi wstyd. (...) Tak bardzo, kurwa, wstyd”⁴.

W przypadku naszego bohatera dotarcie bezpośrednio do emocji wstydu i nazwanie jej będzie wielkim odkryciem. Można zaobserwować ewolucję w uczuciach stanowiących podstawę jego tożsamości: zaczyna swe ukraińskie podróże jako człowiek dumny, przepełniony poczuciem wyższości – choć mało refleksyjny; potem, w miarę upływu czasu, coraz bardziej wstydzi się, nie tylko z powodu ocen swego własnego zachowania, ale także za innych Polaków, którzy zachowują się niegodnie. Co ważne, wyrażając otwarcie uczucie wstydu, narrator w książce *Szczerka* wychodzi ponad obie postawy opisane przez Scheffa: nieskrywany wstyd niewyodrębniony (otwarty i nierozpoznawalny, *ofert-undifferentiated shame*); oraz wstyd pomijany (obejście wstydu, wstyd ignorowany, *bypassed shame*)⁵, dokonując w ten sposób swoistej autoterapii. Jak pokazują chociażby bazujące na niewyrażonym wstydzie modele pamięci zbiorowej jako reakcja na trudne sytuacje z historii⁶, taka terapeutyczna moc podróży i refleksyjnej opowieści jest trudna do przecenienia w aspekcie międzykulturowych i międzynarodowych relacji.

¹Z. Szczerek, op.cit., s. 49.

²Ibidem.

³M. Cobel-Tokarska, M. Dębicki, op.cit., s. 176.

⁴Z. Szczerek, op.cit., s. 220-221.

⁵K.T. Konecki, op.cit., s. 23.

⁶A. Jasińska-Kania, *Bloody Revenge in „God’s Playground”: Poles’ Collective Memory of Relations with Germans, Russians, and Jews*, „International Journal of Sociology”, 1[37]/2007, za: K.T. Konecki.

Розділ 2

ІДЕНТИЧНІСТЬ НА ПОГРАНИЧЧІ ТА ІДЕНТИЧНОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

Віталій Онищук

Труднощі у створенні об'єднаних територіальних громад у багатонаціональному регіоні України

Реформа місцевого самоврядування, або децентралізація, об'єднані територіальні громади та потенціал їхнього розвитку є перерозподілом повноважень і фінансування між центральною вертикаллю влади та органами місцевого самоврядування на користь громад. Кожна реформа, що впроваджується у суспільстві, сприймається по-різному. Велику роль у сприйнятті відіграє рівень довіри населення до влади. Це було проілюстровано виборами Президента України весною 2019 р.

Із метою дослідження ступеню соціальної довіри національних меншин до дій влади, що компактно проживають у двох віддалених районах Одеської області, було проведено в липні 2016 р. – жовтні 2017 р. дві фокус-групові дискусії «Міжетнічна взаємодія і конфліктний потенціал в Ізмаїльському та Болградському районах». Дослідження проводилося за ініціативи та підтримки міжнародних неурядових, некомерційних організацій, метою яких є сприяння міжнародному співробітництву та міжкультурному діалогу.¹ Мета дослідження – ідентифікація соціальних потреб національних меншин, а також з'ясування конфліктогенного потенціалу в процесі впровадження реформи. Учасниками фокус-груп були представники національних меншин, які є найбільш чисельними у двох районах – болгари, молдовани, гагаузи, румуни, албанці та євреї.

Між представниками національних меншин у досліджуваних районах не спостерігається конфліктів, в основі яких – етнічний фактор, за винятком ромів, які нерідко виступають учасниками конфліктів кримінального характеру (с. Лощинівка Ізмаїльського району). Основні висновки, отримані в результаті фокус-групового

¹ Дослідження проводили одеські вчені Г.Шелест та Т.Кривошея.

дослідження зводяться до розгляду окремих блоків, а саме: сприйняття реформи децентралізації, оцінка процесу об'єднання громад, занепокоєння та очікування та бажані моделі об'єднання громад, особливості Болградського району та специфіка міжетнічної взаємодії.

Сприйняття реформи децентралізації. Процес об'єднання громад залишається болючим питанням, а розуміння громадськістю даного процесу різниться між Ізмаїльським та Болградським районами. Спільною характерною рисою є викривлене сприйняття та презентація реформи місцевими елітами, яких непокоїть втрата фактичного впливу на місцях. Існують певні рамки донесення до аудиторії інформації про успішні випадки об'єднання громад в Одеській та інших областях.

В Ізмаїльському районі негативне і скептичне ставлення до реформи об'єднання громад пояснюється швидше неефективністю комунікації інститутів, які здійснюють реформу, з представниками громади, а також небажанням частини місцевих еліт втрачати вплив на виборчих округах. У той же час у Болградському районі ці фактори посилюються консервативними настроями, що базуються частково на прорадянській ностальгії. Характерно, що основою такого консерватизму є як негативний досвід, який залишився після перебування в складі СРСР (механічний підхід до адміністративно-територіального поділу, що не враховує етнічний фактор), так і певна ностальгія за радянськими формами господарювання.

Оцінка процесу об'єднання громад. Представники болгарської і румунської національних меншин налаштовані найбільш радикально проти об'єднання. Учасники опитування висловили невпевненість у тому, що в процесі об'єднання вдасться знайти компроміс у розподілі бюджету. Один із ризиків об'єднання за національною ознакою полягає в тому, що голова громади, представляючи одну з національних меншин, буде надавати своєму селу більше переваг, ніж іншим. Серед причин, що гальмують процес об'єднання, респонденти називають такі:

– небажання самих лідерів меншин і сільських голів об'єднуватися, тому що вони втратять статус і повноваження, а відповідно – фінансовий ресурс;

– відсутність належного інформування – незважаючи на наявність успішних практик об'єднання, жителям громад не розповідають про це, оскільки сільським головам та іншим представникам місцевого самоврядування недоречним є поширення інформації, що підриває їхній вплив і авторитет.

У Болградському районі, крім схожих із Ізмаїлом факторів, що впливають на сприйняття об'єднання, спостерігаються певні особливості. Моделі проведення адміністративно-територіальної реформи, запропоновані Адміністрацією Президента України в 2005 р., викликали несприйняття і розцінювалися як перша масштабна спроба ліквідувати Болградський район.

Результати досліджень свідчать, що ідеологи реформи були здивовані наявністю в районі шкіл, доріг та інших об'єктів інфраструктури. Також

простежується негативне сприйняття результатів адміністративно-територіального поділу 1950-х рр.. Учасники опитування зазначають, що потреби місцевого населення не враховувалися при черговому плануванні процесу об'єднання. Також респонденти зауважують, що під час презентації реформи регіональним представництвом Офісу реформ, на карті був відсутній Болградський район, що викликало значне обурення.

Усі наступні моделі об'єднання також сприймаються як спроби ліквідувати район. Гіпотетичне об'єднання з Ізмаїльським районом провокує супротив у силу «самобутності, унікальності району», що може «викликати хвилю насильства». Крім того, при відсутності відповідної комунікації з боку профільних міністерств, навіть презентації концепції реформи та тренінги експертів сприймаються місцевим населенням як усталена політика, що залишає поза увагою зворотний зв'язок.

Основний висновок респондентів – збереження існуючого адміністративно-територіального поділу в незмінному вигляді: «пережили 9 влад – переживемо і цю».

Занепокоєння та очікування щодо об'єднання громад. В Ізмаїльському районі негативні очікування щодо об'єднання громад обґрунтовуються наступними причинами:

- домінування великих населених пунктів і побоювання місцевих жителів, що бюджет буде розподілятися нерівномірно;
- небажання лідерів існуючих громад об'єднуватися, поширення ними інформації про негативні наслідки об'єднання;
- відсутність належної просвітницької роботи з населенням, брак виразної стратегії об'єднання та цілісної концепції реформ децентралізації;
- загальна соціальна пасивність місцевого населення, посилена консервативним сприйняттям соціальних змін будь-якого характеру («народ забитий»; звик розраховувати на свої сили, а їм страшно все нове; це в основному пенсіонери, які бояться змін»);
- невідповідність державних інституцій, відсутність належної інфраструктури (наприклад, відсутність доріг між селами).

Важливо, що респонденти не виокремлюють міжнаціональні відмінності як фактор, що перешкоджає об'єднанню громад і називають його маніпуляцією: *“Якщо реформа буде успішною, не буде ніяких проблем, ніяких етнічних конфліктів. Регіон багатонаціональний, і дуже зручно “зрвати в страшилки”. Насправді питання національності за важливістю знаходиться у другій десятці загальних проблем. Воно “витягується на поверхню” тоді, коли потрібно пояснити вищим структурам, чому в регіоні процес йде дуже повільно”.*

Крім того, побоювання респондентів викликає можливість зловживання владою з боку районних державних адміністрацій. Проблема є й небажання об'єднуватися з селами, розташованими на великій відстані від районного центру.

У Болградському районі основною причиною ймовірних конфліктів при об'єднанні респонденти називають побутові та фінансові фактори: адміністративні послуги, труднощі з отриманням довідок, розподіл бюджету (“бюджет буде осідати в центральній садибі”). Крім того, при об'єднанні сіл із компактним проживанням гагаузів і болгар, в силу приналежності до різних мовних груп, можуть виникати труднощі в комунікації.

Усі фактори, вказані респондентами, свідчать про досить низький рівень довіри громадян до державних інституцій. Одні не довіряють через спогади та приклади з історичного минулого, інші аналізують і розуміють, що провладні персони не є добропорядними для того, щоб делегувати їм нові обов'язки та управління фінансами. Не зважаючи на те, що конфліктів на етнічному підґрунті не виникає, такі питання можуть бути використані третіми сторонами як інструмент загострення конфліктів з дещо іншим підґрунтям. Національні меншини розуміють, що їхнє представництво у владних інституціях не достатнє, а існуюча місцева еліта не виправдовує очікувань.

Характерно, що в Болградському районі спостерігається низький рівень довіри та домінують негативні установки навіть до історій успіху об'єднання громад в Одеській області. Зокрема, успішні приклади називають “не до кінця підтвердженою інформацією”: *“фактор успішності – в необхідності сіл із малим числом населення триматися разом. Вся справа в бажанні й активності лідера та депутатського корпусу. В Бессарабії немає успішних випадків об'єднання громад”*.

Бажані моделі об'єднання громад. Респонденти Ізмаїльського району не проявили високу активність при обговоренні бажаних моделей об'єднання громад. На їхню думку, села, що знаходяться на близькій відстані до Ізмаїлу, повинні бути прив'язані до міста, тому що люди там працюють. Іншим необхідно надати право об'єднуватися за бажанням.

При цьому основний акцент робиться на економіці: *“Потрібно заробляти і не робити акцент на національності. Немає бажання об'єднуватися, тому що структура не відповідає. Немає виробництва і загальних інтересів. Є земля і фермерські господарства». Крім того, суттєву роль у конструктивному об'єднанні громад респонденти вбачають у діяльності засобів масової інформації (ЗМІ), висвітленні ними успішних випадків таких практик. “Держава не працює, немає структури. Це проблема державна. ЗМІ повинні постійно транслиувати позитивний сенс і успішні приклади об'єднання, а цього не відбувається”*.

Особливості Болградського району. Учасники групи з Болградського району, особливо представники албанського населення району, стверджують, що не вбачають перспектив в об'єднанні. На їхню думку, метою реформи має стати не об'єднання з іншим селом, а зміна його статусу, можливостей розвитку бізнесу, спрощення оподаткування. Як приклад, наводять с. Каракурт (населення складає

3000 осіб, основний склад – албанці, гагаузи, болгари). Респонденти вказують на доцільність використання досвіду Туреччини, Албанії та Болгарії.

Критикуючи збереження адміністративно-територіального устрою, який дістався у спадок від УРСР, респонденти зауважують, що бракує конструктивних змін за час незалежності України, не простежується стійкого розвитку та залучення інвестицій у район. У той же час, указують на надлишок трудових і сировинних ресурсів, що могло би слугувати основою розвитку.

Щодо представництва в органах місцевого самоуправління та виконавчої влади, то як в Ізмаїльському, так і в Болградському районах, на думку респондентів, доцільним було би закріплення квотного принципу для репрезентації інтересів національних меншин. Респонденти вважають, що права національних меншин на участь в управлінні не реалізуються повною мірою. Зокрема, такі переконання притаманні представникам румунської національної меншини (“невідомі представники, які захищають інтереси румунської меншини”). Крім того, прозвучали зауваги щодо необхідності розвитку потенціалу, підвищення рівня освіти представників нацменшин: *“Працювати потрібно “зсередини”, рости і утворювати кадри. Істотно можуть допомогти гранти на освіту в сфері управління”*. Відсутня ефективна комунікація між державною владою і населенням районів щодо цілей, методів, стратегії запровадження реформ, особливо щодо децентралізації. Чутки, як і раніше, залишаються основним джерелом інформації.

Як зазначають учасники обох груп (Ізмаїльського та Болградського районів), інформація щодо реформ надходить дуже дозовано як з боку органів місцевого самоврядування, так і з боку органів виконавчої влади. Навіть інформація про події в регіоні подається “точково” і тільки в тому ракурсі, де місцева влада представлена в позитивному світлі. Слабо простежується покликання на першоджерела. Чутки залишаються тим джерелом інформації, що користується найбільшою довірою (поширені чутки про “вимирання села в разі об’єднання громад”, про об’єднання медичних установ в Ізмаїлі під виглядом реформи охорони здоров’я). Навіть за наявності інформації, нею не реально конструктивно скористатися.

В Ізмаїльському районі, як зауважують респонденти, подається більше інформації про події в сусідніх державах у силу кращої доступності румунських та молдовських радіостанцій, ніж українських із якісним контентом. Доступ до Інтернету в значній мірі детермінує поінформованість, проте відсутність електрики внаслідок природних стихій, а також “рецензування, фільтрування” інформації часто впливають на її сприйняття. У той же час, респонденти зазначають, що проблема не в якості роботи ЗМІ, а в браку належної інформації з боку осіб і органів, які курують реформи.

Діалогу з органами державної або місцевої влади фактично немає, рівень комунікації підвищується тільки під час виборчих кампаній: *“Ми вас запитували під час виборів”, “всі активні групи маргінальні в сприйнятті влади”, “діалогу*

немає”. Громадяни залучаються до діалогу лише за необхідності легітимного прийняття рішень органами влади.

Одним із доступних каналів комунікації, на думку респондентів, є “гаряча лінія” Кабінету міністрів, оскільки повідомлення на неї передбачають реакцію органів влади з чітко окресленими термінами виконання. Громадські слухання не дають такого ефекту. ЗМІ не вважають оптимальною формою діалогу з органами влади. Каналом комунікації, як зазначають респонденти, є соціальні мережі як джерело незалежної критики. Гіпотетичне використання такої форми комунікації, як форуми мерів або депутатів місцевих рад вважається неефективним.

Однією з форм комунікації, на думку респондентів Болградського району, є зустрічі з громадськістю, оскільки всі конференції та сесії для обговорення актуальних проблем – ініціатива громадських, а не районних державних адміністрацій (РДА). Окрім того, чинником підвищення якості комунікації респонденти вважають зустрічі представників відділу громадської комунікації РДА з жителями на місцях із метою донесення інформації про найактуальніші події.

Міжетнічна взаємодія. Простежується досить сильна локальна ідентичність: “ми окремий етнос”, “Бессарабія – це “маленькі Балкани”, “тут усім комфортно”, “якщо будуть насильно об’єднувати – конфлікти неминучі”, “не чіпайте нас, самі вирішимо”.

У той же час, присутні два протилежних фактори: в силу пасивності населення існують певні очікування “пришестя” так званого “руського мира”, що пояснюється здатністю регіону адаптуватися до багатьох режимів, з огляду на певну історичну спадщину. З іншого боку, в силу близькості кордону з невизнаною Придністровською Молдавською Республікою і усвідомлення наслідків конфлікту, спостерігається гостре неприйняття ідеї “руського мира”, що характерно, наприклад, для румунської меншини.

Зважаючи на значну етнічну міксацію, всі учасники відзначили відсутність протиріч із будь-ким. Виняток становлять роми в Ізмаїльському районі, представники яких нерідко виступають учасниками конфліктів, що мають кримінальний характер.

Ймовірним спусковим механізмом загострення конфліктів на етнічному ґрунті учасники одногосно назвали примусове об’єднання громад: *“Всі мирно живуть в селах, знають свої кордони; не було проблем на міжнаціональному ґрунті. Ні економічно, ні політично немає підстав. Недолік – проведення реформи “зверху”.*

Довіра між населенням та владними інститутами слугує базисом для побудови розвиненої держави. На жаль, на сьогоднішній день, існує низка факторів, що впливають на недовіру до влади, зокрема: культурно-історичні (наявність у суспільстві стійких стереотипів про негативний образ чиновника, розповсюдженість серед чиновників корупційних схем); організаційні, а також брак досвіду, професіоналізму чиновників; соціально-економічне становище населення; “війна”; політична культура; значна нерівність у суспільстві.

На кожен нову владу населення покладає певні надії, сподівання та вірить у неї; але якщо змінювати “поганих” посадовців на “хороших” – це нічого не вирішить, потрібно реформувати структуру суспільства. Важлива роль у цьому відводиться реформі децентралізації, що “виведе владу” на близький та зрозумілий для суспільства рівень. Громадяни зможуть брати участь та контролювати більшість ключових рішень, що прийматимуть на місцях. Якщо влада почне діяти в інтересах своїх громадян – довіра зросте. В Ізмаїльському та Болградському районах ситуація вимагає детальної й об’єктивної презентації реформи представниками владних інституцій, які не бояться втратити свій статус та “авторитет” і керуються принципом деперсоналізації. Саме від рівня поінформованості населення, а в даному випадку, представників національних меншин, про цілі, задачі та методи діяльності органів державного управління залежить оцінка, ставлення та рівень довіри до органів влади.

З огляду на вище викладене, доцільно запропонувати певні рекомендації щодо покращення рівня довіри національних меншин до провладних інституцій:

1. Об’єктивна та прозора презентація реформ (не лише децентралізації) владними структурами та ЗМІ.

2. Утвердження справедливого розподілу фінансування.

3. Забезпечення впевненості населення в ефективності виконання владою своїх функцій з користю для суспільства, та впевненість у їх спроможності забезпечити гідні умови життя та високий рівень соціальної захищеності.

4. Проведення моніторингу громадської думки щодо того чи іншого питання.

5. Окреслення та дотримання спільних цілей, цінностей та інтересів обох сторін.

Підводячи підсумки, доцільно зазначити, що національні меншини Ізмаїльського та Болградського районів не довіряють політичним інститутам, не підтримують реформу децентралізації та навіть опозиційно налаштовані проти неї. Така негативна реакція, пов’язана з тим, що вони втратять статус повноважень, а також відповідне фінансування. Вагомою причиною слугує й відсутність належної інформації. Також доцільно зауважити, що потреби місцевого населення не враховувалися при черговому плануванні процесу об’єднання. Обурення місцевого населення викликало й те, що під час презентації реформи регіональним представництвом Офісу реформ, на карті був відсутній Болградський район. Проблема є й те, що немає бажання об’єднуватися з селами, розташованими на великій відстані від районного центру. Нагальною є проблема комунікації та зворотного зв’язку; діалогу з органами державної або місцевої влади фактично немає; рівень комунікації підвищується тільки під час виборчих кампаній.

Як бачимо, існує багато перешкод, що гальмують відновлення довіри до інститутів влади, а саме довіри національних меншин. Актуальним для України є конструювання партнерських взаємин між громадським суспільством і державою на основі спільного національного інтересу. Реалізація стратегії цивілізованого оновлення країни можлива лише за умови національної солідарності й єдності.

Олена Лісеєнко

**Солідарність у контексті законодавчих змін
щодо навчання державною мовою
національних меншин (за результатами
емпіричних досліджень в Одеській області)**

У сучасних умовах суспільних перетворень особливого значення набуває дослідження мовних ідентифікаційних процесів, пов'язаних із проблемами збереження етнічної ідентичності. Україна є сьогодні однією з країн Європи з найбільшою поліетнічною структурою. За переписом 2011 року в Україні мешкають представники понад 130 національних меншин – носії 79 мов. Поліетнічний склад українського суспільства – наслідок історичного переходу територій від однієї держави до іншої, а також традиційних прикордонних процесів розселення етнічних груп. Найбільш мультиетнічною в Україні є Одеська область, де компактно проживають близько 130 національних меншин, для яких українська мова – нерідна. За даними Всеукраїнського перепису 2001 року в Одеській області 46,3% населення визначили українську як рідну, 41,9% вказали російську, 11,8% зазначили інші мови¹.

У 1991-2010-ті роки державна освітня політика була спрямованою на те, щоб у навчальному процесі врахувати мовні потреби національних меншин. Із метою забезпечення права на навчання мовою національних меншин та вивчення цих мов функціонувала розгалужена мережа дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних та вищих навчальних закладів. Усім національним меншинам країни створено необхідні умови для навчання і виховання дітей рідною мовою. Наприклад, на основі угод з Міністерствами освіти Угорщини, Румунії, Польщі, Республіка Молдова викладачі шкіл, вузів, вихователі дошкільних установ підвищували свій професійний рівень. Однак, на початок XXI ст. спостерігається тенденція скорочення загальноосвітніх навчальних закладів України з мовами навчання національних меншин. На середину 90-х рр. XX ст. в Одеській області функціонувало 11 загальноосвітніх шкіл із молдовською мовою викладання, а за даними Департаменту освіти і науки Одеської обласної державної адміністрації у 2017/2018 навчальному році працювало 3 загальноосвітні школи з молдовською мовою викладання, а також майже на 56% скоротилася у них кількість учнів.

Окрім того, за даними Департаменту освіти і науки Одеської обласної державної адміністрації у 2017/18 н. р. мовою етнонаціональних меншин навчання

¹ Державна служба статистики. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

проводилося в 137 школах Одеської області: як предмет, в гуртках та факультативно вивчали українську, англійську, болгарську, гагаузьку, іспанську, молдовську, німецьку, російську, французьку, італійську, іврит, новогрецьку, китайську, польську мови. Наприклад, понад 1000 учнів в Одеській області вивчають іврит як предмет, понад 1000 школярів – польську, понад 900 – гагаузьку, понад 700 учнів вивчають китайську, новогрецьку вивчають майже 60 дітей, а турецьку факультативно – близько 200 школярів¹. Великий вклад у вивчення мов етнічнонаціональних меншин здійснюють етнічні спільноти (національно-культурні товариства, діаспори) Одеської області, при яких діють недільні школи як для дітей, так і для дорослих. Таким чином, представники національних меншин мали право отримувати середню освіту своєю мовою, а українську мову вивчали лише як окрему дисципліну.

Прийняття в межах Закону України “Про освіту” 2017 року певних положень, а саме статті 7 щодо мови освітнього процесу в закладах освіти, викликали стурбованість як громадян України різного етнічного походження, так і країн-сусідів – Угорщини, Румунії, Болгарії, Греції, Польщі, Росії, Республіки Молдова. Йдеться про те, що мовна стаття Закону начебто звужує права представників національних меншин. Особливо така ситуація характерна для населення Одеської області – однієї з найбільш багатонаціональних в Україні. Мовний аспект нового закону викликав дискусії в Одеській області, особливо в районах компактного проживання національних меншин (м. Одеса, Болградський та Ізмаїльський райони Одеської області). Отже, дослідницьким завданням було проаналізувати сприйняття та оцінювання законодавчих змін щодо мовної статті Закону України “Про освіту” та його проблемних аспектів громадськістю, представниками різних етнічнонаціональних груп, різних освітніх суб’єктів Одеської області в районах компактного проживання національних меншин.

Дослідження даної проблеми було проведено в рамках проекту “Спільна мова: громадський діалог щодо закону України “Про освіту” в Одеській області” впродовж 2018 року. Цей Проект був частиною програми “Просування реформ в регіони”, реалізовувався Інститутом економічних досліджень та політичних консультацій і газетою “Європейська правда” за фінансової підтримки Європейського Союзу та Міжнародного фонду “Відродження” громадською організацією “Південно-Українське відділення Соціологічної Асоціації України” за безпосередньої участі автора. Для вивчення громадської думки населення Одеської області було проведено емпірико-соціологічне дослідження з використанням методу глибинного інтерв’ю. Протягом 2018 року проведено 80 глибинних інтерв’ю з ключовими зацікавленими сторонами – представниками органів місцевої влади та

¹ В одеській школі з’явився болгарський клас // Odesa Regional State Administration. Режим доступу: <https://oda.odessa.gov.ua/en/news/news-81156>

самоврядування, керівництвом шкіл та інших закладів освіти, вчителями, батьками учнів, учнями старших класів загальноосвітніх шкіл, студентами, представниками громадських організацій етнічних меншин, роботодавцями, представниками місцевих політичних партій Одеси та Болградського й Ізмаїльського районів Одеської області.

За результатами дослідження щодо особистого сприйняття статті 7 Закону України “Про освіту” варто відзначити переважно *позитивне сприйняття* представниками місцевої влади та самоврядування, суб’єктами освіти цієї статті вище зазначеного Закону. Здебільшого *негативне сприйняття* є представниками національно-культурних товариств Одеської області, які вважають, що ця стаття суттєво обмежує право національних меншин на освіту рідною мовою. Так, представники національно-культурних товариств зазначали: *“Мені здається, Україна в реалізації мовної політики в закладах освіти не зовсім слідує практиці європейських держав, скоріше не слідує, ніж так, оскільки ця політика повинна провадитися дещо інакше. Не варто забувати про те, що у нас є культура, спадщина національних меншин, зміни мають бути поступовими й лояльними”*; *“Ми повинні знати українську як державну мову, але при цьому ми повинні підтримувати й розвивати навчання інших мов у школах, не говорячи про те, що є англійська мова, визнана в Європі, світі, вивченню якої у нашій країні належної уваги не приділяється”*.

Згідно з результатами глибинних інтерв’ю, більшість освітян мають переважно позитивне сприйняття 7 статті Закону України “Про освіту”, але вони висловлювали застереження різного характеру, до яких переважно можна віднести швидкість переходу, відсутність повного розуміння шляхів реалізації цієї статті тощо: *“Дуже складно відповісти, оскільки достеменно невідомі шляхи реалізації цієї статті, навіть після консультацій, проведених із закордонними зацікавленими структурами з Румунією, Угорщиною. Спілкуючись із представниками педагогічної спільноти, скажу, що вони лише напрацьовують якісь певні варіанти пошуку заходів”* (освітянин); *“Це викликало тривогу, адже у нашому Болградському районі 2/3 шкіл навчалися російською мовою. А з цього навчального року ми перейшли з 1-го класу до навчання українською мовою. Це викликало занепокоєння не тільки у вчителів, а й у батьків та їхніх дітей”* (освітянка).

В умовах багатонаціональної країни питання мовної політики держави небезпечні, оскільки можуть призвести до конфліктів у суспільстві. Саме тому в переліку питань, запропонованих у глибинних інтерв’ю, були такі, що дають можливість з’ясувати основні причини занепокоєння національних меншин змінами до Закону України “Про освіту”, а також оцінку ними мовної політики України в освітній сфері. На думку респондентів, серед головних причин, що призвели до виникнення напруги навколо цієї мовної статті, були названі наступні:

1. Небезпечна тенденція до втрати національної ідентичності, зникнення культурної спадщини та забування рідної мови: *“Причин багато, проте найголовніша загроза для долі народу. Незалежно від того, це молдовани, болгари, угорці, якщо позбавити народ мови, фактично він приречений на вимирання як народ”* (представник громадської організації);

2. Порушення прав, свобод, інтересів національних меншин, що гарантовані Конституцією України: *“Це виходить за межі Конституції, яка не дозволяє приймати закони, що позбавляють можливості забезпечення прав, свобод й інтересів – у Конституції чітко прописано, що держава забезпечує національним меншинами право навчатися рідною мовою. В Україні сьогодні є народи, що мають школи, в яких діти з 1-го до 11-го класу навчаються рідною мовою, не у всіх регіонах, так склалося історично, проте є. Прийняття цього закону обмежує їх права, зокрема в тому, що діти повинні навчатися з 1-го до 4-го класу рідною мовою, з 5-го до 9-го класу частково, а у 10-11 класах повністю українською мовою”* (представник громадської організації);

3. Нерозуміння різними суб'єктами освіти, національно-культурних товариств Одеської області механізму впровадження мовної статті Закону “Про освіту”: *“Найбільший недолік, пов'язаний із імплементацією цієї статті, адже не була підготовлена суспільна думка, люди просто не сприйняли її належним чином, чим і скористались наші зарубіжні партнери. Необхідно належним чином інформувати людей, у першу чергу, зважаючи на те, що закон про освіту рамковий, він носить декларативний характер, за ним буде закон про середню освіту, про профтехосвіту”* (освітянин);

4. Відсутність попереднього конструктивного діалогу з представниками етнічних меншин: *“Якщо люди не сприймають закон, це проблема держави, яка не пояснила, що в нього нічого такого не має. Оскільки все те, що невідомо, викликає занепокоєння. Їх непокоїть невизначеність, насамперед те, що будуть руйнуватися їх традиції”* (представник органів місцевої влади та самоврядування); *“Недоліком є те, що ніхто не був готовий до таких інтенсивних, швидких, різких змін – спочатку 5 вересня 2017 року було висунуто постанову, потім закон на обговорення, й тут же одне рішення, за ним – друге, запровадження нових перспектив розвитку української школи. Це легкий страх, а потім ...»* (освітянин);

5. Недостатньо ефективна інформаційна кампанія Міністерства освіти та науки України з роз'ясненнями щодо суті, моделі реалізації Закону України “Про освіту” 2017 року: *“Причиною того, що деякі люди негативно сприймали цей закон, стало те, що не було належним чином здійснено роз'яснення. Міністр освіти, Міністр закордонних справ виступали з цього приводу і пояснювали, що держава дала всі права національним меншинам, бо з 5-го класу починається підготовка до ЗНО українською мовою. Навпаки пішли на зустріч, щоб діти*

національних меншин мали можливість залишатися в Україні. Їхня мова залишилася (болгарська, албанська, ромська, молдовська, румунська); можуть вивчатися на факультативах. Коли людям пояснили, вони заспокоїлися” (освітянин); “Справа в тому, що я знаю багато громад, національних менших болгар, молдован, які з острахом сприйняли цей Закон, оскільки вони занепокоєні тим, що їм можуть заборонити вивчати їх рідну мову” (освітянин); “Перші занепокоєння національних меншин були пов’язані з тим, що вони будуть позбавлені можливості вивчення рідної мови. Дехто розумів, це як те, що українську мову будуть вивчати не разом з рідною, а замість рідної мови” (освітянин);

6. Недостатньо налагоджена стратегічна комунікація Міністерства закордонних справ України з країнами, чії представники проживають на території України: “Проблема полягала у погано налагодженій стратегічній комунікації, тобто Верховна Рада, прийнявши цей Закон, мала своєчасно повідомити Міністерство закордонних справ, щоб мати можливість прораховувати наші кроки на майбутнє. Відповідно Міністерство закордонних справ мало б подати країнам, чії представники проживають на території України, роз’яснення щодо того, як реагувати на конфліктні ситуації, що будуть виникати. Це, у свою чергу, дозволило б владнати проблему задовго до того, як виникнуть конфліктні ситуації” (представник органів місцевої влади та самоврядування);

7. Представників етнічних меншин непокоїть те, що їхня мова, зазвичай, не входить до переліку європейських мов, тому рідною мовою буде заборонено навчатися в системі освіти України: “Слід вивчати щонайменше державну, міжрегіональну (російську, адже без неї буде дуже складно), міжнародну (скажімо англійську) мови й додати до цього переліку національну (румунську, болгарську тощо). Україна у мовному питанні дуже сильно відстає від провідних країн світу. Можна навіть сказати, що вона не просто відстає, а знаходиться у проваллі. Якщо у Швеції, Швейцарії 70-80 % володіють білінгвізмом, трілінгвізмом, то в Україні, за офіційними даними, не більше 15 %. При цьому, я вважаю, що більшість респондентів, відповідаючи на запитання «Чи знаєте Ви мови і які саме?», видають бажане за дійсне. Насправді фахівці оцінюють ці показники як 2-3%, тобто цифри доволі загрозливі” (освітянин);

8. Відмінність громадської думки, уявлень, оцінок етнічних меншин, яка обумовлена різними суб’єктивно-об’єктивними чинниками: “Якщо в одних національних меншин є школи з повним циклом навчання національними мовами, а у інших – немає, то вже в цьому ситуація різниться. Якщо у представників єврейського товариства, згідно з усіма Європейськими хартіями, конвенціями, є право, яке гарантує можливість відкрити школу, то ці спільноти відкрили їх. Молдовські етноси відкрили три школи з повним циклом викладання в Одеській області, які є єдиними по всій Україні. Реакція перших і других на цей Закон буде

різнитися... У поляків є школи в Одеській області, де викладають польською мовою, у чехів своєї національної школи немає, у грузинів – вечірня школа “Алабама”..., тому кожен із представників тієї чи іншої нації по-своєму сприймає Закон, залежно від обставин” (представник органів місцевої влади та самоврядування).

Деякі респонденти також підкреслювали політичне маніпулювання мовним питанням: “Ситуацію спеціально “підігривають» одіозні політики” (представник органів місцевої влади та самоврядування), але, в той же час, серед опитаних представників місцевої влади та самоврядування простежується думка, що маніпулювання мовним питанням безперспективне: “мовні питання (так само, як і релігійні) завжди використовувалися політиками у власних інтересах й далеко не завжди на користь людей” (представник політичної партії).

Батьки учнів національних шкіл у своїх інтерв’ю підкреслювали, що їх непокоять зміни до Закону України “Про освіту”, оскільки переймаються тим, що їхнім дітям буде складно навчатися українською мовою, що негативно відобразиться на їхній успішності: “Можливо вони переймаються тим, що їх дітям буде складно. А з іншого боку, кому зараз легко? Моя дитина вже сьогодні знає такі фрази українською, які я перекласти не можу. Вони відстоюють своє право отримати базову освіту своєю мовою для того, щоб, мабуть, мати можливість отримати вищу освіту в іншій країні” (батько учня); “Можливо це страхи батьків, пов’язані з тим, що їхні діти не зможуть засвоїти нові знання українською мовою після навчання мовами національних меншин” (мати учня).

Учасникам якісного дослідження, а саме представникам органів місцевої влади та самоврядування та освітянам, ставилося питання щодо оптимального шляху реалізації мовної політики в Україні: “Який, на Вашу думку, оптимальний шлях реалізації мовної політики в Україні (залишити існуючий стан; викладати всі дисципліни українською мовою з 5-го класу; викладати всі дисципліни українською мовою з 10 класу; поступово довести викладання предметів українською мовою до 60-70% у випускних класах; викладати українською лише гуманітарні предмети; питання вибору мови викладання надати громаді тощо)?”

Аналіз відповідей респондентів щодо оптимального шляху реалізації мовної політики в Україні дає підстави для таких узагальнень:

1. Проводити державну інформаційну політику щодо популяризації української мови, культури та посилити інформаційну кампанію щодо мети, змісту та очікуваних результатів освітньої реформи, реалізації Закону: “Для того, щоб деполітизувати дискусію щодо мовної статті, у першу чергу, треба проводити державну інформаційну політику. І в останні чотири роки у цьому напрямку багато робиться, зокрема, підняття рівня обізнаності українського суспільства з питань історії України, української мови. Популяризація української мови в

інформаційних ресурсах. З іншого боку, в межах реалізації державної політики не варто піднімати питання, які можуть розділяти українське суспільство. Оскільки, як ніколи, потрібна згуртованість українського суспільства, а не навпаки” (представник органів місцевої влади та самоврядування).

2. Проводити круглі столи з представниками національних меншин, національно-культурних товариств: *“Діалог із залученням представників національних меншин, дипломатів – це найкраща форма вирішення питань. Мені, на жаль, невідомі конкретні заходи”* (представник органів місцевої влади та самоврядування).

3. Працювати над якістю українського інформаційного простору: *“Треба підняти якість українського інформаційного простору (нові передачі, фільми, видання нових, цікавих книжок, запровадження Інтернет-ресурсів тощо), для того, щоб було модно говорити українською мовою”* (представник політичної партії).

4. Створити при Міністерстві культури України відділ із питань національних меншин для визначення проблем національних меншин та їх вирішення: *“Була програма підтримки національних меншин. Сьогодні структурні підрозділи, що існували при Міністерствах розпустили, залишили в області одну особу в облдержадміністрації, яка займається цими питаннями, в районі взагалі нікого немає, фінансування немає ... Сьогодні фактично ніхто нічого не робить у цьому напрямку. Є програми по оптимізації, децентралізації, грошей виділяють мало, а контролю забагато”* (представник громадської організації).

5. Збільшити перехідний період впровадження положення статті 7 вищезгаданого Закону: *“Має бути м’який, поступовий перехід, без кардинальних зрушень. Потрібно заспокоїти, створити умови для того, щоб люди могли оптимально, без стресів вивчати мову”* (освітянин). *“Я думаю, що в національних школах перехід має бути поступовим, адже діти та вчителі не можуть одразу перейти на українську мову. Держава повинна навчати українською мовою студентів, які прийдуть в майбутньому до школи й будуть там працювати, але сьогодні не реалізується така робота”* (освітянин).

6. Якісна підготовка україномовних вчителів педагогічними вишами: *“Є певна інерція в школах, де вчителі все життя викладали російською мовою. Тут необхідно знаходити компроміс. Не звільняти ж усіх? Потрібен час, щоб змінилося покоління. Для цього, у першу чергу, необхідно працювати з педагогічними вишами”* (представник органів місцевої влади та самоврядування).

7. Розробка документів, актів, що роз’яснюють окремі пункти статті 7 для представників національних меншин: *“На мою думку, потрібні документи, акти, що роз’яснюють окремі пункти статті 7. Наскільки я розумію, після рішення Венеціанської комісії будуть певні розмежування щодо можливості вивчення мов народів, які проживають на території України. Для одних – це можливість лише збереження рідної мови, а для інших – розширення обсягу її вивчення. Такого роду*

акти, які уточнюють статтю 7, будуть сприяти її подальшій реалізації” (представник органів місцевої влади та самоврядування).

8. Забезпечення всіх шкіл, в яких навчаються представники національних меншин, усім необхідним для навчального процесу (навчально-методичними матеріалами, підручниками, комп’ютерними програмами, презентаціями): *“Забезпечити абсолютно всі школи, які мають представників національних меншин, всім необхідними (навчально-методичними матеріалами, підручниками, комп’ютерними програмами, презентаціями)”* (освітянин).

9. Працювати над українізацією науки, підготовкою якісних наукових праць державною мовою: *“Варто здійснювати українізацію наук, у першу чергу, точних. Ще за радянських часів, не говорячи про сьогодні, в Україні не було гарних підручників, книг із дисциплін природничого циклу українською мовою. Треба розробляти термінологію з географії, біології та інших точних наук саме українською мовою”* (представник органів місцевої влади та самоврядування).

10. Проведення інформаційної кампанії вчителів із батьками учнів: *«Необхідно проводити зустрічі, інформувати людей, адже ніхто нічиїх прав не порушує. Ми зустрічались із батьками і розповідали, що держава витрачає величезні кошти на те, щоб перекласти збірки тестів ЗНО на мови національних меншин, при цьому серед дітей обирають складання ЗНО угорською, болгарською лише одиниці, то чи варто це робити. Ніхто не забороняє їм вивчати мову національних меншин, вступати до вузів в Болгарії, Угорщині чи ще десь, але чому держава повинна сплачувати за них?»* (освітянин). *«Освітняни мають донести інформацію до дорослих, батьків, дітей, про те, що українська мова – це є рідна для нас мова. Прийняття Закону в жодному разі не обмежує їх права у вивченні рідної мови, збереженні культури, традицій їх народу»* (освітянин).

11. Толерантне ставлення до представників національних меншин у суспільстві та зважений шлях реалізації мовної статті: *“Для того, щоб зняти напругу, повинна бути толерантність, без якої ми не можемо збудувати громадянського суспільства. Напругу повинна знімати влада своїми “поступовими кроками”* (освітянин). *“Оптимальний шлях – зважений, у першу чергу, з тих питань, які постають перед нашою освітою зараз. Якщо постає питання мови, то навчання в школах має бути українською мовою, а національним меншинам, які є в Україні (а у нас їх достатньо багато), повинні бути надані можливості для вивчення їх рідних мов, для того, щоб вони не забували свою приналежність. Це стосується не тільки нашого регіону, болгар, молдован, а й кримсько-татарських народів та інших. Ми не можемо заборонити людям знати мову їх предків. Держава повинна максимально створити умови для того, щоб громадяни вільно почували себе в країні й знали не тільки державну мову, а мову своїх предків”* (освітянин).

Грунтовний аналіз уявлень та оцінок усіх учасників дослідження уможливує виокремлення основних причин браку солідарності щодо прийняття статті 7 Закону України “Про освіту”. Так, згідно з позицією більшості інформантів, серед основних причин виникнення напруги при реалізації цієї статті доцільно вказати такі три їх групи:

1) інформаційні, пов’язані з неефективною інформаційною кампанією Міністерства освіти та науки України щодо роз’яснення імплементації мовної статті та, як наслідок, нерозуміння змісту та шляхів реалізації 7-ої статті Закону представниками національних меншин, учнями шкіл із мовою навчання меншин та їхніми батьками;

2) соціокультурні, пов’язані з тенденцією до втрати національної ідентичності та забування рідної мови представниками етнічних меншин. При цьому супротиву представників етнічних меншин щодо вивчення української мови немає – швидше, спостерігаємо їхнє бажання не втратити рідну мову: *“Ми українську мову вивчаємо зараз, і у нас немає проблем. Але як би нам зберегти болгарську мову?”*;

3) політичні (внутрішньополітичні та зовнішньополітичні), пов’язані з політичним маніпулюванням мовним питанням, використанням його для отримання політичного капіталу; реакцією деяких країн, які мають в Україні великі діаспори.

Узагальнюючи результати дослідження, зазначимо, що учасники глибинних інтерв’ю основні шляхи подолання проблем і викликів навколо мовної статті Закону України “Про освіту” вбачають у наступному: продовження діалогу та проведення круглих столів із представниками національних меншин та національно-культурних товариств; встановлення балансу між вивченням рідної мови та володінням державною мовою; створення умов для якісного викладання різних дисциплін українською мовою та ін. При цьому учасники дослідження підкреслювали необхідність міжкультурного діалогу; вказували на те, що *“рано чи пізно ми зрозуміємо, що мова національних меншин не розділяє, а згуртовує, енергія різних культур дає можливість по-іншому підійти до вирішення проблем. У цьому сенсі є практика Європейського союзу, коли етнічні, політичні кордони є точками зростання”* (представник органів місцевої влади та самоврядування).

Результати проведеного емпірико-соціологічного дослідження вказують на необхідність подальшого глибокого наукового осмислення сучасних мовних ідентифікаційних процесів, зокрема, проведення оціночних досліджень мовної політики держави в освітній сфері; дослідження актуальних проблем, пов’язаних із реалізацією освітньої реформи в Україні.

Валентина Подшивалкіна
Тетяна Мельник

Гуманітарні проблеми прикордоння: соціологічні виміри

Незалежність країни постає як головна умова прояву колективної суб'єктності та врахування особливостей культурного, мовного, політичного, металого і інших контекстів розвитку як країни у цілому, так і прикордонних територій. Становлення незалежної України збіглося за часом із появою нових видів небезпек, зокрема тероризму, інформаційних війн тощо. Крім того безпека розглядається не тільки як справа держави та вузького кола політиків і військовослужбовців. Багато сучасних дослідників зауважують, що державні інституції не забезпечують подальшу боротьбу проти нових загроз людству. Наприклад, У. Бек характеризує сучасну ситуацію таким чином: "Небезпека виходить за межі однієї країни, і ми стаємо членами "світової команди небезпеки"¹. З. Бауман стверджує про наявність тенденції переходу від соціально-орієнтованої держави з традиційним "побоюванням щодо безробіття та інфляції" до "держави індивідуальної безпеки"². О. Яницький вказує на зростаючу залежність держави, суспільства в цілому, окремих громад та осіб від швидко мінливого внутрішнього та зовнішнього контекстів, включаючи глобальні та локальні; дедалі меншої передбачуваності; постійно зростаючої можливості нових загроз і ризиків³. Тому останнім часом державна безпека більшості країн базується не лише на політичному контролі ситуації та на суверенності країни, а й на громадській безпеці, що спрямована на збереження культури, соціальних інститутів і різних стилів життя.

У широкому сенсі безпека визначається як відсутність загроз для існування певної особи, громадськості, країни, світу для реалізація їхніх інтересів, а також наявність ефективного захисту від них. Відповідно, акцент ставиться на трьох основних рівнях безпеки: безпека особистості, національна безпека, міжнародна (глобальна) безпека.

З 1997 року в Україні діяла Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, схвалена Постановою Верховної Ради України. У 2003 р. уперше прийнято Закон України «Про основи національної безпеки України», на зміну якому в 2018 р. прийнято «Закон про національну безпеку України»⁴. У цьому документі до фундаментальних національних інтересів України віднесені:

¹ Бек У. *Общество риска. На пути к другому модерну*/ Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой; Послесл. А. Филиппова. М.: Прогресс-Традиция, 2000, с.18.

² Bauman Z. *Lequid Modernity*. Polity Press. 2000, 230 p.

³ Яницький О.Н. *Социология риска: ключевые идеи* // Мир России. 2003, Т. XII, № 1, с.18.

⁴ Закон про національну безпеку України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>

- 1) державний суверенітет і територіальна цілісність, демократичний конституційний лад, недопущення втручання у внутрішні справи України;
- 2) сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства і держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення;
- 3) інтеграція України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин із іншими державами.

Загалом, згідно з цим Законом, державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної та кібербезпеки України тощо. Виходячи з цього Закону, особливу проблематику складає безпека прикордонних територій. Їх статус є результатом зовнішньої та внутрішньої політик держави. В умовах, з одного боку, існування централізованих держав зі столицями та периферією, а з іншого, – формування єдиної Європи, саме розвиток прикордонних територій постає як актуальна проблема.

Прийняття Акту незалежності України у 1991 р. актуалізувало переосмислення зовнішньополітичних відносин із такими країнами як Росія, Білорусь, Молдова, Болгарія, Угорщина, Румунія, Польща та інші країни, що межують із Україною, а також пошук нових форм транскордонного співробітництва, захисту власних національних інтересів (у тому числі й нових форм культурної та фінансової підтримки національних меншин). Іншими словами, мінімізація соціальних та економічних ризиків прикордонного регіону стає одним із чинників підвищення рівня національної безпеки країни в цілому.

Дослідницьким завданням є спроба виявити основні контексти прикордоння за результатами міждисциплінарного дослідження, проведеного одеськими психологами, міжнародниками, соціологами в рамках проекту «Контекстність освіти у прикордонних вищих навчальних закладах як умова особистісної, регіональної та міжнародної безпеки», який фінансувався МОН України¹. У статті зроблено декілька посилань на результати 10 фокусованих групових інтерв'ю, проведених зі старшокласниками, їхніми вчителями та батьками у містах Бессарабії, а саме:

¹ Коваль І.М. Подшивалкіна В.І. *Современные контексты высшего образования и проблемы социокультурной безопасности* // Человек. Сообщество. Управление, 2013, №4, с. 17-30. Подшивалкіна В.І. *Контекстность высшего образования и проблемы формирования среднего класса в Украине* // *Inegalităţisociale în Republica Moldova. Constituirea clasei de mijloc / col. red.: Victor Mocanu (coord.) [et al.]; – Chişinău : „Tipografi a Centrală”*, 2017, 440 p., p. 68-75. Podshyvalkina V., Melnik N. *International, National and Humanitarian Dimensions of Security in the Southern Border Regions of Ukraine* // *Contemporary Socio-Economic Issues of Polish-Ukrainian Cross-border Cooperation*. - Warsaw, 2017, p.138-139.

Тарутині, Вилкове, Рені, Кілії та Болграді. Процес прийняття рішень щодо набуття випускниками шкіл вищої освіти виступав головним фоном цих інтерв'ю. Результати дослідження були опрацьовані за допомогою триетапної дослідницької технології (так званої обґрунтованої теорії за А.Страусом та Б. Глейзером). Основний задум дослідження був пов'язаний із розумінням особливостей урахування контекстів прикордоння у вищих навчальних закладах. Однією з гіпотез дослідження було те, що абітурієнти, вчителі та батьки з безпосереднього прикордоння мають власне бачення актуальних проблем свого регіону та його бажаного майбутнього. Виходили також із того, що розуміння та врахування цих проблем вищими закладами освіти регіону при підготовці спеціалістів можуть бути корисними як для розвитку регіону, так й для оптимізації кар'єрних стратегій випускників.

Аналізуючи висловлювання інформантів різного віку щодо проблем розвитку прикордоння, виокремлено головний конструкт більшості наративів, а саме *"глокальні (одночасно глобальні та локальні) виміри державної політики"* і дві основні субкатегорії: міжнародні (або зовнішні) та внутрішні справи. За результатами дослідження, учасники всіх фокус-груп під час інтерв'ю передусім звертали увагу на міжнародну діяльність держави, яка впливає на їхнє життя безпосередньо, зокрема на конкретні міжнародні угоди та особливості міждержавних відносин зі сусідніми країнами, зокрема на умови для транскордонного співробітництва.

Щодо *транскордонного співробітництва* учасники фокус-груп зазначають, що кордони не сприймаються лише як безпековий бар'єр, але й слугують контактними пунктами між людьми та різними народами суміжних територій. Як приклад, цитата: *"За допомогою "перехресного запиленнями" ми самовдосконалюємося, розвиваємося, а не регресуємо, використовуємо сучасні автомобілі, транспорт, технології тощо"* (В., Тарутине). Н. Андерсон підкреслює, що *"прикордонна територія – це місце з особливими рисами, властивими по обидва боки кордону"*, що підтверджує ідею про напівкругову та кругову економічні зони прикордонних регіонів. Тобто успішний розвиток регіону можливий лише за бажання співпрацювати та будувати динамічні відносини усіма країнами учасницями.

Необхідність транскордонного співробітництва базується: на багатовікових міжетнічних зв'язках, що сформувалися під час зміни кордонів та передачі території від однієї країни до іншої; на повсякденних потребах людей, зважаючи на багаточисленні змішані шлюби та поліетнічні відносини; на історично високому рівні освітянських зв'язків (багато мешканців регіону отримали освіту в навчальних закладах сусідніх країн, зокрема Молдови); на потребах сучасного бізнесу. Саме

повсякденна та економічна доцільність сприяє розумінню необхідності взаємовигідних контактів у різних сферах, а також економічній та соціальній безпеці.

Друга важлива складова – дво- та багатосторонні міжнародні угоди або юридичні аспекти функціонування прикордонних територій як інструменти закордонної політики. Разом із тим, інформанти зазначали, що *багатосторонні міжнародні угоди* на державному рівні, що як правило, створюються політиками з благородними намірами, але можуть призводити до катастрофічних наслідків на регіональному та місцевому рівнях. Як приклад, наводиться виведення збройних сил із південних кордонів після отримання Україною незалежності відповідно до міжнародних домовленостей про 300-км демілітаризовану зону. Наведемо цитату з інтерв'ю: "Це було в цілому для держави правильно. Я на 90 % упевнений ... Разом із тим, військові, які були виведені з наших територій, та їхні сім'ї були елітою міста (викладачі, лікарі та військові). І загальний рівень культури нашої еліти був вищим" (А., Тарутине). Або інше висловлювання: "Я мешкаю біля Березино ... Це село було розвинутим завдяки військовим. Воно було густо заселеним під час існування військової бази, з великою кількістю ферм, котрі її обслуговували" (Є., Березино). Погіршення соціально-демографічної структури прикордонних територій – одна з небезпек та викликів їх розвитку. Але це проблема і всієї країни. За даними ООН, Україна входить у десятку країн світу з найвищими темпами скорочення населення. За прогнозами Інституту демографії НАН України, до 2050-го року населення України може скоротитися до 25 млн. осіб завдяки старінню населення, зниженню рівня народжуваності, міграції тощо.

У той же час, навряд чи можна нехтувати такими багатосторонніми угодами, як Угода про асоціацію, про зону вільної торгівлі та безвізовий режим із ЄС тощо. Ці важливі для розвитку країни політичні угоди безумовно матимуть особливе значення для прискорення розвитку прикордонних регіонів і для забезпечення їх безпеки. Наслідком цього є необхідність реструктуризації та переорієнтування регіону для підтримки робочих місць та стабільності.

Міждержавні відносини – третя складова міжнародних справ. Саме відсутність суттєвих викликів безпеки в регіоні сприяла тому, що в дискусіях загалом увага фокусувалася на потенційних загрозах, аніж ризиках реальних конфліктів. Таким чином, міжнародні справи є предметом постійної рефлексії мешканців прикордонного регіону. Наразі, як зауважували респонденти, вони виступають суб'єктами, які тільки враховують у своїх соціальних практиках наслідки міжнародної політики держави, але, поки що, не впливають на рішення, від яких залежить їхнє життя. Мабуть, місією національних прикордонних університетів є формування в студентів компетенцій у міжнародних справах країни загалом та держав-сусідів зокрема.

Другою субкатегорією, яку було виокремлено за результатами аналізу фокусованих інтерв'ю, є *внутрішні справи країни*. Передусім, йшлося про низький рівень соціального благополуччя, зайнятості та заробітної плати в регіоні. *"Робота недоплачена ... Немає різноманітності зайнятості і низька заробітна плата"* (В., Тарутине). *"Усі професії важливі взагалі, але тут ми маємо низькооплачувану роботу. Насправді немає перспектив розвитку"* (М., Кілія). Результати фокусованих дискусій свідчать про економічний занепад південного регіону, про нерациональне використання території та людських ресурсів, що є показником економічної небезпеки та викликом, а відтак потребує відповідної реакції держави та місцевих органів самоврядування.

Окрім того, активно обговорювалася адміністративна політика держави та проблеми інфраструктури регіону, зокрема об'єднання районів та їхні наслідки при низькому рівні розвитку громадської активності та самоврядування. На думку учасників фокус-груп, небезпечною є ймовірність послаблення економічних, культурних, соціальних та інших зв'язків між містами і селищами регіону, як наслідок, загроза стагнації та занепад розвитку окремих районів без урахування їх історії та внеску в розвиток регіону.

Третій вимір внутрішньої політики пов'язаний із *розвитком національних меншин і мовної політикою*. *"Тут багато національностей, у тому числі молдавани. Взагалі домінуючими національностями в регіоні є болгари, молдавани, гагаузи, українці, росіяни"* (В., Тарутине). *"Як багатокультурний регіон, тут ми знаємо деякі інші мови"* (Ш., Болград). Таким чином, на думку учасників фокус-груп, саме національні меншини та молода генерація мешканців регіону зі знанням мов сприятимуть подальшому зміцненню зв'язків як із центральною владою, так і з сусідніми країнами.

Останній вимір внутрішньої політики безпосередньо пов'язаний із *освітою*. Безсумнівно, основні рішення та напрямки реформи у сфері освіти формуються на державному рівні з подальшим практичним впровадженням у регіони, але історична своєрідність кожного з них потребує врахування їхніх потреб та можливостей. Інформанти безпосередньо вказують на відсутність висококваліфікованих фахівців та нерозвинену контекстну освіту. Як приклад: *"Давайте уявимо собі, що протягом десяти років наша країна зробить державні інвестиції в розвиток інфраструктури регіону. Це стільки нових спеціальностей!"* (С., Вилкове).

Разом із тим, аналізуючи дві основні субкатегорії – "закордонні (зовнішні) справи" і "внутрішні справи" – виявлено спільні складові, що розкривають сутність цих субкатегорій та їх об'єднують. Звернемо на них окрему увагу. Передусім, йдеться про розвиток зовнішньої та внутрішньої *"інфраструктури"*. Учасники фокус-груп говорили про прогалини та потреби у покращенні транспортних комунікацій усередині країни і міжнародних транспортних маршрутів. Причинами

виникнення цих проблем є загальнодержавна економічна криза, послаблення прикордонного співробітництва, а також відсутність середньо- та довгострокової стратегії розвитку прикордонного регіону. Прикладом впливу інфраструктури на зв'язки між державами (історично високі, але зараз знехтувані): *"Залізниця до Молдови закрита, і я сумніваюся, що хтось її використовує. Раніше все було як за годинником: молдаване відвідували нас і навпаки – ми їх"* (А., Тарутине). Як правило, в прикордонних регіонах доцентрові сили політичного впливу держави зустрічаються з відцентровими силами економічних впливів із сусідніх держав. Це забезпечує тіснішу співпрацю в регіоні, включаючи обидва боки кордону, за умов належного функціонування інших чинників, зокрема інфраструктури, мирного співробітництва на міждержавному рівні тощо. Інформанти вказують на необхідність відновлення втрачених та створення нових інфраструктурних проектів як всередині країни, так і за кордоном, оскільки саме інфраструктура відіграє роль стартеру на весь спектр розвитку регіону.

Ще однією спільною складовою двох субкатегорій є *"кримінальність"* щодо безпеки як держави, так і людини. Хоча більшість опитаних представників цих регіонів акцентували увагу на вуличних злочинах, у групових дискусіях також згадувалися особливі прикордонні кримінальні справи (незаконна міграція, контрабанда тощо). Існують різні причини такого явища, але, так чи інакше, місія держави полягає в подоланні всіх викликів, гарантуванні безпеки людей та створенні сприятливих умов для розвитку. Серйозною перепорою для розвитку прикордонних регіонів є потенційна небезпека пов'язана з *міжнародною злочинністю* (незаконна міграція, контрабанда тощо). Про це свідчать учасники дослідження: *"Багато людей приїжджають із інших країн із різними намірами. Деякі несуть загрозу для розвитку регіону"* (І., Рені).

Таким чином, результати дослідження вказують на необхідність контролю кримінальної ситуації на державному рівні в межах сучасних реформ, що лише набирають обертів, а також на міжнародному рівні, в рамках тісного співробітництва та протистояння міжнародному криміналітету.

Третьою загальною складовою, що об'єднує дві субкатегорії (міжнародні та внутрішні справи), є *"економічний регіоналізм"*. Економіка є важливою компонентою внутрішньої та зовнішньої політики держави, що передбачає не лише співробітництво, але й інші чинники, що, як свідчать результати дослідження, розглядаються населенням як найважливіші пріоритети безпеки. Серед таких чинників учасники фокус-груп виокремили *протекціоністську політику держави* щодо внутрішніх виробників та споживачів. Така ситуація пов'язана з нерівномірним економічним розвитком України та сусідніх країн, а також недостатньою спрямованістю влади на попередження певних негативних тенденцій. Як приклад, тенденція *демпінгування*. Цитата з фокус-групової дискусії: *"Існує сильний вплив*

кордону на постійне зростання цін. Оскільки молдавани перетинають кордон і просто, змінюючи лей на гривню, мають значні споживацькі переваги в 1,5 рази. Як ви розумієте, в Україні є криза, але не в Молдові, і вони купують весь товар значно дешевше, ніж вдома. Це створює дефіцит, ціни піднімаються, оскільки для продавців немає іншого шляху, і для місцевих мешканців економічно дуже важко" (Ш., Болград).

Таким чином, результати дослідження свідчать про те, що економіка прикордонного регіону потребує використання протекціонізму для місцевого виробника. Протекціонізм як державна політика спрямований на боротьбу з негативними зовнішніми впливами на економічну ситуацію всередині країни. Насправді, стабільність роботи місцевих виробників не є синонімом економічного зростання. Потрібні зусилля держави, щоб забезпечити найкращі умови для торгівлі на міжнародній арені. Саме на це спрямована Угода про асоціацію з ЄС та деякі інші правила торгівлі, які на перший погляд виглядають як капітуляція протекціоністських механізмів захисту вітчизняного виробника. Але вони насправді відкривають набагато більше нових переваг, оскільки розширюють можливості для просування товарів національних виробників за кордоном, а також забезпечують прогнозоване зниження цін для внутрішніх споживачів завдяки позитивному ефекту масштабу та жорсткій конкуренції з іноземними виробниками. Так чи інакше, існують певні занепокоєння серед населення, висока потреба в компенсаційних механізмах та моніторингу наслідків державних рішень.

Ще одна загальна складова *"відпочинок або рекреація"*. Ця складова має декілька важливих вимірів, які об'єднують зовнішні та внутрішні контексти існування прикордонних регіонів. На жаль, поки що рекреаційні можливості регіону та сприятливі умови навколишнього середовища не стали основою для розвитку регіону на державному та міждержавному рівнях. Передусім, мова йде про екологію та навколишнє середовище регіону, що за своєю якістю відповідають високим міжнародним стандартам. Наприклад, *"Місто добре розташоване в екологічному сенсі: свіже повітря і чиста вода"* (С. з Вилкове). Таку думку поділяють й інші учасники фокус-групових дискусій: *"У нас прекрасна природа, чудовий Дунай, свіже повітря, багато зелені та рослин."* (Д., Вилкове); *"Я обожнюю наше місто. Це природа. Німці розповіли мені: "Ти живеш на небесах. Венеція, українська Венеція"* (Ж., Вилкове). Крім того, учасники дослідження вказують на потенціал для розвитку туризму: *"Якщо ми могли б привести місто на міжнародний рівень, рекламуючи та поширюючи інформацію про це місто! Наприклад, у нас є ерики (неглибокі канали), якщо б ми могли їх культивувати"* (А., Вилкове).

Разом із тим, усі респонденти вказували на проблемні моменти, пов'язані з організацією дозвілля в регіоні. Як приклад: *"Тут не вистачає кінотеатрів, це важливо для молоді. Як правило, запитують, чи відвідуємо ми театр? Але у нас*

немає нічого, немає можливості їхати до Одеси або до Галац (Румунія) та насолоджуватися атмосферою" (В., Рені).

Усі вище згадані складові створюють ланцюжок залежності процвітання регіону від внутрішніх та зовнішніх чинників. Учасники фокус-груп вказували на потребу в державних та міжнародних інвестиціях у розвиток туризму. Під час дискусії учасники багато разів згадували міжнародний досвід роботи з подібними територіями та про інтереси іноземних інвесторів. Проте, усі відзначали необхідність внутрішніх зусиль для того, щоб зробити цю територію привабливою для майбутніх інвесторів. Розвиток індустрії дозвілля та відпочинку сприятиме як задоволенню потреб жителів регіону та країни загалом, так і створенню нових видів економічної діяльності та нових робочих місць.

Підсумовуючи, варто підкреслити, що усі згадані вище категорії, їх характеристики та виміри у більшості випадків є багаторівневим конструктом як сильних, так і слабких аспектів мультикультурних прикордонних регіонів, відображають існуючі виклики та необхідність їх подолання. Хоча між містами та селищами південного прикордонного регіону існує певна відмінність за існуючим станом та першочерговими пріоритетами розвитку, але, загалом, учасники фокусованих групових інтерв'ю особливу увагу приділяли процесу прийняття рішень на державному рівні з урахуванням конкретних імовірних наслідків для прикордонних регіонів. Результати дослідження свідчать про те, що кордон у таких регіонах дійсно відіграє подвійну роль у вимірах безпеки та співпраці. З історичних причин кордони за радянських часів в основному сприймалися як бар'єри від загроз, і такий підхід все ще залишається актуальним, зважаючи на контрабанду, міграцію та загрозу територіальній цілісності, але водночас формується тенденція сприйняття кордону як контактного пункту.

Це створює нове бачення кордонів як пунктів із сумісним капіталом, товарами та міжнародними взаємозв'язками. Про це багато разів згадували учасники інтерв'ю. Щодо військової небезпеки, то ці потенційні виклики не зазначалися як актуальні для південного прикордоння України. Частіше обговорювалися питання забезпечення особистої безпеки, зокрема економічної. Згадуючи радянські часи, мешканці регіону вказують на промахи та невдачі сучасних керівників країни в реорганізації регіональних управлінських структур і функціонуванні промислового та сільськогосподарського комплексів регіону.

Звідси ситуація з ринком праці в регіоні ускладнюється двома різними чинниками. З одного боку, молода генерація з високими амбіціями, освітою та намірами залишити невеликі міста і села. З іншого боку, існує незначна кількість робочих місць із низькою заробітною платою та важкими умовами праці. Як наслідок, на регіон впливають відцентрові та доцентрові тенденції з орієнтацією на тісніші транскордонні відносини, а молодь залишає свої рідні міста та робить

спроби домагатися кращого життя або за кордоном, або в регіональних центрах. Серед причин, через які молодь залишається в регіоні часто згадують сім'ю, природу та стиль життя.

Нові технології та швидкі лінії зв'язку могли б бути використані для розвитку регіону, не зважаючи на відстань прикордоння від геополітичного центру держави, але слабка інфраструктура та відсутність державних програм розвитку прикордонних територій не сприяють вирішенню проблеми.

Рано чи пізно, ця ситуація має бути вирішена шляхом розробки системи дій, направлених на боротьбу із нагальними викликами та загрозами як на прикордонному, так і на державному рівні задля унеможливлення повторення ситуації на сході України та в Криму. Прикордонні регіони повинні відчувати, що існує загальний план їхнього розвитку як форпосту країни.

Подолання бідності та покращення регіонального розвитку учасники дослідження пов'язують із системою освіти та мотивацією студентів повернутися до своїх рідних місць. Окрім того, вони пропонують повернутись до практики першого працевлаштування випускників навчальних закладів по всій державі. Саме освіта є вагомим чинником розвитку багатонаціональних прикордонних регіонів. Разом із тим, результати опитування свідчать про необхідність подальшого вивчення особливостей розвитку прикордонних територій. Окреслення цих особливостей постає як наукова проблема в умовах розвитку громадянського суспільства та зменшення можливостей централізованих держав.

Контекстна освіта надає величезний спектр можливостей для урахування місцевих особливостей та запровадження змін із локальними та глобальними позитивними наслідками. Всі проблеми, з якими стикаються роботодавці та працівники регіону, пов'язані з відсутністю належної підготовки студентів – майбутніх фахівців для роботи в багатонаціональних прикордонних регіонах. Це призводить до необхідності відкриття не тільки нових спеціальностей у регіональних закладах вищої освіти, але й врахування регіональних контекстів у підготовці спеціалістів.

Andrzej Nikitorowicz

**Konflikty narodo- etniczne oraz tożsamościowe
w społeczności pogranicza na przykładzie mieszkańców
województwa podlaskiego**

Wprowadzenie

Obecnie Polska należy do grona państw najbardziej jednolitych pod względem narodo- kulturowym w Europie. Na tym tle województwo podlaskie jest regionem szczególnym. Północno-wschodnie pogranicze Polski to wyjątkowy obszar w obrębie całego kraju, niezwykle atrakcyjny także z punktu widzenia realizacji badań nad tożsamością etniczno-narodową mieszkańców. W zasadzie każde pogranicze jest terenem specyficznym, a jego specyfika warunkowana jest wprost różnorodnością zamieszkujących ten obszar mieszkańców, ich religii, kultury oraz przynależności narodowej. Właśnie te różnice kulturowe, których istnienia większość mieszkańców województwa jest świadoma oraz ciągły i długotrwały kontakt z „innymi” budują szczególny klimat województwa podlaskiego¹. Co więcej, na wschodnim pograniczu Polski, stykają się i przenikają nawzajem nie tylko kultury i działania sąsiednich krajów i narodów, ale również dwie odmienne cywilizacje: Wschodu i Zachodu. Zachodu najogólniej kojarzonego z racjonalnością, indywidualizmem czy nauką oraz Wschodu, któremu przypisuje się irracjonalność, kolektywizm czy mistycyzm.

Na sytuację pogranicza składają się cztery aspekty: terytorialny, treściowo- kulturowy, interakcyjny i świadomościowy². W tym ujęciu pogranicze to miejsce, gdzie występują trwałe relacje międzykulturowe, wykształciły się różne nowe typy i formy współżycia społecznego, a tożsamość mieszkańców powstaje na bazie oddziaływania wielu kultur. W tym miejscu następuje konfrontacja stereotypów i postaw negatywnych z rzeczywistym zachowaniem i odmiennością kulturową, co często prowadzi do pozytywnego przewartościowania stosunku członków różnych grup etnicznych i religijnych wobec siebie oraz do dialogu międzykulturowego, ale równie dobrze może prowadzić do konfliktów i nieporozumień.

Województwo podlaskie jest określane i promowane przez magistrat jako wielokulturowe i takim widzą je jego mieszkańcy. Region jako zróżnicowany kulturowo

¹ A. Sadowski, *Białystok. Kapitał społeczny mieszkańców miasta*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok 2006.

² J. Nikitorowicz, *Pogranicze. Tożsamość. Edukacja międzykulturowa*, Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, Białystok 1995.

w dużym lub średnim stopniu postrzega około 90 procent mieszkańców¹. Mieszkający tu Polacy, Białorusini, Litwini, Ukraińcy, Rosjanie, Tatarzy, Czeczeni, katolicy, prawosławni, mniej liczni muzułmanie, a nawet protestanci tworzą niepowtarzalną mozaikę kontaktów międzykulturowych, co ma swoje odzwierciedlenie w aktywności mniejszości. Mniejszościowe stowarzyszenia, prasa, radio, inicjatywy czy imprezy kulturalne są najlepszym dowodem różnorodności kulturowej i etnicznej województwa. Nastąpiło tu zinstytucjonalizowanie zróżnicowania kulturowego i doprowadzenie do sytuacji, w której każda z mniejszości autochtonicznych ma trwałe miejsce w życiu lokalnej społeczności. Taka sytuacja zakorzenienia, tak przedstawiciele większości jak i mniejszości narodowych, rodzi wiele pytań, z zakresu stosunków międzykulturowych i postaw, na które najczęściej nie ma jednoznacznych odpowiedzi. Północno- wschodnie pogranicze Polski jest nietypowe również z tego względu, że sąsiadujące tu ze sobą mniejszości narodowe oraz etniczne stanowią tak samo rdzenną ludność tych obszarów, jak i Polacy. Ewenement ów sprawia między innymi, że „obcy” na Podlasiu nie są związani z napływem ludności czy emigracją, są najczęściej wielopokoleniowo zakorzenieni na tych obszarach, są „tutejsi”. Ta sytuacja najczęściej jest postrzegana jako szansa, a samo środowisko heterogeniczne kulturowo jako stymulujące otwartość podmiotu na pluralizm kulturowy i tolerancję. Województwo podlaskie może służyć jako przykład koegzystencji, ale także potencjalnych konfliktów o charakterze międzykulturowym, gdyż jest jednym z najbardziej heterogenicznych regionów w Polsce. Dodatkowo może służyć jako przykład standardowego ruralnego regionu wschodniej Polski, w którym, również w miastach, jest bardzo wysoki odsetek ludności pochodzenia wiejskiego.

W ostatnich latach na tym wielokulturowym obrazie mieszkańców województwa pojawia się coraz więcej rys, pod postacią lokalnych konfliktów o źródłach etnicznych, narodowych i religijnych. Pojawiające się lokalne konflikty na tle narodowym i religijnym mogą sugerować, że wpływ na nie miał dostrzegany powszechnie kryzys migracyjnym, budowane i widoczne zwłaszcza w mediach poczucie zagrożenia oraz zróżnicowanie w dostępie do zasobów. Widoczne stało się odradzanie organizacji nacjonalistycznych w największym mieście województwa Białymstoku jak i całym regionie. W tym kontekście bardzo ciekawym byłoby porównanie badań naukowych dotyczących stosunku do „innego” sprzed wystąpienia kryzysu migracyjnego i przeprowadzenie badań po. Bardzo ważną zmienną mogącą wpływać na stosunek do „obcych” w regionie i przetasowania istniejącej sytuacji, zmiany postaw zarówno wobec autochtonicznych mniejszości jak i imigrantów, jest poczucie zagrożenia i strachu. Istniejące w świadomości mieszkańców hipotetyczne poczucie zagrożenia imigracją osób z obszarów odmiennych kulturowo

¹ A. Sadowski, *Białystok. Kapitał społeczny mieszkańców miasta*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok 2006, s. 230.

traktują jako istotną sytuację eksperymentalną. Należy również zaznaczyć, że pojawianie się konfliktów narodo- etnicznych nie musi być objawem słabości mniejszości i ich rosnącego podporządkowania, ale wręcz odwrotnie¹.

W dzisiejszej rzeczywistości społecznej problem konfliktów, współistnienia, postrzegania się nawzajem i współpracy różnych społeczności odrębnych etnicznie, narodowościowo i religijnie staje się szczególnie istotny. W sytuacji gdy wspólnotę europejską trawi kryzys jedności, pojawiły się silne ruchy odśrodkowe w wielu państwach (np. Hiszpania), idea wielokulturowości zdaje się ustępować powracającej tryumfalnie idei państwa narodowego, a państwa europejskie zapełniają się migrantami i uchodźcami o całkowicie odmiennej kulturze, musimy prowadzić, analizować i wyciągać wnioski z badań koncentrujących się na relacjach międzykulturowych (w tym konfliktach) i postrzeganiu „obcego” etnicznie, narodowo czy religijnie. W tej sytuacji należy zwrócić uwagę nie tylko na współpracę między kulturami, narodami i grupami etnicznymi, ale również na sytuacje konfliktowe, tak aby można było je przewidywać i kontrolować.

Konflikt narodo-etniczny oraz czynniki sprzyjające jego pojawieniu się w województwie podlaskim

Konflikty, sprzeczności, niezgodności są ważnymi, nieuniknionymi i powszechnymi zjawiskami życia społecznego. Analiza konfliktów, dotarcie do i zrozumienie ich źródeł oraz sposobów ich rozwiązywania stały się częstymi tematami prac i badań naukowych. Jednym z podstawowych rodzajów konfliktów, widocznym w nowoczesnych i heterogenicznych kulturowo społeczeństwach i państwach, stał się konflikt etniczny.

Termin konflikt etniczny nie jest jednoznacznie stosowany i rozumiany zarówno w języku potocznym, jak też w nauce. Stosuje się go nie tylko w celu oznaczenia różnych form starć i przejawów wrogości o podłożu etnicznym i kulturowym, z jakimi spotykamy się dosyć często w życiu społecznym, ale także w celu określenia różnych sytuacji konfliktotwórczych, które mogą, ale wcale nie muszą, prowadzić do otwartych i gorących konfliktów. Oczywiście należy podkreślić, że do powstawania, trwania i ujawniania się konfliktów etnicznych niezbędne są wyraźna świadomość i tożsamość etniczna, świadomość kulturowej odrębności poszczególnych grup, kontakt pomiędzy tymi grupami oraz odpowiednie środowisko społeczne i polityczne. Podobnie jak Józef Obrębski uważam, że jednym z podstawowych powodów pojawienia się tożsamości grupowej (w tym również etnicznej), silnego poczucia przynależności oraz odrębności, są kontakty członka danej grupy z ludźmi należącymi do innej grupy i kultury². Poczucie

¹ J. Nikitorowicz, *Etnopedagogika w kontekście wielokulturowości i ustawicznie kształtującej się tożsamości*, Wydawnictwo „Impuls”, Kraków 2017.

² J. Obrębski, *Problem grup etnicznych w etnologii i jego socjologiczne ujęcie*, „Przegląd Socjologiczny”, t. IV, z 3-4, s. 177-195. rok 1936.

reprezentacji grupy etnicznej, „eticzność” ukazuje się wtedy, gdy mamy do czynienia z kontaktem pomiędzy, co najmniej, dwiema różnymi grupami etnicznymi. W związku z tym zarówno krystalizowanie się tożsamości etnicznej jak i związane z nią konflikty etniczny pojawia się najczęściej w środowisku zróżnicowanym etnicznie i kulturowo. Bardzo ważne staje się w tym przypadku postrzeganie „obcego”, a sam konflikt z grupą zewnętrzną wzmacnia tożsamość grupy wewnętrznej¹.

W literaturze fachowej konflikt etniczny, mimo że opisywany często, nie ma jednej precyzyjnej definicji. Najczęściej definiuje się go poprzez określenie jego przyczyn albo przez podanie podmiotów biorących w nim udział. Czyli w szerokim rozumieniu konflikt etniczny należy rozumieć jako taki, który jest związany z obroną tożsamości narodowej lub jest atrybutów, a w innym przypadku, gdy jego stronami są narody, mniejszości narodowe lub grupy etniczne. Najczęściej opiera się on o sprzeczność interesów grupowych (konflikt interesów, system wrogich działań jednej grupy wobec innych lub przez kilka grup w stosunku do siebie nawzajem) oraz antagonizm. „Konflikty etniczne dotyczą zwykle dóbr zbiorowych, a nie indywidualnych, dóbr niedających się, w przekonaniu stron konfliktu, podzielić. Takimi dobrami są: prawo do używania własnego języka, prawo do wierzeń i symboli religijnych, prawa i przywileje obywatelskie, posiadanie władzy na danym terytorium, grupowa dominacja gospodarcza czy prestiż grupy”². W związku z powyższym zjawisk społecznych badanych i analizowanych jako konflikty etniczne jest bardzo wiele, najczęściej zalicza się do nich: wojny między narodami, grupami etnicznymi i plemionami, nacjonalizm i agresja oraz procesy narodotwórcze (w tym secesjonizm i separatyzm), działania zbiorowe o etnicznym podłożu i celu (np. obrona tożsamości narodowej), przesady, stereotypy i dyskryminacja etniczna, agresja w stosunku do etnicznych symboli grupowych, konflikt etniczny jako instrument w polityce czy rezultat zmian systemowych³.

Należy w tym momencie zwrócić uwagę, że konflikty etniczne nie muszą być zdarzeniami pełnymi przemocy fizycznej, agresji czy po prostu wojnami. Mogą polegać czy odwoływać się do długotrwałego stanu napięcia, wrogości czy stosowaniu przemocy symbolicznej w postaci obraźliwych napisów czy haseł na murach czy forach internetowych, dewastacji pamiątek, skrajnych wystąpieniach politycznych czy nacjonalistycznych marszy i wykrzykiwanych tam haseł. W artykule odwołuje się właśnie do takich sytuacji i stanu napięcia. Opisuje sytuacje konfliktowe, a nie w pełni gorące, fizyczne, behawioralne konflikty. Trzeba jednak zwrócić uwagę na to, że w różnych miejscach i czasie na bazie tych sytuacji, stanu napięcia, a następnie wrogości mogą powstać w pełni rozwinięte „gorące” konflikty.

¹ W.G. Sumner, *Folkways and Mores*, Schocken Books, New York 1979.

² J. Mucha, *Oblicza etniczności. Studia teoretyczne i empiryczne*, Zakład Wydawniczy „NOMOS”, Kraków 2005, s. 97.

³ M. Budyta- Budzyńska, *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.

Chciałbym również zwrócić uwagę na fakt przemian wewnętrznych w regionie i Polsce, jak i zewnętrznych, które nastąpiły w ciągu ostatnich lat, a które miały widoczny wpływ na wzajemne stosunki przedstawicieli różnych narodowości, grup etnicznych i kultur w województwie podlaskim. Stawiam też ogólną tezę, że w województwie podlaskim kończy się etap analizy struktury etnicznej mieszkańców z perspektywy społecznego ładu. Wpływ na to ma kilka czynników, które poddam krótkiej analizie.

Pierwszym istotnym czynnikiem jest uzyskanie przez mniejszości dojrzałości i podmiotowości. W tej sytuacji ład, który polegał na przymusowym dostosowywaniu się mniejszości do większości przestaje dzisiaj odpowiadać warunkom i wystarczać. W przeszłości liczba konfliktów i spięć była mniejsza, a ich zasięg i widoczność słaba, ponieważ mniejszości same dobrowolnie asymilowały się do Polskości. Była to najłatwiejsza i najszybsza droga umożliwiający awans społeczny. Taka sytuacja i idea oczywiście miała wielu zwolenników i w regionie i kraju. W tym przypadku brak konfliktu etnicznego w sensie behawioralnym nie musiał oznaczać, że mieliśmy faktycznie do czynienia z równym dostępem wszystkich grup etnicznych do zasobów ekonomicznych, politycznych czy symbolicznych na obszarze województwa podlaskie i w społeczeństwie Polskim. Brak konfliktów wynikał raczej z wymuszonej zgody grup upośledzonych na nierówne traktowanie ich przez grupę dominującą. „Konflikt etniczny oznaczać więc może „postęp” w takim znaczeniu, że grupa, dotąd niedopuszczana do zasobów, odmawia akceptacji dominacji i podejmuje walkę. Symboliczna (i inna) agresja ze strony grupy dominującej przeciw grupie podporządkowanej wynikać może z nowego poczucia zagrożenia u tej pierwszej”¹. Dzisiaj dzięki demokratyzacji, upodmiotowieniu mniejszości ten statut gorszości w większości przypadków został obalony, a co za tym idzie, gdy mają miejsce wydarzenia dawniej uznawane za normalne (np. asymilacja, narzucanie zdania większości czy przemoc symboliczna) mniejszości protestują, jawnie wyrażają swoje odmienne zdanie i niezadowolenie. Walczą o swoje prawa i nie zgadzają się na powszechną asymilację oraz brak dostępu do społecznie ważnych zasobów. W tym przypadku konflikt etniczny możemy traktować jako „postęp” czy krok we właściwą stronę w rozwoju relacji etnicznych w społeczeństwie demokratycznym.

Należy również zwrócić uwagę, że w dzisiejszych czasach, w warunkach upodmiotowienia występują wewnętrzne konflikty zarówno wśród mniejszości jak i większości. Najczęściej dotyczą one swoistej hierarchii, tego kto reprezentuje i ma prawo przewodzić czy też która opcja i myśl jest najlepsza i najważniejsza.

Drugim czynnikiem, który uważam za istotny jest prowadzenie przez Polskę, ale również pozostałe kraje byłego bloku sowieckiego innej polityki międzynarodowej,

¹ J. Mucha, *Oblicza etniczności. Studia teoretyczne i empiryczne*, Zakład Wydawniczy „NOMOS”, Kraków 2005, s. 101.

która nie stwarza mniejszościom narodowym szans na kontakt z macierzą. Ład na Podlasiu w przeszłości był warunkowany w znacznym stopniu polityką państwa polskiego. Państwo w tym przypadku staje się bardzo ważnym aktorem na scenie konfliktów etnicznych. Może się starać zachować „neutralność etniczną”, co zresztą wśród państw Europy Zachodniej jest dzisiaj często praktykowane. Jednak polityka „nieingerencji” w konflikty etniczne, może sama być czynnikiem stymulującym dla tych konfliktów. W związku z powyższym działania państwa mogą być jednym z najważniejszych czynników wywołujących mobilizację grup etnicznych, swoistym bodźcem zewnętrznym do działania¹. Państwo poprzez szereg swoich działań może ułatwiać lub utrudniać działania grup etnicznych oraz powodować ich mobilizację jak i demobilizację (np. akcja „Wisła” czy cofnięcie dotacji państwowych na rozwój tożsamości mniejszościowych). Może wprost stanowić stronę konfliktu, wspierając czy reprezentując jedną, dominującą grupę etniczną. Koncentrować się wokół idei etnicznego państwa narodowego i działać na rzecz kultury i wolności tylko swojej grupy. Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na ciekawą relację większość-mniejszość w państwie narodowym, a mianowicie „wolność bowiem jest relacją społeczną: aby jedni mogli dysponować wolnością realizacji swoich celów, innym trzeba odebrać wolność stawiania oporu”².

Istniejące grupy etniczne czy mniejszościowe są również przedmiotem oddziaływań państwa poprzez działania normatywne, administracyjne czy prowadzone w ramach polityki międzynarodowej. W przeszłości w Polsce i w województwie podlaskim było to bardzo pozytywne podejście do ZSRR, a później krajów byłego bloku komunistycznego. Władze narzucały odgórnie linię polityczną oraz społeczną i nie brano pod uwagę możliwości sprzeciwu, działań niezgodnych z obowiązującą polityką. Dzisiaj sytuacja prawna jak i stosunki międzynarodowe, geopolityczne są dużo bardziej skomplikowane i niejednoznaczne. Z jednej strony obowiązujący, demokratyczny porządek prawny daje konkretne zasady i możliwości działań wszystkim grupom etnicznym i mniejszościowym, a z drugiej strony sytuacja polityki wewnętrznej jak i międzynarodowej państwa Polskiego uległa widocznym komplikacjom. Polska w nurcie rozgrywek geopolitycznych występuje jako Państwo- Naród, nie dzieli się na części. W związku z takim podejściem Polska dziś nie jest zainteresowana mniejszościami, ich prawami i rozwojem. Brak zainteresowania zarówno mniejszościami jak i społeczeństwem obywatelskim, oddolnym występuje, gdyż to nie jednostki i obywatele są dzisiaj najważniejsi, ale sama kategoria narodu. Działania ludzi i ich dobro ma być podporządkowana wizji państwa narodowego i dobru narodu, a nie dobru obywateli i ich szczęściu. Znacznie częściej występują również różnego typu

¹ J. Mucha, *Oblicza etniczności. Studia teoretyczne i empiryczne*, Zakład Wydawniczy „NOMOS”, Kraków 2005, s. 100.

² Z. Bauman, *Kultura jako praxis*, tłum. J. Konieczny, Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa 2013, s. 16.

napięcia na tle zarówno polityki bieżącej jak i historycznej między Polską a Litwą, Rosją, Białorusią czy Ukrainą (bardzo ostatnio widoczne - podać kilka przykładów). To często powoduje chaos tożsamościowy, jest podłożem konfliktów, często działań „zaczepnych”, prowokacyjnych, zmiany stosunku i postaw wobec „innych” narodowościowo i etnicznie. Dodatkowo mniejszości nie są w stanie dzisiaj rozwijać swoich tożsamości narodowych poprzez proste kontakty z macierzami. Nie dostają i nie mają dużego zainteresowania ze strony Białorusi czy Ukrainy, a to sprawia, że głównie same, autonomicznie podejmują różne działania w celu zachowania swojej tożsamości i kultury. Oczywiście większy spokój i komfort w rozwoju własnej tożsamości mają przedstawiciele tych mniejszości, które korzystają ze wsparcia macierzy i otwartych kontaktów. „Wobec tego (...) mniejszości narodowe w etnicznym państwie narodowym są zainteresowane konstruowaniem kontaktów transgranicznych, także po to, aby zapewnić nie tylko przetrwanie, ale i rozwój wspólnoty w dłuższej perspektywie czasowej”¹.

Kolejnym ważnym czynnikiem wpływającym na pojawianie się sytuacji konfliktowych w regionie jest wzrost postaw narodowych w Polsce i Europie. Gdzie, w kontekście etniczno- narodowym, z jednej strony mamy do czynienia ze zmianą polityki wewnętrznej wielu państw (w tym Polski), a z drugiej z widocznym wzrostem postaw nacjonalistycznych wśród znacznej części obywateli tych państw. W wielu społeczeństwach nastąpił powrót do idei szeroko rozumianego państwa narodowego. Podkreślenia, zwłaszcza przez polityków, ważności pojęcia narodu jako suwerena, jego dobra w prowadzonych działaniach i polityce. Naród postrzegany jest jako *ethnos* (wspólnota etniczno- genealogiczna oparta na kulturze i prawie krwi *ius sanguinis*) a nie jako *demos* (wspólnota obywateli). Nadto efektem ubocznym wizji silnego państwa narodowej są pojawiające się postawy i zachowania głoszące wyższość jednego narodu nad innymi, uzasadnienie stosowania przemocy w narodowych wartościach i racji czy dyskryminowanie przedstawicieli innych narodów. „Etniczne państwo narodowe jest koncepcją ekskluzywną ograniczającą możliwość partycypacji politycznej, ekonomicznej i kulturowej w funkcjonowaniu państwa dla ludności odmiennej kulturowo. Etniczne państwo narodowe ogranicza autonomiczność społeczno- kulturową mieszkańców pograniczy, a wspiera działania włączające je przez procesy asymilacyjne do narodu dominującego”². Dlatego często w państwie narodowym pojawiają się wśród mniejszości postawy niepewności, braku bezpieczeństwa, strachu w związku z kultywowaniem własnej tradycji i kultury, a samo państwo narodowe może zmniejszać autonomię kulturową mniejszości, ograniczać dotacje i współdziałanie. Jednym z przykładów takiego działania ze strony rządu polskiego jest ograniczenie wydatków budżetu państwa

¹ A. Sadowski, *Spółczesność wielokulturowa z perspektywy pogranicza*, Zakład Wydawniczy „NOMOS”, Kraków 2019, s. 64.

² tamże, s. 62.

na rok 2020 dla mniejszości narodowych i etnicznych na ochronę, zachowanie i rozwój tożsamości kulturowej o 30%. Jest to pierwszy taki przypadek w historii Polski od 1989 roku. Przedstawiciele wszystkich mniejszości podczas Komisji Wspólnej Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych apelowali do rządu by nie zmniejszać środków na tę działalność. W przygotowanej opinii, dr Grzegorz Kuprianowicz reprezentujący mniejszości zaznacza, że do tego pory środki służące zachowaniu tożsamości mniejszości w Polsce wynosiły nieco ponad 16 mln złotych i były nie wystarczające, a po dodatkowej obniżce staną się dalece za małe by zaspokoić potrzeby choćby w niewielkiej części¹.

W przypadku województwa podlaskiego, regionu pogranicznego Polski, mamy również do czynienia ze specyficznymi postawami związanymi z „wiejskim pochodzeniem” większości mieszkańców regionu. Za profesorem Sadowskim stawiam tezę zgodnie z którą w Polsce, a zwłaszcza w województwie podlaskim wśród dużej części ludności, w tym wśród kategorii ludzi u władzy, występuje wizja silnej i jednorodnej tożsamości narodowej, danej człowiekowi raz na zawsze, niezbywalnej i niezmiennalnej. „Postawiłem tezę, że narodowe ruchy w znacznej mierze pojawiają się wraz z upodmiotowieniem migrantów, którzy przenieśli się ze wsi do miasta i mają zgeneralizowane poczucie, że muszą bronić Rzeczypospolitej. W akcie buntu niejako wrócili do dawniejszych polskich trwałych wartości, które ja nazwałem nacjonalizmem wiejskim, ale w znaczeniu deskryptywnym, nie normatywnym. Ma on szczególne cechy, takie jak: przywiązanie do ziemi, łączone z przywiązaniem do ojczyzny, troska o swoich, niechęć do obcych, specyficzne pojęcie „normalności” dość bliskie homogeniczności społeczno-kulturowej w połączeniu z nieakceptowaniem "normalności” innych, choćby nawet pochodzili z pobliskich, ale odmiennych kulturowo wsi. Nadto zachowania narodowe mają silne oparcie w kościele”². Wymieniane przez Sadowskiego cechy, są szczególnie widoczne w województwie podlaskim.

Ważnym czynnikiem konfliktogennym, związanym z etnicznością i pograniczem, jest narastający odsetek ludzi zawiedzionych dotychczasowymi kontaktami z zachodem, a co za tym idzie wybudzanie się postaw nacjonalistycznych. Te narastające w ostatnich latach tendencje wydają się szczególnie widoczne wśród ludzi młodych. Przyczyny tego faktu należałoby zbadać ale zapewne korzeni należy szukać w braku poczucia bezpieczeństwa, istnieniu silnego wykluczenia i rozwarstwienia społecznego, potrzeby identyfikacji zwłaszcza wśród młodych czy rewizjonizmu historycznego i tworzenia nowej symboliki narodowej. To młodzi są członkami skrajnych organizacji narodowych,

¹ L. Myszka, *PiS oszczędza na mniejszościach narodowych i etnicznych*, 23.10.2019 [dostęp: 03.11.2019] ,<<https://opowiecie.info/pis-oszczedza-mniejszosciach-narodowych-etnicznych/>>

² A. Sadowski, *Warto budować społeczeństwo wielokulturowe*, wywiad prowadzony przez U. Dąbrowską opublikowany na stronie Uniwersytetu w Białymstoku, [dostęp: 15.09.2019], <<https://uwb.edu.pl/novosci/twarze-uwb/warto-budowac-spoleczenstwo-wielokulturowe/4a4a2fe1>>

odwołujące się do treści ksenofobicznych i eurosceptycznych takich jak ONR (Obóz Narodowo- Radykalny) czy Młodzież Wszechpolska. Głównie młodzi Polacy głosowali w wyborach z 2015 i 2019 roku na siły populistyczne (Kukiz15 i Konfederacja), które wprowadziły po raz pierwszy w historii III Rzeczypospolitej do sejmu siły skrajnie prawicowe. Dodatkowo młodzi wydają się być rozczarowani konsumpcją i zaawansowanym kapitalizmem Zachodu. Wielu, którzy pojechali dorobić na przysłowiowy „zachód”, doświadczyło upokorzenia, deklasacji i odkryło, że w państwa „starej Unii” mają gorszy statut społeczny niż Hindus, Pakistańczyk czy Nigeryjczyk. To wszystko mogło sprawić, że konserwatyzm promujący tradycyjne wartości, trwałość tożsamości narodowej oraz osobistą godność stał się dla nich tak przyciągający. Oczywiście te spostrzeżenia należy poddać wnikliwym badaniom, których obecnie brak. Zbadanym faktem jest jednak wysoki poziom eurosceptycyzmu młodych Polaków oraz niezgoda na przyjmowanie migrantów (*Badanie „Polskie Generalne Studium Wyborcze”. Data przeprowadzenia badań: 14–29 listopada 2015 r. Realizowane przez Centrum Badania Opinii Społecznej. Wielkość próby: n = 1733*).

Przykłady konfliktów etnicznych/ sytuacji konfliktowych w województwie podlaskich

Najczęściej pojawiającymi się sytuacjami konfliktowymi związanymi z mniejszościami, ich kulturą i etnicznością są oczywiście konflikty większości (grupy dominująca) z mniejszościami. Dochodzi do nich na bardzo różnych płaszczyznach społecznych, choć najczęściej dotyczą dostępu do danych dóbr lub możliwości zaspokajania swoich potrzeb związanych z tożsamością mniejszości lub jej kulturą. Aspiracje kulturowe oraz tożsamościowe, jak wspominałem wcześniej w artykule, mogą być realizowane przede wszystkim wtedy, gdy grupy mniejszościowe dysponują jakimiś prawami, podmiotowością i władzą. Dlatego też warto zwrócić uwagę na silny aspekt polityczny i częste uwikłanie państwa w konflikty kulturowe i etniczne. Polska w ciągu niemal 30 lat demokracji wprowadziła szereg regulacji wewnętrznych w zakresie ustawodawstwa (podstawowym aktem w tym zakresie jest Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym z 2005 roku) oraz ratyfikowała wiele dokumentów międzynarodowych takich jak choćby Konwencja Ramowa o ochronie mniejszości narodowych czy Europejska Karta Języków Regionalnych lub Mniejszościowych. W ten sposób z jednej strony dano mniejszościom prawa i możliwości działania, obrony oraz rozwoju swojego dziedzictwa kulturowego oraz tożsamości. W przeszłości zarówno władze państwowe jak i regionalne, związane z województwem podlaskim, podkreślały pozytywne wartości płynące z bogactwa wielokulturowości i różnorodności, jaką dają mniejszości. Dzisiaj następuje widoczny zwrot w stronę silnego państwa narodowego i potencjalne skutki z tym związane powodują częstsze pojawianie się sytuacji konfliktowych na linii większość- mniejszość. Te konflikty uwidaczniają się najczęściej

tam, gdzie mamy do czynienia z dużą liczbą interakcji większości i mniejszości, państwa i organizacji reprezentujących mniejszości etniczne i narodowe, czyli na pograniczach, a w tym przypadku w województwie podlaskim.

W województwie podlaskim wystąpił między innymi konflikt o zasoby, które umożliwiają rozwój własnej kultury i tożsamości. Podobnie jak w przypadku konfliktu większość- mniejszość dotyczącego ograniczenia wydatków budżetu państwa dla mniejszości narodowych i etnicznych na ochronę, zachowanie i rozwój tożsamości. Ta sytuacja konfliktowa pojawiła się pomiędzy mniejszością litewską, a większością polską (reprezentowana przez władze gminne i państwowe). Problem rozwijał się latami i był związany ze szkolnictwem mniejszościowym i utrzymaniem sieci litewskich szkół, głównie ich finansowaniem. Z czasem nabierał rozgłosu i otarł się nawet o wzajemne stosunki międzypaństwowe polsko- litewskie.

Liczebność samej mniejszości litewskiej w Polsce, według ostatniego spisu powszechnego (2011 rok), sięga 8 tys. osób. Liderzy organizacji tej społeczności mówią o kilkunastu tysiącach Litwinów w Polsce, głównie skupiony w gminie Puńsk oraz na Sejneńszczyźnie w województwie podlaskim. Jeszcze we wrześniu 2012 roku nauka języka litewskiego była prowadzona w 19 placówkach w regionie, dzisiaj ich liczba spadła prawie o połowę¹. Oficjalnym powodem była mała liczba uczniów w szkołach wiejskich. Na przykład radni gminy Puńsk tylko w 2013 roku zlikwidowali trzy wiejskie szkoły z litewskich językiem nauczania w Widugierach, Przystawańcach i Nowinikach. Tym samym zdecydowano o przeniesieniu i skoncentrowaniu oświaty litewskiej w Polsce w dwóch największych ośrodkach związanych z tą mniejszością, czyli w Sejnach i Puńsku.

Środowiska związane z organizacjami mniejszości litewskiej są niezadowolone i zaniepokojone decyzjami o zamykaniu szkół. Przedstawiciele Wspólnoty Litewskiej w Polsce mówili o „czarnym dniu” oświaty litewskiej w Polsce i liczyli na pomoc ze strony ministra spraw zagranicznych Litwy Linasa Linkeviciusa oraz pani prezydent Dali Grybauskaitė. Minister spraw zagranicznych stwierdził „To egzekwujcie od swej władzy, żeby nie zamykała. Dlaczego nie żądacie? U nas Polacy stawiają żądania...”², natomiast Pani prezydent wyraziła opinię, że władze polskie powinny wziąć pod uwagę, że na Litwie małe szkoły są utrzymywane. Mimo mediacji konflikt nie został pozytywnie rozwiązany, a władze Polskie odpowiedziały, iż jest to wewnętrzna sprawa władz lokalnych, a w Polsce szkoły mniejszości są znacznie lepiej finansowane niż na Litwie. Cała sytuacja niewątpliwie jest również związana z prowadzoną przez Litwę jak i Polskę wzajemną politykę oświatową wobec mniejszości.

¹ Szkolnictwo litewskie w Polsce tylko w dużych placówkach, PAP, „portalsamorządowy.pl”, 11.03.2013, [dostęp: 06.09.2019], <https://www.portalsamorządowy.pl/edukacja/szkolnictwo-litewskie-w-polsce-tylko-w-duzych-placowkach,45894.html>

² Pieszko A., *Zamykanie szkół: w Puńsku inaczej niż na Wileńszczyźnie?*, „Kurier Wileński”, 27.02.2013, [dostęp:04.09.2019], <<https://kurierwilenski.lt/2013/02/27/zamykanie-szkol-w-punsku-inaczej-niz-na-wilenszczyznie/>>

Inną odsłoną tego konfliktu był spór pomiędzy samorządem miasta Sejny a Fundacją im. b-pa Antanasa Baranauskasa Dom Litewski w Sejnach prowadzącą litewską niepubliczną szkołę „Žiburys”. Miasto latami przekazywało mniejszą niż przewiduje prawo, subwencję oświatową, choć dostawało na ten cel odpowiednią subwencję rządową na co wskazała już w 2015 roku Regionalna Izba Obrachunkowa. Jednak samorząd miasta, zamiast prawidłowo rozliczać subwencję i zwrócić fundacji należne jej pieniądze, doniósł na fundację do prokuratury oskarżając ją o oszustwo związane z ilością dzieci uczęszczających do litewskiej szkoły i przedszkola. Prokuratura nie znalazła żadnych dowodów na poparcie tych zarzutów i cała sprawa skończyła się ugodą w sądzie zawartą we wrześniu 2017 roku. Fundacja prowadząca szkołę i przedszkole otrzyma od miasta 2 mln 220 tys. zł w ratach rozłożonych na lata 2018 – 2022.¹

Kolejną sytuacja konfliktowa jaka pojawiła się w ostatnich latach w województwie podlaskim dotyczy również relacji większość- mniejszość etniczna, ale jest związana z przemocą symboliczną i powtarzającymi się dewastacjami historycznych i religijnych pamiątek, symboli związanych z tatarską grupą etniczną.

Obecnie nie wiadomo ilu dokładnie Tatarów zamieszkuje na terenie Polski. Według danych narodowego spisu powszechnego z roku 2011 narodowość tatarską zadeklarowało 1916 osób, z czego 665 jako jedyną². Należy jednak nadmienić, że najczęściej sami przedstawiciele tej grupy etnicznej jak i badacze mówią o około czterech tysiącach tatarów w Polsce. Pewnym natomiast jest, że większość z nich pochodzi z lub ciągle zamieszkuje w województwie podlaskim w okolicach miejscowości Kruszyniany. Osadnictwo tatarskie na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz Korony Polskiej sięga XIV wieku. Najczęściej byli to bardzo chętnie przyjmowani przez władców Polski i Litwy uchodźcy polityczni, którzy zobowiązywali się do służby wojskowej. Nazywano ich Lipkami lub Muślinami. Ludność ta, jak zaznaczają historycy, od XV wieku stopniowo zatracala swój język ojczysty i ulegała szybkiej asymilacji. W dzisiejszym województwie podlaskim pojawili się za sprawą Jana III Sobieskiego, który 12 marca 1679 roku nadał Tatarom kilka wsi, w tym największą były Kruszyniany (około 45 rodzin)³. Od tamtej pory ludność tatarska na stałe wpisała się w krajobraz etniczny terenów, które dzisiaj nazywamy województwem podlaskim. Mimo wspomnianej wyżej asymilacji językowej są dzisiaj jedyną autochtoniczną muzułmańską mniejszością na terenie Polski.

W tym kontekście niezmiernie zaskakuje sytuacja konfliktu związanego z pojawiającymi się dewastacjami najważniejszych symboli etnicznych Tatarów, czyli

¹ Szkoła *Žiburys* otrzyma należne pieniądze, sejny.net, 12.09.2017, [dostęp 13.09.2019], <<https://sejny.net/artukul/szkola-iburys-otrzyma/563110>>

² *Ludność stan i struktura demograficzno-społeczna. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2013, s. 89-90.

³ P. Borawski Piotr, A. Dubiński, *Tatarzy polscy : dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Iskry, Warszawa 1986.

religijnych zabytków we wsi Kruszyniany. Jest to przykład sytuacji konfliktowej związanej z atakiem/ obroną symboli etnicznych. Najczęściej celem takich działań jest pozbawienie grupy symboli i pamiątek, które łączą z historią i kulturą przodków, a tym samym niwelowanie różnic w krajobrazie etnicznym danego regionu¹.

Największy akt wandalizmu zdarzył się podczas apogeum kryzysu migracyjnego, który wywoływał w Polsce duże poczucie zagrożenia i niechęci wobec ludności muzułmańskiej. 29.06.2014 w nocy z soboty na niedzielę nieznani sprawcy namalowali sprayem gryzmoły i rysunki na zabytkowym meczecie w Kruszynianach oraz na płytach nagrobnych w starej i nowej części tamtejszego mizaru - muzułmańskiego cmentarza. Ze wstępnych oględzin tych zabytkowych miejsc wynika, że na meczecie pomarańczową farbą na drzwiach wejściowych namalowano znak "X", jakby przekreślający drzwi. Na ścianach zewnętrznych namalowano też m.in. symbol Polski Walczącej, świnię, są też namalowane fale na ścianach, które w niektórych miejscach zahaczają także o dolną część okien świątyni.

(ARTUR RESZKO/ PAP Zdeastowana ściana meczetu w Kruszynianach)

Na znajdującym się obok meczetu pamiątkowym kamieniu z napisem "Pomnik historii" - bo taki tytuł mają kruszyniański meczet i mizar - namalowano coś, co przypomina trupa i czaszkę i skrzyżowane kości piszczelowe. Z informacji policji wynika również, że na mizarze pobazgranych jest około 30 płyt nagrobnych na 28 miejscach pochówku, przede wszystkim w głównej alei cmentarza (odniesienie do artykułów i gazet). W ciągu kolejnego miesiąca zdarzały się też inne incydenty m.in. zakłócanie święta czy podpalenie traw obok meczetu².

¹ M. Budyta- Budzyńska, *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010, s. 229.

² *Kruszyniany: dewastacja meczetu i cmentarza muzułmańskiego. "To było przemyślane działanie"*, PAP, „polskieradio.pl”, 29.06.2014, [dostęp: 4 listopada 2019] <<https://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1164797,Kruszyniany-dewastacja-meczetu-i-cmentarza-muzulmanskiego-To-bylo-przemyslance-dzialanie>>

(ARTUR RESZKO/PAP Zdeprawiona brama mizaru - mużułmańskiego cmentarza w Kruszynianach. Wandale wymalowali na niej symbol polski walczącej)

Przewodniczący Mużułmańskiej Gminy Wyznaniowej w Kruszynianach Bronisław Talkowski zaznacza, że nie przypomina sobie żadnego konfliktu ze społecznością lokalną. Deklaruje wzajemny szacunek i współpracę. Za sprawców uważa nacjonalistów chcących zastraszyć tatarów, niestety sprawców nie wykryto¹. Obecnie meczet jest monitorowany. Niesmak tych wydarzeń podkreśla fakt, że dzisiaj Tatarom w Polsce bliżej kulturowo do Polaków chrześcijan niż Arabów czy mużułmanów z Afryki oraz Bliskiego Wschodu. Tatarzy już kilka wieków temu zatracili swój język ojczysty, nie mają też charakterystycznych dla siebie strojów, chyba że za takowe uznać te, które sprowadzają od Tatarów mieszkających na Krymie lub w Tatarstanie. Na przestrzeni wieków bardzo głęboko nasiąkli polską kulturą. Z tego powodu islam i związane z nim obyczaje są czynnikami, które najbardziej wyróżniają Tatarów spośród społeczeństwa polskiego. W tym przypadku tak na prawdę nie da się oddzielić etniczności od religijności. Tatarzy oczywiście są mużułmanami albo bardzo zasymilowanymi do kultury europejskiej. „Większość uważa się za Polaków, a jedynymi komponentami tożsamości i etniczności odróżniającym od większości jest religia, historia i tradycje. Polskość jest jednym z trzech najważniejszych komponentów składających się na tożsamość tutejszych Tatarów. Pomimo wyznawanej przez siebie religii, bardziej identyfikują się z kulturą polską niż arabską czy turecką, gdzie również dominuje islam. Dlatego też często nazywa się ich polskimi mużułmanami”².

¹ Szewczyk P., Polscy Tatarzy: Walczyliśmy u boku Sobieskiego. Dziś w Polsce niszczą nam meczety, „Newsweek Polska”, 24.02.2018, [dostęp: 16.10.2019], <<https://www.newsweek.pl/polska/meczety-kruszyniany-tatarzy-w-polsce-dewastacja-newsweekpl/sy9h9yd#articleGallery>>

² I. Rusanowska, *Wychowanie i kształcenie w mużułmańsko- chrześcijańskich rodzinach Tatarów polskich*, Agencja Wydawnicza „Argi” s.c., Wrocław 2015, s. 22.

Kolejnym bardzo ciekawym przykładem konfliktu większość- mniejszość, przemocy symbolicznej i prowokacji są, powodujące bardzo duże napięcia w społeczności lokalnej, organizowane przez skrajnie prawicowe organizacje marsze i zgromadzenia. Jest to w sposób oczywisty związane ze zmianami dotyczącymi państwa narodowego oraz postaw dużej części młodzieży o których pisałem wymieniając przyczyny konfliktów na dzisiejszym pograniczu. Konflikt ten dotyczy historii, pamięci i symboli jakie przyjmuje większość, a które stoją w sprzeczności z pamięcią historyczną mniejszości.

Od lutego 2015 roku w Hajnówce cyklicznie organizowany jest „Marsz żołnierzy wyklętych”. Za marsz odpowiada Obóz Narodowo- Radykalny oraz stowarzyszenie Narodowa Hajnówka. Zgromadzenie budzi co roku wielkie emocje i sprzeciw lokalnej społeczności, ze względu na to, że ma upamiętniać głównie kapitana Romualda Rajsa „Burego”, którego oddział ponad 70 lat temu dokonał pacyfikacji pięciu wsi zamieszkałych przez ludność białoruską wyznania prawosławnego. Zimą 1946 roku koło Bielska Podlaskiego spalono wsie: Zanie, Zaleszany, Końcowizna, Szpaki i Wólka Wygonowska, mordując w sumie 79 osób, w tym kobiety i dzieci. Stawianie jako przykładu żołnierza wyklętego i bohatera kapitana „Burego” oraz czczenie go wśród miejscowej prawosławnej społeczności białoruskiej, dla której jest on symbolem bestialskich mordów dokonanych na niewinnych cywilach zakrawa na ponury żart oraz bezpośrednią prowokację do otwartego konfliktu. Na facebookowym koncie białostockiego oddziału Obozu Narodowo-Radykalnego widniał następujący wpis zachęcający do udziału w marszu: „Nie wyobrażamy sobie, żeby ktoś ze środowiska patriotycznego nie jechał na sobotni marsz do Hajnówki. Łatwo jest się lansować w koszulkach z Wyklętymi, łatwo słuchać piosenek Tadka i łatwo jest uczestniczyć w różnych wydarzeniach w np. Białymstoku. Hajnówka to teren, gdzie do dziś funkcjonują komunistyczne kłamstwa dotyczące Niezłomnych, dlatego obowiązkiem każdego z nas jest czcić tam Ich pamięć! Kto nie jedzie z lenistwa albo ze strachu przed lewactwem, ten jest cipa, a nie patriota-nacjonalista!¹”. Na portalu Narodowej Hajnówki nawoływano: „Łatwo jest manifestować w miastach, gdzie władze i lokalna ludność są w większości przychylnie tematyce Żołnierzy Wyklętych. Czczenie pamięci niezłomnych w miejscach, gdzie propaganda komunistyczna funkcjonuje dalej, wymaga chartu i odwagi²”. Podczas samego marszu skandowano takie hasła jak: „Bury nasz bohater”, „Idą nacjonałiści” czy „Raz sierpem, raz młotem czerwoną hołotę”. W marszu biorą udział również politycy związani wcześniej z partią „Kukiz15”, dzisiaj „Konfederacją”, a nawet z Prawem i Sprawiedliwością (np. poseł Adam Andruskiewicz). W I marszu w 2015 roku brali udział

¹ Hajnówka: I Marsz Pamięci Żołnierzy Wyklętych 27.02.2016, „Kurier poranny”, 27.02.2016, [dostęp: 28.08.2019], <<https://poranny.pl/hajnowka-i-marsz-pamieci-zolnierzy-wykletych-27022016-zdjecia-video/ar/9443997>>

² Tamże.

harcerze, a organizatorzy ogłosili, że marsz objął patronatem prezydent Andrzej Duda (co ostatecznie okazało się nieprawdą).

(Zdjęcie Andrzej Zdanowicz - Kurier Poranny)

Marsz od początku wzbudził sprzeciw miejscowej ludności. Burmistrz Hajnówki oraz rada miasta uznały marsz za prowokację, która ma wywołać nienawiść i podziały na tle religijnym i narodowościowym i co roku wydają zakaz marszu, który jest następnie uchylany przez sąd. Mieszkańcy Hajnówki co roku zbierają się i organizują kontrmanifestacje próbując zablokować marsz.

(Zdjęcie Andrzej Zdanowicz - Kurier Poranny)

W tym miejscu należy dodać, że w ostatnich latach nastąpił istotny zwrot w stosunku samego państwa polskiego w ocenie działań Romualda Rajsa „Burego”.

Jeszcze w 2005 roku pion śledczy IPN umarzając śledztwo w sprawie działań „Burego” podkreślał, że działania te były skierowane przeciwko „określonej grupie osób, które łączyła więź oparta na wyznaniu prawosławnym i związanym z tym określaniu przynależności tej grupy osób do narodowości białoruskiej”. „Reasumując, zabójstwa i usiłowania zabójstwa tych osób należy rozpatrywać jako zmierzające do wyniszczenia części tej grupy narodowej i religijnej, a zatem należące do zbrodni ludobójstwa”¹. Natomiast w marcu 2019 roku IPN wydał komunikat (nie podpisany), w którym podważa ustalenia pionu śledczego z lat 2002- 2005 oraz poinformował, że w świetle najnowszych badań kapitan Romuald Rajs pseudonim „Bury” i kierowana przez niego 3. Wileńska Brygada Narodowego Zjednoczenia Wojskowego nie dopuścili się ludobójstwa². Jest to, moim zdaniem, kolejny przykład na zwrot państwa Polskiego w kierunku państwa narodowego, które promuje swoją wizję historii, pamięci i symbole. Niestety w tym przypadku wiąże się to nie tylko z włączaniem czy nawet asymilowaniem mniejszości, ale głównie z ich wyłączeniem i ignorowaniem. „Państwo narodowe wiąże się nie tylko z włączaniem, ale także z wyłączeniem innych, obcych, wrogów, niepotrzebnych itp. Pogranicza systematycznie „przypominają o kłopotach, nierównościach kulturowych związanych z wdrażaniem do praktyki zasad funkcjonowania narodowego państwa”³. Chciałbym również zwrócić uwagę, że nie jest to jedyny przykład konfliktu związane z pamięcią i symbolami jaki obecnie toczy się w województwie podlaskim. W podobnym tonie należy odbierać choćby medialną i polityczną batalię o ulicę majora Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki”⁴.

W województwie podlaskim mamy również do czynienia z konfliktem o podłożu etnicznym i kulturowym, który z punktu widzenia badacza tożsamości narodowo-etnicznej i jej przemian jest szczególnie interesujący. Jest to swoisty konflikt „o dusze” pomiędzy mniejszością białoruską a ukraińską w regionie. Ludność województwa podlaskiego, a w szczególności autochtoniczna ludność mniejszościowa, w przeciągu ostatnich dziesięcioleci podlegała ogromnym i znamienym przemianom świadomościowo – tożsamościowym, które najczęściej wynikały i łączyły się ze zmianami w sferze geopolitycznej regionu. Te przemiany sprawiły, że obydwie mniejszości odwołują

¹ IPN podważył wyniki śledztwa ws. Romualda Rajsa „Burego”, PAP IAR, tvp.info, 11.03.2019, [dostęp: 20.09.2019], <<https://www.tvp.info/41693891/ipn-podwazy-l-wyniki-sledztwa-ws-romualda-rajsa-burego>>

² Tamże.

³ A. Sadowski, *Spółeczeństwo wielokulturowe z perspektywy pogranicza*, Zakład Wydawniczy „NOMOS”, Kraków 2019, s. 61.

⁴ Mikulicz T., *Wojewoda wszczyną postępowanie. Nazwa ul. „Łupaszki” może powrócić. Miasto nie może usunąć tabliczek z nazwą ulicy*, „Kurier Poranny”, 07.11.2019, [dostęp 08.11.2019], <https://poranny.pl/wojewoda-wszczynia-postepowanie-nazwa-ul-lupaszki-moze-powrocic-miasto-nie-moze-usunac-tabliczek-z-nazwa-ulicy/ar/c1-14564243?utm_source=facebook.com&utm_medium=kurier-poranny&utm_campaign=FB-KP&fbclid=IwAR2L8yEEs4h8dK9E2R9VoJLvd94Wo_uqPK9lVqNMCQwAK3c2miC-7twk1Pk>

się dzisiaj do jednego etnosu i wyznają prawosławie. Główną różnicą kulturową, która umożliwia odróżnienie, jest gwara występująca w poszczególnych częściach regionu. Poniżej przedstawiam najważniejsze elementy tego konfliktu, natomiast przemiany mniejszości ukraińskiej i jej historię szerzej opisuję w swojej książce „Ukraińcy Podlasia. Dylematy tożsamościowe”¹.

W przypadku mniejszości ukraińskiej w województwie podlaskim odwołuje się ona do ludności, która, w dużej części do dzisiaj, ma bardzo słabo wykształconą tożsamość etniczną czy narodową. Jako przedstawiciele grupy mniejszościowej o specyficznych cechach odróżniających je od grupy dominującej w kraju (np. religia, język, tradycje) poddani zostali na przestrzeni wielu lat różnym klasyfikacjom narodowym. W przeszłości była to ludność wiejska, słabo wykształcona, opierająca się głównie o więzi nawykowe, wspólnotę przeżywania oraz bezpośrednie doświadczenia. Jak pisał o mieszkańcach podlaskich wsi Włodzimierz Pawluczuk „My jesteśmy >tutejsi<, nasz język >prosty<, nasze obyczaje >zwyczajne< - wszystko zamyka się w kręgu normalnej, zrozumiałej samo przez się codzienności”². W związku z tym należy podkreślić, że w wielu przypadkach, jeśli nie w większości, przedstawiciele mniejszości nie protestowali, a raczej poddawali się narzucanym im odgórnie podziałom i klasyfikacjom. W przypadku Ukraińców w województwie podlaskim pojawia się problem nie tylko ich asymilacji do polskości, ale głównie asymilacji, a nawet inkorporacji tej ludności przez mniejszość białoruską w regionie. Podobieństwo wyznania pomiędzy mniejszością ukraińską i białoruską w województwie podlaskim spowodowało istotne problemy tożsamościowe i świadomościowe ludności pochodzenia rusińskiego. Wynikało to głównie z polityki prowadzonej przez państwo polskie przed 1989 rokiem i ideologii wywodzącej się jeszcze sprzed 1939 roku i tworzenia BSR. W okresie powojennym, tworzenia i działania PRL-u władze centralne jak i miejscowe, a za nimi miejscowa administracja przyjęły zasadę prostej klasyfikacji narodowościowej ludności według kryterium religijnego. Wszyscy wyznawcy prawosławia w dzisiejszym województwie podlaskim zostali uznani za Białorusinów (Mironowicz 1993, 2000). W tym okresie silnie utrwalił się, funkcjonujący często do dzisiaj, społeczny stereotyp „prawosławny- Białorusin” i „katolik- Polak”. Stereotyp ów jest żywy zarówno wśród ludności katolickiej, jak i ludności prawosławnej dzisiejszego województwa podlaskiego. „Oparcie się tylko na kryterium wyznaniowym spowodowało, że za Białorusinów uważa się nie tylko ludność białoruskojęzyczną spod Sokółki, Krynek, Jałówki, Gródka, Michałowa, Narewki i Białowieży, lecz również ukraińskojęzycznych mieszkańców okolic Siemiatycz, Milejczyc, Kleszczeli, Orli, Bielska Podlaskiego i Hajnówki, których przodkowie wywodzą się z południa – z Wołynia i spod Brześcia” (Sajewicz 2008). Badania naukowe nie potwierdziły tego stereotypu, a wręcz przeciwnie dostarczyły historycznych i kulturowych dowodów na zróżnicowanie etniczne ludności

¹ A. Nikitorowicz, *Ukraińcy Podlasia. Dylematy Tożsamościowe*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2014.

² W. Pawluczuk, *Białorusini jako grupa etniczna*, *Studia Socjologiczne* nr 2, 1968, s.37.

prawosławnej województwa¹. Wnioski z tych badań są takie, że „(...) aż 73% deklaracji narodowości białoruskiej na Podlasiu przypada na obszar między Bugiem a Narwią, czyli na ziemię, które według historyków i językoznawców, zostały w średniowieczu zasiedlone przez ludność pochodzenia ukraińskiego (...)”². W związku z tym główna aktywność pierwszych świadomych Ukraińców w regionie koncentrowała się wokół zaprzeczenia białoruskości i budowie, poszukiwaniu własnej odrębnej tożsamości narodowo- etnicznej w oparciu właśnie o język i różnice w gwarach i dialektach. *„Dokładnie tak, zaczęło się od poszukiwań. Oczywiście że nie od zawsze się czułem Ukraińcem. Moja ukraińskość pojawiała się od zaprzeczania białoruskości, dlatego że ja jestem tym pierwszym pokoleniem, które że tak powiem dostało argumenty, żeby powiedzieć, że nas ordynarnie oszukują. Wmawiają nam ciemnotę, bo my tacy jesteśmy. Ja chyba miałem osiemnaście lat jak wyszedł, pojawił się „Atlas gwary Słowian wschodniej Białostoczczyzny”. Do tej pory gdzieś oficjalnie, słyszałem tylko, że my rozmawiamy po białorusku. Wziąłem ten atlas gwar wschodniosłowiańskiej białostoczczyzny, czytam i co tu się okazuje? Żaden to jest białoruski, tylko ukraiński. A była taka sytuacja, że byliśmy odcięci od szkoły, od literatury, od żywego słowa - kompletna izolacja. Ktoś tam chciał nas przekreślić jak w jakiejś maszynie. To się nie udało – na szczęście. To się właśnie zaczęło od zaprzeczania białoruskości, bo to nie była nasza tożsamość i nie nasz język. No a później zaczęło się odkrywanie korzeni. Ta tożsamość zaczęła się, pojawiła się na drodze poszukiwań. Przy tych poszukiwaniach to chodziło mi o dobre samopoczucie i prawdę. Ja się źle z tym czułem, że mnie ktoś określał, że ja jestem Polakiem albo Białorusinem. Ja wcale tak nie uważałem, zacząłem poszukiwać ludzi, którzy myślą podobnie do mnie i się okazało, że nie jestem osamotniony, że jest nas sporo i z czasem zaczęliśmy tworzyć ruch i instytucje”* (W25) (badania własne).

Mimo tego, że naukowo stwierdzono, powszechne występowanie gwar ukraińskich na południowym obszarze województwa podlaskiego, nie nastąpił masowy wzrost pojawiania się świadomości czy tożsamości ukraińskiej między Bugiem a Narwią. Mniejszość ukraińska zdołała w ciągu ostatnich 30 lat rozwinąć się na tyle, aby na stałe wpisać się w etniczny i kulturowy obraz regionu. Jest to jedyna mniejszość narodowa, która według danych z ostatnich dwóch Narodowych Spisów Powszechnych zanotowała wzrost świadomych członków. W sposób oczywisty jej działacze starając się docierać

¹ Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków, 1903; J. Hawryluk, *Kraje ruskie Bielsk, Mielnik, Drohiczyn. Rusini- Ukraińcy na Podlaszu – fakty i kontrowersje*, Kraków, 1999; J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniosłowiańskie Białostoczczyzny – geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico- Slavica”, t. 4, Białystok, 1977; W. Makarski, *Pogranicze polsko- ruskie do połowy wieku XIV. Studium językowo- etniczne*, Lublin, 1996; M. Barwiński, *Ukraińcy na Podlasiu – geneza, kontrowersje, współczesność*, (w:) J. Dzieciuchowicz (red.), *Acta Universitatis Lodzianis Folia Geographica Socio-Oeconomica* nr 11/2011, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 2011.

² M. Barwiński, *Ukraińcy na Podlasiu – geneza, kontrowersje, współczesność*, (w:) J. Dzieciuchowicz (red.), *Acta Universitatis Lodzianis Folia Geographica Socio-Oeconomica* nr 11/2011, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 2011.

do miejscowej ludności posługującej się gwara ukraińską wchodzili w konflikt z działaczami mniejszości białoruskiej. Należy również podkreślić działalność elit ruchu ukraińskiego, które miały prowadzić do tego, aby różnice kulturowe pomiędzy mniejszościami były widoczne oraz aby było ich więcej. Podczas badań, wśród elit ruchu ukraińskiego, widoczny był dość negatywny stosunek dużej części respondentów do Białorusinów w regionie, których postrzega się często jako gorszych, posługujących się propagandą, a nie wiedzą i dowodami oraz mentalnie różnych od Ukraińców. Tego typu wypowiedzi i zachowania mogą wynikać z poczucia zagrożenia ze strony mniejszości białoruskiej oraz widocznego konfliktu między grupami¹.

„Dyskusja” pomiędzy mniejszościami odbywa się najczęściej na łamach czasopism wydawanych przez obydwie mniejszości. W przypadku mniejszości ukraińskiej w województwie podlaskim jest to „Nad Buhom i Narwoju”, a w przypadku mniejszości białoruskiej „Czasopis”. W „Nad Buhom i Narwoju” w ramach promowanego dyskursu polityczno-ideologicznego często pojawiają się artykuły dotyczące negatywnych spostrzeżeń historii i asymilacji podlaskich Ukraińców oraz ich nieświadomości swojej prawdziwej narodowości i etniczności. W tym dyskursie zaznacza się też wyraźna swego typu ideologiczna niechęć i walka o dusze między działaczami związku Ukraińskiej i Białoruskiej mniejszości w regionie. „Opinie wyrażone przez osoby uważane często za autorytety, znane szerokiej opinii publicznej w naszym regionie, a często i szerzej, mają chyba odwrócić uwagę od istoty problemu i przynajmniej częściowo przekonać, że Ukraińcy na Podlasiu są tylko obcym ciałem, i – w zależności od autora – są albo szpiegami nasłanymi tu, aby rozwałać prężny i silny ruch białoruski, albo chłopami ledwo co wykształconymi, co to się wstydzą wiejskiego białoruskiego pochodzenia i chcą się podczepić pod bardziej atrakcyjny nurt ukraiński²”.

W innym artykule „Chichot Stalina nad orlańską gminą, czyli nazwy <<trochu po-naszomu, trochu po-czort-znaje-jakomu>>”, autor zwraca uwagę na ogromne błędy językowe i zamieszanie jakie powstało po wprowadzeniu dwujęzycznych nazw na terenie niektórych gmin województwa podlaskiego. Błędy historyczne i asymilacja ludności ukraińskiej do białoruskości sprawiają dzisiaj wiele nieporozumień i błędów również językowych. Ludność tych terenów została opisana jako oszukana podwójnie, kiedyś wmówiono im, że są Białorusinami, a dzisiaj sami się oszukują przyjmując białoruską pisownię ukraińskich nazw. Autor zwraca uwagę na złe tłumaczenie nazw większości miejscowości oraz na fakt, że te dziwne nazwy „(...) to przeważnie hybrydydziwołagi powstałe z próby pogodzenia ukraińskiej fonetyki z białoruską ortografią³”. W podsumowaniu możemy przeczytać, że „ta białoruska narodowość, do której

¹ A. Nikitorowicz, *Ukraińcy Podlasia. Dylematy tożsamościowe*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2014.

² A. Dawidziuk, „Nad Buhom i Narwoju”, 3/2005, s. 28.

³ J. Hawryluk, *Chichot Stalina nad orlańską gminą, czyli nazwy <trochu po-naszomu, trochu po-czort-znaje-jakomu>*, „Nad Buhom i Narwoju”, 6/2011, s. 25.

ukraińskojęzyczny prawosławny lud znad Bugu i Narwi przypisali Dmowski wspólnie ze Stalinem, jest właśnie taka sama, jak te tablice – fasada jedynie na pokaz, bez wewnętrznej treści. A więc w istocie: Czort joho znaje szto/szczo”¹.

Równie krytyczna wobec swoich braci w wierze pozostaje mniejszość białoruska w województwie podlaskim. Przedstawiciele mniejszości białoruskiej, a głównie przedstawiciele elit i działacze organizacji mniejszościowych, często negują istnienie i funkcjonowanie Ukraińców Podlasia i ukraińskiej tożsamości na terenach dzisiejszego województwa podlaskiego. Najczęściej występuje założenie, że wszyscy prawosławni w województwie to Białorusini, a odstępstwo od takiego myślenia jest niezrozumiałą głupotą. Dobrym przykładem może być felieton Tamary Bołdak- Janowskiej „Tutejszy, czyli nikt”². Autorka w otwarty sposób skrytykowała postawy narodowe zajmowane przez prawosławną społeczność Podlasia. Autorka wprost określa, że nie ma kogoś takiego jak „tutejszy”, a zastanawianie się nad swoim pochodzeniem jest nieporozumieniem, gdyż jest ono jasne i związane z białoruskością. Podobne stwierdzenia dotyczące białoruskiego pochodzenia i języka prawosławnej ludności województwa podlaskiego znajdziemy również w książce „Nasze tysiąc lat: z Sokratem Janowiczem rozmawia Jerzy Chmielewski”³ (przypis) czy artykule naukowym profesora Olega Łatyszonka „Dlaczego nie „po swojemu”. Rozważania o społecznej roli i przyszłości wschodniosłowiańskich języków wschodniej Białostoczczyzny”⁴. W obydwu przypadkach stwierdza się, że pod Hajnówką, Bielskiem czy Siemiatyczami (południe regionu) zamieszkuje głównie ludność białoruska posługująca się gwara, której najbliższym do języka białoruskiego.

Oprócz podejścia do pochodzenia i języka w postaci gwary, kolejnym elementem konfliktu pomiędzy dwiema mniejszościami staje się dzisiaj podejście do przemian na Ukrainie, a głównie kościoła prawosławnego. Religia prawosławna przestała być dla Ukraińców Podlasia bardzo ważnym elementem w ramach budowania własnej tożsamości narodo- etnicznej. Dzisiaj jest to powód do podziałów w społeczności lokalnej, a wynikające z przynależności religijnej konotacje - jedną z barier rozprzestrzeniania się tożsamości ukraińskiej w województwie podlaskim. Badani zaznaczali widoczne podziały wśród miejscowej ludności prawosławnej, która jest etnosem, do którego działacze ruchu się odwołują i z którego pochodzą jego wszyscy przedstawiciele. Podziały te korespondują z widocznym dzisiaj podziałem ruskiego świata na Ukrainie⁵.

¹ J. Hawryluk, *Chichot Stalina nad orlańską gminą, czyli nazwy <trochu po-naszomu, trochu po-czort- znaje-jakomu>*, „Nad Buhom i Narwoju”, 6/2011, s. 27.

² T. Bołdak- Janowska, *Tutejszy, czyli nikt*, Czasopis 2/2004.

³ Janowicz S., Chmielewski J., *Nasze tysiąc lat: z Sokratem Janowiczem rozmawia Jerzy Chmielewski*, Stowarzyszenie Dziennikarzy Białoruskich, Białystok 2000.

⁴ O. Łatyszonek, „Dlaczego nie „po swojemu”. Rozważania o społecznej roli i przyszłości wschodniosłowiańskich języków wschodniej Białostoczczyzny”, „Pogranicze” XXXII (2018).

⁵ M. Riabczuk, *Dwie Ukrainy*, Wyd. Kolegium Europy Wschodniej, 2005.

W moich badaniach często sugerowano negatywny stosunek duchownych prawosławnych oraz przedstawicieli mniejszości białoruskiej do Ukraińców i poparcie dla działań Rosji. „Świadomość jest mocno kształtowana przez media, a wiadomo, że tutaj u nas jak ktoś ma w sobie kulturę i korzenie ukraińskie, to jest prawosławny. Cerkiew natomiast twardo stoi po stronie moskiewskiej i nie kryje tego. Jeżeli ktoś słucha duchownych i dodatkowo w naszym rejonie poogląda telewizję, to niestety, ale na pewno będzie się odwracał od naszej sprawy, od bycia Ukraińcem. I ja to wręcz czuję, że wśród prawosławnych gros tych ludzi, którzy z nami sympatyzowali, czy nawet mogliby poczuć się, tą świadomością i już nawet niektórzy się po części czuli bo i rozmawiali „po swojemu” i przychodzili, czytali, to teraz się odwraca. Ja w tym towarzystwie prawosławnym to czuję niestety i widzę” (W9- badania własne).

Podsumowanie

Sytuacja heterogeniczności kulturowej województwa podlaskiego daje szczególne możliwości dla pojawienia się w regionie tolerancji, współpracy i wzajemnego poszanowania, ale również sytuacji konfliktowych pomiędzy poszczególnymi zbiorowościami czy nawet „gorącego” konfliktu narodowo- etnicznego. Wydaje się, że w obecnej sytuacji kształtowanie się początkowo ukrytych, a następnie całkowicie jawnych konfliktów na tle odmienności kulturowej i etnicznej jest nieuniknione. Uważam, że konflikty narodowo- etniczne w regionie (z przyczyn, które wymieniłem w artykule) będą pojawiać się coraz częściej, a problemem i zadaniem jest to, aby je odpowiednio szybko rozpoznawać i kontrolować. Dzisiejsze mniejszości narodowe i etniczne to nie są te same grupy, z którymi państwo polskie miało do czynienia w latach osiemdziesiątych czy dziewięćdziesiątych XX wieku. Rozwięły swoją świadomość, tożsamość, przywiązanie i dumę z kultury i historii, a w połączeniu z uzyskanymi prawami, pełną podmiotowość. Z drugiej strony mamy coraz silniejszą ideologię państwa narodowego, które chce narzucać wartości, symbole i swoją pamięć historyczną. Obserwacja zróżnicowanego etnicznie i kulturowo pogranicza jest w tym przypadku szczególnie istotna, gdyż staje się ono swoistym przykładem tego w jakim kierunku mogą podążać relacje międzykulturowe i etniczne w pozostałych częściach kraju i społeczeństwa. Pograniczność, związane z nim aspekty społeczne, postrzeganie „obcości” i konflikty przestaje być domeną wyłącznie styku państw narodowych czy regionów, a staje się zjawiskiem powszechnym występującym coraz częściej w dużych miastach całej Polski. Pogranicze w tym przypadku przenosi się na poziom sąsiadujących ze sobą wielu różnych grup etnicznych, narodowych, religijnych czy kulturowych¹.

¹ K. Krzysztofek, *Kulturowe źródła konfliktów Europy Środkowej i Wschodniej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, [w:] *Nacjonalizm. Konflikty narodowościowe w Europie Środkowej i Wschodniej*, [red.] S. Helnarskiego, Toruń 2001.

Тетяна Лапан
Анна Кудринська

Соціальна солідарність в умовах війни на сході України: досвід жінок – учасниць антитерористичної операції

Трансформаційні зміни, низка соціальних протиріч, що мають місце в сучасному українському суспільстві та супроводжуються воєнним конфліктом на сході України, актуалізують питання його цілісності як соціального організму, невід'ємною складовою якого є соціальна солідарність. Саме солідарність слугує базисом суспільства, його інтеграційним чинником та передумовою соціального порядку, що утримує в єдності соціальні структури будь-якого масштабу.

Проблематика солідарності так чи інакше перебувала в колі наукових зацікавлень практично всіх класиків соціології. Ключову роль у становленні цього поняття відіграв Е.Дюркгейм. Поняття соціальної солідарності у нього пов'язано з розподілом праці. Результатом цього процесу є не лише збільшення продуктивності функцій та умінь працівників, а й формування солідарних відносин. Е.Дюркгейм трактує солідарність як феномен інтерсуб'єктивний – взаємодія з іншими на підставі переважання альтруїстичних мотивів над егоїстичними. Солідарність він розумів радше як цінність, ідеальний зразок соціалізованої дії, що чимось міцно утримується у горизонті можливого¹.

Г. Зіммель солідаризацію суспільства пов'язував із розвитком “соціальних кіл”: з одного боку, солідаристські відносини мають переважно індивідуальний характер і базуються на індивідуальних діях, а з іншого, – природа усуспільнення така, що унеможливує обмеження діяльності окремої людини безпосереднім особистим інтересом, а спонукає її до задоволення останнього в союзі з іншими. З огляду на це, індивід у межах спільноти є не лише її членом, а й носієм солідарностей. Таким чином, науковець постулює ідею того, що діяльність заради власних цілей сприяє одночасно цілям інших².

У М. Вебера проблематика солідарності розглядається крізь призму соціальної дії. Суспільство М. Вебер розумів як систему взаємодій людей, що базується на почутті приналежності учасників, мотивація яких детермінована афективним

¹ *Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики* / С. Макеєв, С.Оксамитна, А.Домаранська, О. Іванов та ін.; за ред. С.О.Макеєва і С.Оксамитної, Київ: НаУКМА, 2017, с. 50.

² Докторова Д. *Соціальна солідарність у чотирьох основних соціологічних традиціях*. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2017, № 1(8), с. 42.

порядком, або ж як об'єднання індивідів у спільність, що формується на основі суспільно-орієнтованої поведінки “і є результатом солідарності цільових перевірок раціонального характеру”. Погляди М. Вебера у цьому контексті поділяє й Г. Блумер, який характеризує соціальну солідарність як динамічний стан соціальних взаємодій, що потребує постійної підтримки з боку усіх учасників інтеракційного процесу. Основна інтегративна роль у взаємодії індивідів відводиться “спільним діям” та їх інтерпретації, близькість яких забезпечує консолідацію соціуму¹.

Суттєвим є доробок П. Сорокіна у тлумаченні поняття “соціальна солідарність”. Солідарною він називаю таку взаємодію, за якої одна сторона намагається підштовхнути іншу до таких дій, що прагне здійснити й інша сторона². Всі соціальні групи, на його думку, – організоване, “замирене” середовище, з єдиними шаблонами поведінки та єдиним розумінням належної, забороненої та рекомендованої взаємодії їх членів. Зовнішніми проявами соціальної солідарності П.Сорокін вважає факти взаємодопомоги, кооперації, наслідування. Вирізняє солідарність *свідому* (взаємодіючі індивіди усвідомлюють, що їхні наміри співпадають) і *несвідому* (за об'єктивно існуючих однакових, але суб'єктивно не усвідомлених намірах). Розширення та зміцнення кола соціальної солідарності слугує в П.Сорокіна передумовою суспільного прогресу³.

Солідарність як передумову суспільного прогресу розглядає й П. Лавров. Зокрема він зазначає, що прогрес полягає в усвідомленні істини шляхом формування більш критичної думки та у втіленні в суспільне життя солідарності між людьми, що розповсюджуватиметься на все мисляче людство в його кооперації на всезагальний розвиток⁴. З огляду на це, соціальну солідарність варто розглядати як поняття, що описує стан суспільства чи великої соціальної спільноти, якому притаманні: єдність цінностей, ідей, переконань, поглядів, інтересів, цілей суспільства, спільність норм, а також функціональна взаємозалежність і узгодженість у діях, пов'язаних із реалізацією інтересів як суспільства, так і спільноти.

Незважаючи на строкатість тлумачень поняття соціальної солідарності, О. Гофман зазначає, що воно акумулює:

1) об'єктивну, функціональну взаємозалежність, взаємодоповнюваність, спільність інтересів індивідів, груп, суспільства;

¹ Докторова Д. *Теоретичний огляд проявів та особливостей соціальної солідарності*. GRANI. 2018, № 21(9), с.74.

² Сорокін П.А. *Система соціології*. Т. 1. *Соціальна аналітика: Учення о строении простейшего (родового) социального явления*. Москва: Наука, 1993, с. 277.

³ Клименко М.І. *Соціально-філософське осмислення поняття «соціальна солідарність»: теоретичні витoki і практики дослідження*. Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. 2007, № 2(20), Ч. 2, с. 71–72.

⁴ Лавров П. Л. *Філософія і соціологія*. Избр. произведения в 2 т. Москва: Мысль, 1965, Т. 2, Исторические письма 1868–1869, 1965, с. 296.

- 2) суб'єктивну взаємну симпатію, співчуття, співпереживання, консенсус соціальних акторів;
- 3) визнання одних і тих самих норм, керування однаковими цінностями;
- 4) спільну соціальну (групову) ідентичність;
- 5) соціальну інтеграцію;
- 6) взаємовідповідальність акторів;
- 7) сумісну діяльність для досягнення певної цілі;
- 8) альтруїзм, взаємодопомогу та підтримку соціальних акторів;
- 9) моральні зобов'язання, що базуються на справедливості;
- 10) різноманітні форми соціальної, економічної та політичної підтримки в т.ч. з боку держави, що передбачає покращення становища певних соціальних груп і верств¹.

Загалом, солідарність передбачає соціальну єдність, згуртованість, а її суттєвою рисою є те, що вона існує на рівні *довкола, для та відповідно до чогось*. Згуртованість зі всіма в соціальному просторі не можлива. Завжди залишаються відкритими питання стосовно того, *з ким, коли, де і чому* треба солідаризуватися. Відтак солідарність вибіркова, локальна та має певні історичні межі².

Детермінантами солідаризації тих або інших груп акторів слугує широкий спектр суспільних явищ в усіх сферах життєдіяльності; тривалість взаємодії, що відбувається при цьому, залежить від низки чинників, але в кінцевому підсумку визначається тим, якою мірою зачіпаються інтереси суб'єктів, які солідаризуються³.

Мета нашої розвідки полягає не в окресленні різноманіття проявів соціальної солідарності в теоретичному ракурсі, а в застосуванні концепту солідарності для пояснення поведінки взаємодіючих акторів. Свою увагу сфокусуємо на соціальній солідарності в умовах війни на сході України, зокрема робимо спробу проаналізувати особливості формування соціальної солідарності крізь призму досвіду жінок, які в той чи інший спосіб долучилися до антитерористичної операції (АТО) на сході України.

Страждання, біль та приниження, що незмінно супроводжують війну, змушують як окремих індивідів, так і спільноти локалізувати себе в часі, солідаризуючись із тим, що було (“наше минуле”), і з тим, що буде (“наше прийдешнє”). Те, що відбулося

¹ Гофман А.Б. *Солідарність или правила, Дюркгейм или Хайек? О двух формах социальной интеграции. Социальная солидарность и альтруизм: Социологическая традиция и современные междисциплинарные исследования: сб. науч. тр.* М: РАН ИНИОН, 2014, с. 29.

² Воронов В.В. *Об основаниях солидарности в обществе. Солидарность и конфликты в современном обществе: материалы научн. конф. XII Ковалевские чтения* (г. Санкт-Петербург, 15-17 нояб., 2018 г.). Санкт-Петербург: Скифия-принт, 2018, с. 196.

³ *Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму* / за наук. ред. О. Г. Злобіної. Київ: Інститут соціології НАН України, 2016, с. 93.

нешодавно (теперішнє) і що має відбутися (майбутнє), оцінюється індивідами, емоційно ними “переживається” і певним чином відображається в їхній поведінці. Відтак вони конструюють свою поведінку згідно оцінок і власних переживань у зв'язку із загальною ситуацією в країні та ставленням до неї. “Тобто індивіди “визначають ситуацію”, наділяють факти, події, людей певною значущістю і чинять (вербально і насправді) згідно з тим, що вони визнають “реальним” і цінним для себе й таких самих, як вони. Все тут відбувається чи не у повній відповідності до загальновідомої теореми У. Томаса: індивідуалізоване або групове уявлення про справжній хід подій стимулює дію, що відповідає такому уявленню. І часто така дія проголошується не просто правильною, а безальтернативно правильною”¹.

На початку воєнного конфлікту в Україні тисячі жінок, відчуваючи свою солідарність із чоловіками, стали з ними на рівні на захист батьківщини. Вплив жінок на формування й у формуванні солідарних стратегій, ми намагатимемося простежити у добірці напівструктурованих біографічних інтерв'ю, записаних нами у процесі реалізації проекту “In Memory of Maria Kyzyk Research Project in Oral History: Ukrainian Women in the Military Conflict in Eastern Ukraine (2014-2016)”. Усі інтерв'ю відбувалися на мирній території України, після повернення жінок із зони АТО. Опитування охопило значну частину регіонів країни, а саме: Львівську, Київську, Чернігівську, Харківську, Херсонську, Дніпропетровську, Хмельницьку, Полтавську області. Серед опитаних нами жінок були офіцери Збройних Сил України (ЗСУ), бійчині-добровольці, лікарі-добровольці, санінструктори, волонтери.

Війна є не лише найвищим проявом конфліктної ситуації з низкою руйнівних наслідків, але й слугує консолідуючим чинником, що мобілізує, у притаманний йому спосіб, взаємодопомогу та кооперацію суспільства. Причину появи солідарності вбачав у ворожості і вищезгадуваний нами Г.Зіммель. Конфлікт, на його думку, уособлює солідарність та її основне джерело:

“Людидесь на фронті, можливо, в якійсь мірі знайшли той спосіб життя, те спілкування, ту сім'ю, якої вони не мали в цивільному житті... Такі взаємовідносини між людьми, така якась допомога, людяність. І це багато додає. Ми все-таки як одна сім'я. Якась була така взаємодопомога, всі одне за одного дбали. Тобто дійсно такадесь командна гра, приємна” (Оксана, лікар-доброволець);

“Це дуже об'єднує, коли ти сидиши в підвалі, й тобі над головою літають снаряди, лунають вибухи. Тримаєшся за руку й кажеш: “Все буде добре, не бійся”. Це дуже об'єднує, повірте... Коли тобі важко, ти доповзаєш ту смугу перешкод, вже просто риєш носом ту землю, ну і все – не повзу далі. І тут чуєш позаду тебе хтось штовхає: “Давай, давай, давай” (Богдана, санінструктор ГО “Білі берети”).

¹ Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики /С. Макеев, С.Оксамитна, А.Домаранська, О. Іванов та ін.; за ред. С.О.Макеева і С.Оксамитної. Київ: НаУКМА, 2017, с. 53.

Як бачимо, солідарність передбачає соціальну єдність, що знаходить своє віддзеркалення у відомому гаслі “Один за всіх і всі за одного”. Саме таким принципом, керуються на війні, адже солідарність слугує необхідною умовою формування адекватних поведінкових стратегій в умовах війни. Принцип солідарності передбачає узгоджену спільну дію людей задля вирішення нагальних соціальних проблем, формування та свідоме підтримування відносин довіри між людьми. Довіра є основою, на якій вибудовуються соціальні зв'язки, що зміцнюють і надають цілісності будь-якому соціальному організму. Власне довіра слугує одним із найбільш значущих чинників конструювання міжособистісної взаємодії в умовах війни:

“Самі розумієте, що в зону АТО поїхати з людиною, якій ти не довіряєш, не може такого бути. Формується команда, і ми вже як рідні. Ми завжди проговорюємо, якщо щось стається, що ми робимо. Ти робиш – те, ти – те, я – те. І ми вже спокійні. Всі знають свої завдання чудово” (Богдана, санінструктор ГО “Білі берети”).

Соціальна солідарність – феномен багатовекторний, що ґрунтується на мікросоціальних інтеракційних практиках повсякденності. Свідченням цьому є й аналіз результатів нашого дослідження, що дає підстави констатувати наявність солідарної взаємодії в різних аспектах. Зокрема, простежується *міжпрофесійна солідарність* (між військовим та медиками):

“Ти стоїш перед групою, в тебе тема, і ти не розумієш як розказати слюсареві, трактористу, математику, біологу й лінгвісту те, що ти маєш йому розказати. Ти повинен до всіх “достукатися”. І ти не можеш ділити їх на різних. Вони всі однакові, вони – підрозділ, який має в крайньому випадку спрацювати разом. І, крім цього, ти ще повинен тактику їм розказати. Мені прийшлося дуже багато працювати над собою. Дуже багато, надзвичайно... і в плані навчання, самовдосконалення (Богдана, санінструктор ГО “Білі берети”);

“Тоді пішла перша просьба від нашого добровольчого батальйону Львів про навчання якійсь медичній допомозі, такій найпершій, самій звичайній. Тоді ми так організувалися, нас було шість лікарів, які просто на другий день після того прохання зібралися в інституті МВС і провели навчання 150-ти бійців, які добровільно їхали на Схід (одні, з тих самих перших). Після того ми зрозуміли, що питання навчання медичної допомоги бійців є дуже важливе” (Оксана, лікар-доброволець);

“Після цього батальйону вже звернулися інші, інші й інші бійці з різних підрозділів. Ми зрозуміли, що ми теж мусимо пройти якісь тренінги, вишколи, щоб навчитися якісно проводити такі заняття. Тоді була можливість на Яворівському полігоні в рамках “натівських” навчань відбути такі тренінги. Дуже вони були такі корисні і потужні, десь на тиждень часу з виїздом туди, на полігон (Оксана, лікар-доброволець);

“Що стосується військової медицини, то було утворено багато дочірніх осередків у найбільших містах України, і ми почали працювати на полігонах із

добровольцями, тому що це та категорія людей, яким були безпосередньо потрібні ці знання... Дуже приємно було, коли люди, яких ми вчили, суттєво відрізнялися від іншої частини групи, тому що вони мали знання, мали навички” (Богдана, санінструктор ГО “Білі берети”).

Усі ці дії сприяли інституціалізації тактичної медицини, адже раніше у вітчизняній військовій галузі такого поняття не було. Як бачимо, солідаризація не є одномоментною дією, вона розгортається в часі та передбачає низку причинно-наслідкових зв’язків.

Узгодженість взаємодій простежуємо не лише в міжпрофесійному контексті. Невід’ємним атрибутом солідарних взаємодій в умовах війни є злагоджена функціональна взаємодія між самими медиками – *професійна медична солідарність*:

“Наш осередок Львівський співпрацює дуже тісно з організацією “T-Helpers”... У нас чудова співпраця, навіть така братня, і я можу нас назвати навіть одною командою, тому що так і є. Ми на полігоні 3, 4, 5, навіть 6 хвилю мобілізації пройшли разом, разом навчаючи бійців” (Богдана, санінструктор ГО “Білі берети”);

“У медичній сфері є така організація, називається “Лікарі без кордонів”... Є лікарі, які приїжджають у середньому раз на місяць (лікарі і середній медичний персонал)... Хто має бажання, той до них приходить, вони особливо самі не ходять по пацієнтах; видають той перелік медикаментів, які, скажімо, найбільш ходові при таких поширених захворюваннях, як гіпертонія, ішемічна хвороба серця, діабет, якісь легеневі захворювання. Тобто в них є певний набір медикаментів, які вони просто їм видають безкоштовно. І то нам багато в чому помагало, тому що там можливості купити ліки не має. Є багато тих сіл, де в принципі не має аптек взагалі. Навіть, як ти подивишся того пацієнта, мусиш йому щось назначити. А звідки він то візьме? Тому нам це теж було якби в допомогу” (Оксана, лікар-доброволець).

Соціальна солідарність – позитивний модус взаємовідносин – передбачає взаємозалежність індивідів одне від одного у процесі виконання ними певних соціальних ролей, зокрема професійних, і демонструє об’єднувальну функцію. Свідченням цьому є безпосередня взаємодія місцевого медичного персоналу та медиків, які задіяні в АТО.

“Середній медичний персонал лишився... Фактично ми з ними комунікували... професійно вони нам дуже допомагали. Для них те, що приїхав лікар, це було для них дуже... Розумієте, якщо медсестра бере на себе відповідальність по медичній допомозі і по якомусь десь лікуванню мешканців, пацієнтів, то все таки, якщо є лікар, то, звичайно, що вона стає спокійною. Це не її компетенція, але вона змушена це робити, тому що, скажімо, якщо є село на самій лінії фронту, і та медсестричка, яка там є, за той час війни майже завжди була одна, і їй

дозволено було робити певні речі, які, скажімо, тільки лікарю дозволено. Вона надавала допомогу повністю, в будь-якій ситуації, при будь-яких обстрілах, при будь-яких незвичайних обставинах” (Оксана, лікар-доброволець).

Такі практики взаємодії демонструють те, що солідарність як динамічне явище потребує постійної взаємопідтримки від усіх учасників, особливо в екстремальних умовах. Власне на цьому базується ідея солідарності. Визначальною характеристикою солідарного акту є моральний обов’язок, що пропонує допомогу іншим людям і не потребує еквівалентності між тими, хто сприяє в цьому, і тими, хто отримує натомість:

“До нас приходили 2 хлопчика маленьких. Вони в тому селі живуть і приходили завжди до нас покушати. Поїли, розвернулися, пішли. Там сім’я така – не важна. Ми їх завжди нагодували, вони посиділи, розвернулися і пішли. Діти розуміють, що таке війна, і діти розуміють для чого тут військовослужбовці стоять” (Ольга, бійчиня-доброволець);

“Допомога надавалася нами і цивільним, і військовим. Ми офіційно були прикріплені до цивільних закладів охорони здоров’я, бо була підписана така угода з адміністрацією Луганської області. Фактично ми надавали допомогу абсолютно всім: і населенню місцевому, і військовим – по потребі.... В більшій частині – це все таки було місцеве населення” (Оксана, лікар-доброволець). З огляду на це, можемо говорити про солідарність між населенням західного та східного регіонів країни:

“Вже як ти там трохи побув, поїздив, то розумієш, що, в принципі, всюди таке саме життя. Навіть війна, вона не міняє таких людських базових процесів. Люди там так само живуть в тій прифронтовій зоні, тільки в певних інших умовах, з тими самими потребами.... Нам щось помагали, ми – їм (в побуті: там щось приносили їсти, помагали туди-сюди влаштуватися).... До лікаря вони приходять практично з тим самим, що і тут, тільки там вони (більше як 90 відсотків), ці люди ще травмовані психологічно. Вони всі приходять, розказують, жінки плачуть переважно...” (Оксана, лікар-доброволець).

Аналізуючи особливості формування соціальної солідарності крізь призму досвіду жінок – учасниць АТО, доцільно виокремити й гендерний аспект цієї проблематики. Жінки протягом воєнних дій на території України намагаються довести, що вони повноправні члени військового колективу, які володіють відвагою і професіоналізмом у військовій сфері на рівні з чоловіками:

“Я, людина така, що от мене мучає, чому я зараз сиджу в теплом ліжку, а вони в окопі сплять. Я то все переносю разом з ними, вони мені стали як сім’я. Я з ними проходжу все... Мене хотіли перевести в інший підрозділ, мене хлопці мої відстояли. Я одна дівочка лишилася в підрозділі. Всіх решта перевели... вони мене одну відстояли, щоб я лишилася в них в ПВЗ, в бойовому підрозділі. Вони сказали: “Оля, без тебе – нікуди”. От. І я подружилася, для мене вони стали як брати. Я з братом таких тісних стосунків не маю, як з ними” (Ольга, бійчиня-доброволець);

“Іноді нам соромно признатись в тому, ким ми є насправді, іноді нам неприємно, іноді нам, навпаки, – приємно. Ми примениуємо свої заслуги, ми різні. Але якби не було цієї різності, ми би не могли стати тим, ким ми є на сьогоднішній день. От є там певна кількість жінок, з якими ми працювали, і безперечним є факт того, що вони приймали участь у бойових діях... Це однозначний факт. І вони показали, що... вони можуть, вони нічим не гірші, іноді навіть кращі. І це нормально, це гендерний фактор” (Наталя, санінструктор ГО “Білі берети”).

Гендерні відмінності обертаються фактором, який “вносить” у взаємодію військовослужбовців нові риси незалежно від того чи є відносини між ними формальними чи неформальними, офіційними чи неофіційними:

“Є ще багато нюансів таких суто по безпеці. Маючи багато чоловіків десь в оточенні, ти більш безпечно себе почуваш, тому що то є всі свої: хто медики, хто водії, – то дуже хороші всі хлопці були... Знаєте, як є декілька жінок, а всі інші – чоловіки, то звичайно, що все помагали нам (десь там навіть їсти варити, то все нам приносили; десь там нам щось помогли почистити, помити). Яюсь в нас це було з ними все злагоджено... Це було більш безпечно, ніж якби ми були десь самі чи без них. Вони нам були охоронці такі. Навіть ти десь ночуєш по тих амбулаторіях, сама би жінка там не ночувала. Це просто – не реально. Мені було набагато спокійніше, коли я знала, що зі мною є ще доктор, є ще водій” (Оксана, лікар-доброволець).

Армійське життя не залишає сумнівів, що присутність жінок у військовому колективі часто позитивно позначається на атмосфері, що панує там. З одного боку, це наслідок вияву властивих жінкам природних якостей, а з іншого, – високого рівня освіти і загальної культури:

“Залежить чим вона займається, тому що жінки варять їсти. Я вже не кажу про те, що вони воюють і лікують – це першочергово. Жінки можуть зібрати допомогу. Жінка, вона дає тепло їм. Напевно, кожна жінка, ким би вона не була – чи снайпер, чи медик, чи кухар – асоціюється у кожного бійця з мамою, дружиною, дочкою. Підсвідомо дивлячись на жінку, кожен боєць згадує і пам’ятає, що його вдома чекають. Навіть той, який нікого не має, також, напевно, дивлячись на жінку, розуміє, що десь ходить його дружини або донька десь колись його буде там. Жінки – це такий позитив, комфорт, затишок завжди. Жінка допомагає облаштувати все” (Богдана, санінструктор ГО “Білі берети”).

Важливим аспектом, що розкриває особливості становища жінок, є характер взаємин осіб протилежної статі в умовах служби в зоні АТО:

“Є специфіка роботи жінки з чоловіками. Усі вони з різних міст, усі вони по-різному виховані, хтось одружений, хтось – ні, хтось там – місяць, а хтось – півроку. У мене не виникло жодного конфлікту за два з половиною роки, тому що я себе веду дуже стримано і строго з ними. Не знаю, можливо, це якість таке міння правильно побудувати свою розмову і роботу з людьми.... Коли я працюю,

наприклад, з напарником чоловіком, я відчуваю, що мене слухають більше. Не з усіма, але з деякими я відчуваю, що мене слухають більше. Я думаю, що це все складається з багатьох деталей: інтонація голосу, впевненість, бойовий досвід” (Богдана, санінструктор ГО “Білі берети”).

Представниці жіночої статі не лише складають переважну частину медичного персоналу військових госпіталів, але й із честю виконують бойові завдання. Відмінності за статтю, як бачимо, є лише культурним конструктом, що залежить від історичного контексту. Таким чином, сучасна війна творить образ жінки – не героїні, як це відбувалося за радянського часу, а жінки – солідаризуючого елемента, здатної, на рівні з чоловіками, захищати себе, близьких, батьківщину; приймати відповідальні рішення і приводити їх у виконання. Все це свідчить про певне “переконструювання” гендеру:

“Для мене от приклад... найсильніша армія – це є ізраїльська армія. Там служать всі. Там ти не закінчиш ВУЗ, не влаштуєшся на роботу, якщо ти не служив в армії. Служать всі однаково: і чоловіки, і жінки. Нормальна підготовка, сильна армія і у випадку війни. Це ж не те, що чоловік – одна істота, а жінка – інша. Кожен може воювати, кожен може працювати на своєму рівні. Так що це не мудро казати, що жінка – слабка. Це абсолютна неправда. Жінка – не слабка. З жінок виходять хороші воїни, особливо в специфічних там роботах. І всі знають, що з жінок краді виходять снайпери. Нам треба будувати нову професійну армію без якихось гендерних упереджень, а тільки зважаючи на професійні навички людини”(Оксана, лікар-доброволець).

Варто зазначити, що солідарність між представниками протилежних статей простежується у всьому, зокрема в особливостях облаштування побуту (побутова солідарність), про що говорить одна з респонденток (лікар-доброволець):

“Самі цікаві побутові були, коли я з групою з вересня місяця стояли в Золотому. Це 2 км від лінії розмежування. Це Луганська область. І ми там дуже добре облаштувалися. Тобто, ми сховали госпіталь, цілий медпункт в ангарі від машин. Ми були захищені. Нас не було видно з неба. Плюс, що в мене був дуже креативний водій, який придумував, як би це нам обжити. У нас був стіл зроблений із дощок, табуретки, стільці (зроблені з пеньків) і крісла від машин, які поставлені, як вдома, розумієте. Плюс – в нас були шафи з ящиків з-під набоїв. Це все цвяхами збивалося, і все ідеально. Плюс – там було розвалено щось, і стояла цегла. Ми купили мішок бетону. Накотили розчин з піском. Володя, водій мій, за цим нашим медпунктом, набудував душ. Це буквально перший тиждень, як ми поселилися, треба було десь митися... Нам привезли бочку 40-літрову. Туди заливалася вода. Такий великий кип'ятильник кидався, вода грілася – душ працював”;

“У нас були дуже “теплі вечори”. І взагалі багато спогадів таких десь приємних. У нашому підрозділі було приємне спілкування. Були сильні спеціалісти, навіть доценти. Було з ким поговорити. Цієї глобальної печалі, яка

була в цивільному житті, там не відчувалося. Вечори були приємні. Багато в кого були гітари. Ми часто не грали, але деколи. Плюс там – перегляд якихось фільмів колективно на ноутбуці. Ну все якось зовсім по-іншому, ніж, якщо ти в кімнаті в себе подивишся”.

Ще одним аспектом вияву солідарності у контексті досліджуваної нами проблематики є міжетнічний:

“На нашій базі були українці, але серед військовослужбовців у нас є певний відсоток азіатів. Вони – якби українці; у них батьки – переселенці. Тобто він народився в Україні, в нього громадянство українське, але по своєму темпераменту, по своїй вірі (зокрема, мусульмани) вони відрізняються від наших, але досить хороші хлопці. У нас є один військовослужбовець темношкірий. У нього тато був вихідцем із Африки. Його також дуже поважають в частині... Прийшов військовослужбовець білорус... Він добився того, він написав лист Президенту, і йому дали громадянство України. Він підписав контракт у нашій бригаді, казав, що це була його мрія. У Білорусію він повертатися не буде до тих пір, поки не з'явиться мир у нашій країні. Також був цікавий випадок: до нас приїхав канадієць і почав нашим хлопцям допомагати ремонтувати машини. Він сам закупляв деталі, яких не вистачало. Це був такий досить забезпечений чоловік. Сам купував, сам ремонтував, бо він був спеціаліст цього діла. Коли вийшов цей Закон, що можна іноземців брати на службу, я не пам'ятаю як він там точно сформульований, ... він підписав контракт і зараз є військовослужбовцем нашої частини, хоча він зовсім трошки знає українську мову. Ми всі освічені, спілкуємося з ним на англійській мові, але він потроху вчить українську” (Марина, офіцер ЗСУ).

Солідарності притаманні дві основні властивості. По-перше, вона відноситься до взаємодії, що передбачає єдність прагнень, цінностей, а також узгодженість поведінки взаємодіючих суб'єктів, що уможливорює досягнення спільних цілей; по-друге, результатом солідарної поведінки є формування суб'єктивного відчуття зв'язаності, єдності та інтеграції серед взаємодіючих сторін, або членів групи¹. Солідарність як динамічний процес характеризується появою співтовариств, члени яких усвідомлюють власну суб'єктність, мають спільні інтереси і здатні до організованих колективних дій для їх реалізації, приймають на себе відповідальність за групу чи більш широке співтовариство і делегують кожному своєму члену частку відповідальності за спільну справу². На таких засадах формується *волонтерська солідарність*:

¹ Джефрис В. *Мораль добродетели и брачная солидарность. Социальная солидарность и альтруизм: Социологическая традиция и современные междисциплинарные исследования*: сб. науч. тр. М: РАН ИНИОН, 2014, с. 113.

² Климова С.Г. *Идеи и практики солидарности в добровольческом движении*. СОЦИС, 2013, № 6, с. 33.

“Просто більш так допомогти хотілося хлопцям нашим знаючи по новинах. Я дуже люблю пекти. Там спекла пироги, вареників наробила, голубців наробила, щось спекла вкусніньке, кексики, там печиво якесь. І в коробках все заносила у волонтерський центр... Люди дуже помагали. Завдяки їм ми цілий бус складали. І нам помагали з Америки. Нам помагали з Італії. Нам з Німеччини висилали... В зоні АТО ми перебували 3-4 дні і поверталися додому. Проходив тиждень, ми збирали. Там тиждень-два, залежить скільки назбирали. І ми їхали знову... Ви собі просто не можете представити, наскільки вони чекають твого печенька, отих пиріжків домашніх...” (Ольга, волонтер);

“Получается, что ребят очень много, а нас очень мало, и чувствуешь такую вот... ну мы же тут, а они там. Каждая минута может у них оказаться последней, и как им выжить, если они пошли нас защитить. То есть вот этот порыв какой-то. Нас сподвиг делать все возможное, что мы только можем” (Оксана, волонтер);

“Волонтеры у нас тоже по медицине, те, кто собирали, медицину.., ну опять же, кто-то из медиков подключился, сбор препаратов, лекарств. Потом мы стали шить подsumки вот эти медицинские, индивидуальные аптечки” (Світлана, волонтер);

“На рахунок медикаментів постачали великі фірми... Тобто, ми цілий склад там мали медикаментів. Воно десь поновлювалося. І дуже багато діаспора допомогла. Плюс, що наше керівництво кийвське, вони їздили по Європі. Є художник у Києві – Олександр Клименко – художник і письменник. Він малював ікони на ящиках з-під набоїв (ми йому постачали ящики з-під набоїв). Він їздив з виставками по всій Європі, продавав їх за нормальні гроші. Ці кошти йшли на потреби нашого госпіталю. А продавав там по 600 євро за одну ікону. Тобто, нормальний спосіб отримати кошти. Ти і не попрошайнічаєш, і не вимагаєш ні в кого. Цілком законно. От була така система” (Оксана, лікар-доброволець).

Солідарність у волонтерському русі простежується у двох аспектах. В одному вона базується на “первинних зв'язках” (Ч. Кулі), ідентичності, почутті “ми” з іншими учасниками діяльності. В іншому – на «вторинних зв'язках», із малознайомими або зовсім незнайомими людьми. Це можуть бути групи людей, обрані волонтером чи його громадською організацією в якості об'єкта піклування; партнери по діяльності; помічники – інституціалізовані або й ні. Такий аспект зачіпає широку моральну площину¹:

“Я стала случайно... меня туда затащило. Я познакомилась с ребятами, поняла какие нужды, и стала разговаривать со своими друзьями, соседями, родственниками: ребятам надо помочь, надо собрать суму какую-то, надо купить то-то и то. Вот как бы этот первый веток, и откликнулись друзья,

¹ Климова С.Г. Идеи и практики солидарности в добровольческом движении. СОЦИС, 2013, № 6, с. 34.

знакомые, знакомые знакомых. Мы собрали там определённую сумму... И в общем-то и понеслось. Потом мы уже ребят снабжали, помогали там... как-то это все ... Батальон формировался, это было очень сложно... Комбат, например, он даже не знал, как оформлять какой-то рапорт, какую-то документацию вести. Не было еще кадров, то есть все это было такое сырое. Мы помогали, чем могли” (Світлана, волонтер).

Солідарність є чутливою до загроз формування ціннісних, соціальних або владних асиметрій, реагуючи на них власною консолідацією. Як зауважував Е.Дюркгейм, значущі події в житті суспільства, що завдають страждань і залишають глибокі сліди в індивідуальній і колективній пам'яті, генерують, зазвичай, щільно згуртовану солідарність. У цьому контексті доцільно виокремити *громадянську солідарність (перші добробати)*:

“Завдяки Сашку, я включилася в таку тусовку, яка називається около-футбольні хулігани. Це було весело, цікаво, пізнавально... І потім, коли почалися бойові дії, знову ж таки, люди, які просто об'єдналися; люди, які, займаючись спортом, уміли щось там, тими самими бойовими діями трошки...там, на “фанатській тусовці”; ми вчилися на своїх заняттях вистрибувати, щоб не зламати собі шию і все інше, із автомобіля, який їде. Це частина того, що люди вчилися. Це самі звичайні люди, але люди, які от вміли... були об'єднані, перш за все, були знайомі між собою. ...Це просто були звичайні егеря, охотники і так далі, але вони стали на захист власної країни і країна сказала: да, оце от батальйон, який є офіційним (має повноваження). Вона йому допомагала і так далі. В нас встали ці люди, встали на захист власної країни. Встали й дали колосальну відсіч, не маючи під собою ніякого ресурсу, покинувши якийсь свій бізнес, все. Це були реально різні люди, освічені і так далі, ну не важливо” (Наталя, санінструктор ГО “Білі берети”).

Таким чином, соціальна солідарність формується на мікрорівні, але, водночас, має наслідки для макрорівня соціального порядку. Солідарна поведінка передбачає активну роль індивіда та детермінована як індивідуальними характеристиками суб'єктів взаємодії, так і соціальним, інституційним та культурним контекстами. Це феномен об'єднання людей, який має як ціннісний вимір свого вияву, так і практичний (безпосередні дії), тобто ґрунтується на раціонально осмисленій ціннісній єдності та практичних діях. Солідаризація завжди розгортається в певному просторово-часовому розрізі і, перш, ніж стати мотивуючою силою відповідних практик, акумулює вплив низки зовнішніх і внутрішніх чинників.

Результати дослідження свідчать про наявність різних моделей солідарності, що демонструють різні форми й аспекти вияву. З огляду на це, можна твердити про множинність солідарності. Разом із тим, доцільно зазначити, що виокремлення “ми”, як ознаки солідарності, передбачає неодмінно й “вони” (солідарність *із кимось, за щось* досить часто передбачає солідарність *проти когось, чогось*). Відтак, у звичних повсякденних ситуаціях *солідарність має бути помірною*, щоб за умови перебігу конфлікту не перетворюватися на антагонізм “ми” і “вони”.

Розділ 3

СОЦІАЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ ТА КОНСОЛІДАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСІВ ЗОВНІШНЬОЇ ТА ВНУТРІШНЬОЇ МІГРАЦІЇ

Наталія Коваліско

ORCID: 0000-0002-1466-6132

Христина Ілик

Оксана Сенюра

Транскордонне співробітництво та освітньо-наукова мобільність: нові виклики для України

Одним з напрямів євроінтеграційних процесів в Україні, а також важливим чинником підвищення регіональної конкурентоспроможності є транскордонне співробітництво (ТС). Це спільні дії, спрямовані на встановлення і поглиблення економічних, соціальних, науково-технічних, екологічних, культурних та інших відносин між територіальними громадами, а також їх представницькими органами, місцевими органами виконавчої влади України, територіальними громадами та відповідними органами влади інших держав у межах компетенції, визначеної їх національним законодавством¹.

Нова система взаємовідносин вимагає з українського боку адаптації законодавства до вимог Євросоюзу, а також відповідних змін до існуючих геополітичних реалій. Передусім йдеться про врахування базового положення про те, що Україна взаємодіє по кордонах не просто із одним із сусідів на основі двостороннього нормативно-правового договору, а із сусідньою державою-членом Євросоюзу².

¹ Закон України “Про транскордонне співробітництво”. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1861-15>

² Артёмов І. *Основні засади нормативно-правового забезпечення транскордонного співробітництва України / Транскордонне співробітництво України: стан, проблеми, перспективи*. Ужгород, 2012, с.10-21.

Відповідно, це вимагає напрацювання нового блоку нормативного забезпечення взаємин з урахуванням нормативних положень не лише одного нашого сусіда, а усіх членів Євросоюзу. Станом на сьогодні це положення є основним критерієм для внесення відповідних змін у законодавство України, які б регулювали і узгоджували транскордонне співробітництво за цих умов. Власне основними документами в даному контексті є Закон України “Про транскордонне співробітництво”, який визначає основні завдання, принципи державної політики, права й обов’язки суб’єктів у сфері транскордонного співробітництва, принципи й форми державної підтримки, фінансові ресурси для транскордонної співпраці, а також міжнародні угоди, конвенції, хартії, ратифіковані Україною, двосторонні та багатосторонні угоди, підписані Україною з сусідніми державами.

Транскордонне співробітництво вимагає адаптації не лише законодавства України до загальноприйнятих європейських стандартів, а й актуалізує інтеграційні процеси в усіх сферах суспільного життя – економіка, культура, духовне життя, туризм, освіта, наука та ін. Більше того, в окремих регіонах ТС стає визначальним чинником формування способу та якості життя, що відображається у формі транскордонної мобільності. Залежно від мети, різновидами такої мобільності можна назвати, економічну, соціальну, трудову (зокрема, професійну, кваліфікаційну, інтелектуальну, кар’єрну), туристичну, культурну, освітню (наукову, академічну) та ін.

Географічна та культурна близькість українського та польського народів з одного боку, а з іншого – низькі ризики перебування наших громадян у Польщі порівняно з іншими країнами-реципієнтами обумовлюють популярність цієї країни серед українців в контексті транскордонної мобільності. Та й загалом, формування міждержавних відносин між Україною та Польщею має довгу історію та пройшло декілька стадій. Початком слугувало здобуття незалежності Україною, адже саме Польща разом з Канадою першими її визнали. Відповідно, з 1990-их років відбувається розширення і поглиблення багатосторонніх відносин між Україною та Польщею, які розглядали один одного як свого стратегічного партнера.

На сьогоднішній день між Україною та Польщею уже встановлено стратегічне партнерство на офіційному рівні. Завдяки міцним культурно-історичним зв’язкам українського і польського народів, зміни в системі міждержавних відносин відзначаються позитивною динамікою і виражені через розвиток багатьох напрямів, одним з яких і є різного роду освітньо-наукова співпраця, яка виражається в мобільності усіх членів наукового товариства.

Назагал, мобільність українського населення до Республіки Польща обумовлена різними причинами. Деякі з них пов’язані з особистими зв’язками населення обох країн і підставою для цього є так звані гостьові запрошення. Також, Польща може пишатися своїми численними історичними визначними пам’ятками і

пам'ятниками. Зокрема, українських туристів привертає різноманітність культурних заходів, що нерідко користуються визнанням і популярністю в світі. Проте, найбільш масовими є економічно обумовлені перетини кордону. Зокрема, метою поїздок українців до Польщі економічного спрямування є або працевлаштування в сусідній державі, або продаж/купівля товарів, тобто так звана "човникова" торгівля. Актуальною на сьогоднішній день є і політична еміграція до Польщі, а саме мова йде про переселенців з окупованих територій на Сході України, а також з АР Крим.

Зокрема, варто зупинитися детальніше на поїздках, які здійснюються в рамках наукових обмінів: освітня міграція, міжнародні наукові конференції, симпозиуми, стажування тощо. У цьому ракурсі, можна розглядати інтелектуальну мобільність, яку одночасно визначено як підвид трудової, однак це не нівелює дуже тісного її зв'язку з мобільністю освітньою, зокрема науковою та академічною, адже представники закладів вищої освіти, академічних наукових установ передусім є носіями високого інтелектуального потенціалу, через що визначення рівня їх просторової мобільності має входити в коло стратегічних пріоритетів розвитку кожної держави.

У сучасному суспільстві освіта і знання стають транскордонними (транснаціональними) явищами. А однією з форм транскордонного співробітництва у соціокультурній сфері і є транскордонна освіта. Формування єдиного світового освітнього простору відбувається через зближення підходів різних країн до організації освіти, а також через визнання документів про освіту інших країн, зокрема йдеться про взаємне визнання дипломів¹. Необхідною умовою для створення зони європейської вищої освіти також є знання іноземних мов як чинника конкурентоспроможності випускників ВНЗ України². Загальноєвропейський простір вищої освіти (ЕНЕА) й загальноєвропейський дослідницький простір (ERA) утворюють сучасне європейське суспільство знань.

Історичним, на нашу думку, у формуванні єдиного європейського простору освіти і науки є напрям реалізації організаційно-правових та методичних заходів Болонського процесу. Україна, звісно, стала на цей шлях значно пізніше переважної більшості європейських країн, проте цей процес до сьогодні залишається важливою складовою і одним з пріоритетних напрямів внутрішньої і зовнішньої соціально-економічної і політичної стратегії України на шляху входження її в єдине європейське середовище.

Спільний європейський освітній простір, з одного боку, сприяє зростанню мобільності студентів та професорсько-викладацького складу, а з іншого – акаде-

¹ Артьомов І. Діус Н. *Взаємне визнання дипломів – необхідна умова створення зони європейської вищої освіти* / Транскордонне співробітництво України: стан, проблеми, перспективи. Ужгород, 2012, с. 392-405.

² Полюжин М. *Знання іноземних мов як важливий чинник конкурентоспроможності випускників ВНЗ України* / Транскордонне співробітництво України: стан, проблеми, перспективи. Ужгород, 2012, с. 406-427.

мічна мобільність є необхідною умовою формування самого спільного освітнього простору. Якщо брати до уваги офіційні документи країн Європи з питань міжнародного співробітництва саме в освіті, то для позначення процесів, які відбуваються в даній галузі переважно використовують поняття академічної мобільності. Надалі будемо використовувати поняття освітньої мобільності, під якою розуміємо участь студентів у навчальному процесі закладів вищої освіти (ЗВО) іншої країни; проходження там практики чи проведення наукових досліджень; можливість освоєння нових навчальних дисциплін чи практик тощо.

Проблематиці освітньої міграції присвячена велика кількість наукових праць, зокрема комплексний характер має дослідження глобалізаційних процесів в освіті та транскордонної мобільності студентів, проведене під егідою ЮНЕСКО N. Varghese¹. Співзвучно досліджуються тенденції мобільності студентів у європейському просторі освіти в умовах реалізації основних завдань Болонського процесу висвітлені в аналітичному звіті закордонних дослідників у рамках роботи EACEA Eurydice (Education, Audiovisual and Culture Executive Agency)². Збільшення кількості робіт, присвячених різним аспектам освітньої міграції свідчить про те, що цей різновид соціальної мобільності все частіше стає предметом наукових дискурсів. Однак, поодинокими є дослідження, присвячені виявленню можливостей та викликів, пов'язаних власне з транскордонною освітньою мобільністю.

Щодо країни, то розрізняють зовнішню академічну мобільність і внутрішню. За способом організації розрізняють *організовану* (здійснюється в рамках економічного, політичного або міжуніверситетського академічного партнерства) та *індивідуальну* (з власної ініціативи студента). Залежно від мети розрізняють горизонтальну (на певний термін під час навчання) та вертикальну мобільність (з метою отримання наступного академічного чи наукового ступеня)³. Академічна мобільність збільшує шанси людини на професійну самореалізацію, а також підвищує якість трудових ресурсів національної економіки. Вона стає відповіддю національних систем освіти на виклики глобального освітнього простору, жорстку конкуренцію на ринку освітніх послуг.

Освітню мобільність у Європейському Союзі забезпечує низка спеціальних програм з багатомільйонними бюджетами. За 20 років програмою Erasmus скористалися понад 1,7 млн громадян ЄС. Для академічних обмінів між державами Євросоюзу та іншими країнами в рамках цього проекту працює програма Erasmus-Mundus ("Еразм-Світ"). Проте, незважаючи на фахову підтримку з боку ЄС, нею

¹ QS World University Rankings / Mode of access URL: [http://www.topuniversities.com/university-rankings/world-universityrankings/2015#sorting=rank+region="+country=190+faculty="+stars=false+search=](http://www.topuniversities.com/university-rankings/world-universityrankings/2015#sorting=rank+region=)

² Там само.

³ *Internationalization and Traid in Higher Education: Opportunities and Challenges*. Paris: OECD Publications, 2004, p. 20-21.

скористалися лише поодинокі заклади вищої освіти України, які мають реальні партнерські зв'язки з університетами країн Євросоюзу. В провідних країнах світу міжнародний компонент національної освітньої політики за останні 20 років став предметом уваги фахівців в галузі міграційної політики, працевлаштування, торгівлі, які включилися в процес регламентації, організації та фінансування академічної мобільності разом з регіональними неурядовими агенціями та міжнародними організаціями (ЮНЕСКО, ОЕСР, ЄБРР, Світовий Банк тощо).

Підвищенню внутрішньої мобільності кадрів сприяє обмін викладачами між різними вищими навчальними закладами, який відбувається переважно за рахунок суміщення посад викладачами різних ЗВО. Відміна права ректорів на заборону суміщення посад сприяє цьому процесу. Проте цей процес має спонтанний, некерований характер й зумовлюється переважно мізерними окладами українських викладачів.

Міжнародна академічна мобільність розвивається в Україні дуже повільно. Поїздки за кордон українське студентство здійснює коштом батьків, спонсорів, закордонних благодійних фондів тощо. Закордонне навчання й стажування за рахунок коштів ЗВО або держави становить менше 10% від офіційно оголошеної кількості "мобільних українських студентів". Більшість академічних обмінів студентів відбувається шляхом укладення двосторонніх договорів між університетами України та Європи.

Ситуація з міжнародною академічною мобільністю кадрів іще гірша: стажування викладачів українських вищих навчальних закладів у провідних європейських університетах ніяк не координується й не фінансується українськими ЗВО або державою. Не розробляються спільні із провідними європейськими університетами програми підготовки фахівців, спільні наукові програми мають поодинокий характер. Укладання міжуніверситетських двосторонніх договорів про обмін кадрами відбувається епізодично й часто має односторонній характер, оскільки іноземні університети можуть профінансувати перебування своїх фахівців за кордоном, а вітчизняні намагаються здійснювати це "за рахунок приймаючої сторони". Фінансування академічної мобільності МОН України пропонує здійснювати за рахунок коштів вищих закладів освіти, фондів підтримки й розвитку вищої освіти, грантів, коштів приймаючої сторони або особистих коштів учасників академічної мобільності. В умовах, коли держава фінансує лише зарплату викладачам, стипендію студентам і частину коштів на комунальні витрати, українські ЗВО не в змозі організувати академічну мобільність на належному рівні¹.

¹ Академічна мобільність як фактор інтеграції України у світовий науково-освітній простір. Аналітична записка. Режим доступу: <http://od.niss.gov.ua/articles/1421/>

Останнім часом зростання чисельності українців, які виїхали на навчання за кордон, має швидку зростаючу тенденцію. За даними щорічного моніторингу кількості українських громадян, які навчаються у закордонних університетах на денній формі навчання, що здійснюється аналітичним центром CEDOS охоплює 34 країни світу¹, число українців на студіях в іноземних університетах станом на 2014/2015 навчальний рік становило 59 648 осіб. Серед найбільш бажаних для навчання країн, як і раніше, залишаються Польща, Німеччина, Росія, Канада, Італія, Чехія, США, Іспанія, Австрія, Франція та Угорщина. Динаміка зростання з 2009 по 2015 роки склала 129%. Якщо порівнювати два останні роки, то приріст складає майже 29% або ж 13 266 осіб. Причому 2/3 цього приросту склали саме українці, які навчаються в польських університетах. Вони показали найбільш стрімке збільшення, як в абсолютному, так і відносному показниках, – з 14 951 до 22 833 особи. Зокрема, у 2015/2016 навчальному році в польських університетах навчалось вже 30 041 український громадянин.

Таким чином, закладаючи, що в решті країн тренд останніх років буде збережений, дослідниками Центру припускалося, що у 2016/2017 навчальному році за кордоном навчатиметься щонайменше 68 000 українських громадян. Так, вже за отриманими емпірично даними аналітичного центру SEDOS у 2016/2017 навчальному році у закордонних університетах навчалися 77 424 українці². Тобто, бачимо, що реальна цифра є більшою за прогнозовану. 77 424 – це близько 8% від загальної кількості всіх студентів, які навчалися на денних програмах вищої освіти. Того року найчастіше їхали до Польщі, Росії, Німеччини, Канади, Чехії, Італії, США, Іспанії, Австрії, Франції, Словаччини. Загалом протягом останніх дев'яти років кількість зросла більш ніж утричі. Найбільше забезпечили цей приріст такі країни, як Польща, Росія, Чехія, Словаччина, Австрія, Італія, Іспанія, Канада та Болгарія.³

Цей же аналітичний центр прогнозував, що остаточно кількість українців у закордонних університетах у 2017/2018 році буде сягати щонайменше 83 тис. осіб, якщо врахувати скільки людей навчається в українських ЗВО на денних програмах. І цей прогноз справдився. Порівняно з 2016-2017 навчального року відсоток українських студентів за кордоном у 2017-2018 збільшився з 8% до 9%, що є близьким до заявленого числа 83 тис.

Як уже опосередковано зазначалося, більшість українських студентів навчається польською мовою; вони частіше віддають перевагу недержавним вузам; більшість з них навчається у Варшаві, Кракові та Любліні. Якщо говорити про регіони походження

¹ Динаміка кількості українських студентів в закордонних університетах. Режим доступу: <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu>

² Українське студентство за кордоном: дані до 2017/18 навчального року. Режим доступу: <https://cedos.org.ua/>

³ Там само.

українських студентів, то раніше більшість абітурієнтів були з Західної України, але тепер ситуація змінюється, оскільки багато з них приїжджає з Центральної та Східної України. Зокрема, останнім часом активізувалася молодь Криму, Дніпра та Одеси¹.

Зростання числа українських студентів у польських університетах можна пояснити різними причинами. Це і можливість вступу відразу після закінчення української середньої школи, що є практично неможливим для європейської системи освіти; і невисока ціна при європейській якості освіти; це привабливі варіанти стажувань; інтенсивні курси польської мови при навчальному закладі та отримання дозволу на проживання.

Натомість, на думку О. Міхеєвої, українці масово виїжджають у Польщу через стереотип, що “фахівець із закордонним дипломом більше цінується”². За її словами, більшість населення нашої країни вірить у те, що європейський диплом є гарантією щасливого та успішного майбутнього. А людина, яка його має, володіє особливими знаннями. Але, як запевняє дослідниця, це лише стереотипи, які не підтверджені фактами.

Уже згадуваний нами аналітичний центр SEDOS вимірює не тільки кількість українського студентства за кордоном, але й те, яку частку вони складають серед інших іноземних студентів у кожній країні. Такий підхід є доволі цікавим та цінним з огляду на те, що ці цифри дозволяють проаналізувати для якої країни українські студенти є стратегічно важливими. Наприклад, за даними центру, в німецьких університетах навчається досить багато українців, однак вони складають лише 3% від усіх іноземців у вишах. Відповідно, якщо потік українського студентства туди зменшиться, ця зміна не буде суттєво відчутною для німецьких університетів.

Натомість українські студенти є стратегічно важливими для такої країни, як Польща, оскільки тут їхня частка складає 55% від усього іноземного студентства. Більшість наших студентів самостійно оплачують собі і навчання, і проживання, а це сприяє покращенню економічних показників країни. Також це важливі інвестиції для Польщі з огляду на те, що вони частково компенсують демографічний спад та виїзд польської молоді до університетів інших європейських держав. Відповідно, можемо припускати, що польські виші надалі проводитимуть активну рекрутацію в Україні, щоб втримати або навіть наростити її обсяги. Активна освітня мобільність у Польщу пояснюється ще й тим, що Україна не може забезпечити випускникам ЗВО необхідної кількості робочих місць. Окрім цього, студенти й науковці можуть гарантовано перебувати у країні, де вони навчалися, упродовж 9 місяців. А за цей

¹ Петриченко П. *Кількість студентів з України у Польщі зростає*. Режим доступу: http://osvita.ua/abroad/higher_school/poland/33060/

² “Магічна сила диплома”: соціолог назвала причини масової міграції українців до Польщі. Режим доступу: <https://www.obozrevatel.com/ukr/news/42173-magichna-sila-diplomu-sotsiolog-nazvala-prichini-masovoi-migratsii-ukraintsiv-do-polschi.htm>

час реально знайти роботу або й започаткувати власний бізнес, що переростає в кар'єрну чи у мобільність бізнесу.

Таким чином, упродовж трьох років чисельність українських студентів у Польщі зросла, що обумовлено відкритістю польського освітнього ринку, схожістю культур, а також тим, що платне навчання у Польщі та в Києві перебуває приблизно на однаковому рівні¹.

У 2014-2015 навчальному році за даними офіційної статистики у польських ЗВО навчалось 23 392 студентів з України – це 50,7 % від усіх іноземних студентів. Тобто бачимо, що українські студенти посідають перше місце за кількістю і часткою іноземних студентів у польських ЗВО.² Схожими є дані Центрального статистичного управління, за якими в Польщі в кінці вересня 2015 р. було зареєстровано 30 600 студентів з України. Для порівняння, це на 30,8% більше, ніж у 2014 р., і в два рази більше порівняно з 2013 р.³ Половина з цих студентів (з числа 30 600) станом на 2015 р., окрім навчання, були активними на ринку праці. А 33,6% висловлювали готовність до роботи. Відповідаючи на питання про плани на майбутнє, студенти заявляли, що вони хотіли б працювати в Польщі (36,6%) або підтримувати принаймні часткове професійне включення в польський ринок праці (32,5%). Інші студенти планують поїхати в пошуках роботи в іншу країну (22,0%), і лише невеликий відсоток хотів би повернутися в Україну (2,4%)⁴.

У рамках проекту “Українське студентство в Польщі: політики залучення, інтеграції та мотивація і плани студентства” було визначено, що у 2017-2018 навчальному році найбільшою групою серед респондентів (83%) були студенти, які навчаються на бакалаврській або магістерській програмі. Ще 17% – українські випускники, які мають диплом польського університету; 67% – не мають польського коріння, але 31% з них стверджують, що їхні бабусі чи дідусі народились у Польщі; значна більшість має близьких родичів в Україні. Також більшість респондентів мешкає в Польщі протягом тривалого часу: 29% живуть у Польщі 1-2 роки і 29% – 3-4 роки. Найбільша група респондентів (42%) складається з осіб віком 18-20 років, тоді як 32% мають вік 21-23 роки. Близько 20% респондентів старшого віку⁵.

¹ Петриченко П. *Кількість студентів з України у Польщі зростає*. Режим доступу: http://osvita.ua/abroad/higher_school/poland/33060/

² *Higher Education Institutions and Their Finances in 2013*. Statistical Information and Elaborations. Warsaw: Central Statistical Office, 2014, 231 p.

³ Chmielewska I., Dobroczek G., Puzynkiewicz J. *A new wave of Ukrainian migration to Poland*. Dostepna z: <http://www.financialobserver.eu/ce/>

⁴ Там само.

⁵ *Українське студентство в Польщі: політики залучення, інтеграції та мотивація і плани студентства*. Режим доступу: <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-v-polshchi-polityky-zaluchennia-intehratsii-ta-motyvatsiia-i-plany-studentiv#intro>

Незважаючи на усі вище згадувані перемоги у конкурентній боротьбі за іноземних студентів польських ЗВО, Україна залишається на рівних з Польщею конкурувати у міжнародному рейтингу університетів. До World University Rankings 2015/2016 увійшло 6 університетів Польщі, така ж кількість – українських ЗВО¹. Значить, хоч і попри всі фінансові та матеріальні проблеми, в українських ЗВО залишається потужний потенціал конкурувати на рівних з найближчим і заможнішим європейським сусідом.

Підсумовуючи, слід окреслити переваги зростання транскордонної освітньої мобільності власне з України: отримання досвіду міжкультурних комунікацій, їх використання і популяризація в Україні; формування нового соціального капіталу завдяки студентській молоді, яка здобуває транскордонну освіту і може в подальшому її використати для створення та реалізації міжнародних (Україна–Польща) соціальних і бізнес-проектів; використання міжнародного досвіду у розробці стратегій розвитку університетської освіти в Україні.

Попри очевидні переваги, варто вказати на виклики, які ставить перед країною транскордонна освітня мобільність. Це втрата і частини соціального капіталу, і частини фінансового капіталу в результаті імпорту освітніх послуг польських ЗВО, і зменшення внутрішнього попиту на ринку освітніх послуг, і скорочення робочих місць для науково-педагогічних працівників у ЗВО України.

Отже, для України є особливо актуальним завданням використати потенціал транскордонних регіонів не лише для інтеграції в європейський освітній простір, але й використання досвіду Польщі у підвищенні конкурентоспроможності національної і регіональних освітніх систем шляхом модернізації національної вищої школи.

¹ Гринькевич О. *Освітня міграція в контексті розвитку транскордонних регіонів: нові можливості та загрози* / Соціально-економічний потенціал транскордонного співробітництва: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016, 187 с.

Оксана Химович

**Феномен толерантності та консолідації нації
(на прикладі сучасного українського
трудового мігранта)**

Сьогодні у вітчизняній соціології набуває популярності практика дослідження відмінностей між представниками різних національних груп, саме тому одним із дослідницьких завдань є вивчення досвіду трудових мігрантів, які сьогодні становлять значну частину українського населення¹. Перебуваючи в гостьових суспільствах, тобто у іншому соціокультурному середовищі, всі мігранти володіють певною інформацією про різні національні чи етнічні групи. Для них є характерним накопичення відповідних знань про відносини між різними націями та етносами, а також здатність оцінити побачене і порівняти з тим, що є в Україні. Більшість цієї інформації так і залишається на рівні знань, розширюючи їхній світогляд та впливаючи на рівень контактів з представниками інших груп. Проте певна частина передає свій досвід, тим самим впливає на оточуючих та змінює їхню реальність. Таким чином, зростає значення впливу трудових мігрантів на процеси поглиблення соціокультурної толерантності та соціальної згуртованості членів українського суспільства через високий рівень взаємодії з представниками інших національних та етнічних груп.

Дослідженнями міграційних процесів займаються як західні, так і вітчизняні науковці. Зокрема вплив трудової міграції на економічне становище населення вивчають Н. Гринда, Ю. Дем'янчук, Н. Кириленко, Й. Корчинська, І. Майданік, О. Маліновська, Д. Массей, І. Прибиткова, М. Романюк та ін.; причини та мотиви міграції досліджують Р. Адамс (R. Adams), О. Блінова, С. Гантінгтон (S. Huntington), В. Євтух, Н. Кириленко, П. Штомпка (P. Sztompka), В. Преведенцев, А. Ручка, Н. Тиндик, М. Шульга, та ін.; зміни у правовому та політичному полі досліджують Й. Корчинська, Т. Петрова, О. Пуригіна, О. Ровенчак, С. Чехович, Г. Удовенко та ін.; вплив трудової міграції на уявлення про сімейні ролі – Б. Андерсон (B. Anderson), В. Віанелло (F. Vianello), В. Володько, Р. Салазар-Парренас (R. Salazar Parrecas), В. Сусак, М. Чумало та ін.²

¹ Шульга Н. *Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты*. К.: И-т социологии НАН Украины, 2002, 700 с.

² Химович О. С. *Соціальний портрет українських жінок – трудових мігранток крізь призму їхніх спогадів* / О. Химович // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2013, Вип. 7, с. 213-224.

Трудова міграція (міграція робочої сили) є одним із видів міграції, що здійснюється фізичною особою з метою пошуку роботи (позитивна міграційна установка на працю), тобто переміщенням працездатного населення для працевлаштування, що може мати постійний чи тимчасовий характер¹. В більшості визначень поняття “трудова міграція” основний фокус зосереджений на економічній складовій, але доцільно, на нашу думку, зробити акцент на включенні соціально-культурної складової, яка в більшості досліджень або відсутня, або зведена до мінімуму.

У міжнародно-правових актах світового (ООН, Міжнародна організація праці) та регіонального (Рада Європи, Співдружність Незалежних Держав) рівнів, у двохсторонніх договорах до осіб, які переміщуються з метою пошуку роботи, застосовують загальні поняття, що за своїм змістом є синонімами; в них не виокремлюють трудових емігрантів і трудових іммігрантів; трудівників-мігрантів, трудящих-мігрантів, працівників-мігрантів тощо; а всім їм дають схожі визначення².

Сьогодні, на нашу думку, трудова міграція має дещо інший характер, ніж просто економічна міграція, вона набула соціокультурного характеру, адже змінилося українське суспільство. Науковці констатують зміни у стилі життя, у поглядах на сім'ю та місце в ній жінки, виховання дітей тощо. Тепер варто звертати увагу на особисті, а також професійно-освітні і культурні причини трудової міграції та їхній зворотній вплив на суспільство-донора. Часто економічні причини міграції тісно переплетені з особистими та культурними, рідше – з професійно-освітніми. Окрім цього, причини трудової міграції особи здатні змінюватися не лише від поїздки до поїздки, але й навіть протягом одного перебування в приймаючому суспільстві. Одночасно явище трудової міграції на макрорівні залежить не тільки від економічних чинників, але й від політичних. Слід враховувати як у міжнародних та національних політико-правових актах трактується це явище; кого і на яких підставах зараховують до категорії трудових мігрантів та як визначають їхні права. Згідно з визначенням П. Бурд'є: “через системи класифікації, зафіксовані у праві, бюрократичних процедурах, освітніх інститутах та соціальних ритуалах, держава формує ментальні структури та накладає спільні принципи бачення та поділу”³.

Проблему толерантності вивчали такі вітчизняні та зарубіжні дослідники: Є. Головаха, Н. Паніна, В. Паніотто, О. Хижняк, М. Уолтер та ін. Проблему інтолерантності досліджували Е. Дюркгайм, Т. Парсонс, К. Маркс, І. Косуля, О. Лебедева та ін. Міжетнічна толерантність трактується як терпимість до проявів іноетнічного

¹ *Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри*: (понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): енциклопедія. К.: Довіра, 1998, 912 с.

² Там само.

³ Бурдье П. *Социология социального пространства* [пер с франц. ; отв. ред. перевода, сост. и послесл. Н. А. Шматко]. М. : Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алтейя, 2007, 288 с.

менталітету у поведінці, способі життя, висловлюваннях тощо. Варто зазначити, що саме міжетнічна толерантність слугує коректним та позитивним проявом міжетнічної взаємодії, а головна ознака – це готовність прийняти інших такими як вони є.

Питання трудової міграції та толерантності є надзвичайно актуальними для українського соціуму, адже країна знаходиться на роздоріжжі міграційних потоків. Будучи країною, що безпосередньо межує з країнами Євросоюзу, Україна зазнає активних транзитних міграційних потоків. З іншого боку, вона сама активно постачає трудових мігрантів до країн ЄС та близького зарубіжжя. Відповідно, за останні двадцять років в українському соціумі сформувалася достатньо велика група громадян, яка мала досвід безпосередніх контактів з представниками інших національних груп. Найінтенсивніший досвід міжкультурної взаємодії є саме у трудових мігрантів. Відповідно до наявної статистики, найінтенсивнішого тиску з боку міграційних потоків зазнають саме західноукраїнські прикордонні області (Закарпатська, Чернівецька та Львівська). Проте, як бачимо, більшість досліджень, які вивчають сучасні міграційні процеси¹ та їхній вплив на український соціум, переважно зосереджені на визначенні кількості трудових мігрантів, які полишають країну, поясненні їхніх мотиваційних установок та інституційних чинників, що сприяють міграційним процесам, а також питаннях адаптації трудових мігрантів у країнах-реципієнтах та подальшій реадаптації в український соціум. Натомість значно менше уваги приділяється вивченню змін та впливів, яких зазнає суспільство-донор (у нашому випадку – український соціум). У сучасній соціологічній літературі багато напрацювань присвячено ролі прямих міжнаціональних контактів у формуванні та подоланні міжнаціональних стереотипів і упереджень та творенні мультикультурного простору. Тут у центрі уваги стають або старі національні діаспори, або новоприбулі мігрантські спільноти. Проте зовсім невисвітленими залишаються питання, яким чином впливають на ці процеси колишні трудові та сезонні мігранти, які повертаються зі своїх закордонних мандрівок у свої локальні спільноти.

Враховуючи всю складність предмету нашого дослідження, для його глибшого вивчення було сконструйовано авторську методику. Першим елементом якої — шкала етносоціальної дистанції Богардуса. Вона уможливила для нас порівняльний аналіз і зіставлення даних, отриманих в результаті авторського дослідження, із даними інших загальноукраїнських досліджень. З метою подальшого порівняння, у блоці питань, які вимірювали соціальну дистанцію було зазначено ті самі національні / етнічні групи, які використовувалися у Моніторингу українського суспільства, який проводиться Інститутом соціології НАН України. Проте цей перелік було доповнено

¹ Химович О. С. *Оцінка рівня етносоціальної дистанційованості серед населення Львівщини* // Нова парадигма. 2014, Вип. 123, с. 205-216.

списком з таких національностей як англійці, греки, португальці та італійці, іспанці та французи, який було отримано на основі результатів авторських напівструктурованих інтерв'ю, проведених з трудовими мігрантами. Одним із завдань, поставлених під час проведення інтерв'ю полягало у виявленні переліку країн-реципієнтів великої кількості трудових мігрантів із західних теренів України. Відповідно, до нашого переліку національностей не ввійшли деякі національні групи, присутні у переліку Моніторингу (зокрема, азербайджанці, афганці, кримські татари, серби, чеченці, японці)¹, оскільки на основі даних, отриманих завдяки інтерв'ю, не було виявлено міграційних поїздок чи прямих контактів трудових мігрантів з представниками цих груп. Відповідно, уточнений перелік складався із наступних національних / етнічних груп: американці, англійці, араби, білоруси, греки, грузини, євреї, іспанці, італійці, китайці, молдавани, темношкірі африканці, німці, поляки, португальці, росіяни, румуни, словаки, турки, угорці, французи, роми, чехи, українці та українці, які живуть в інших країнах.

Для проведення емпіричного дослідження нами було використано авторську методику дослідження етно-національних груп серед сучасних українських трудових мігрантів, яку сформовано на поєднанні якісної (напівструктурованих інтерв'ю) та кількісної складових. Кількісна складова включає низку відкритих запитань. А для формування образу тієї чи іншої національної та етнічної групи було сформульовано запитання, в основі якого семантичний диференціал поєднаний із шкалою Богардуса. На основі традиційного підходу, запропонованого Ч. Осгудом та Г. Кцюєвою², семантичний диференціал було використано в поєднанні із переліком рис представників різних етнічних груп, який переведено у формат шкал³.

Матеріали інтерв'ю проаналізовано на предмет наявності у трудових мігрантів образів мешканців як тих країн, які вони відвідували, так і представника власної країни, та базових рис, які їм приписувалися. Далі риси / характеристики ранжувалися за частотою появи. З допомогою змальованих респондентами образів виділено 10 пар ключових характеристик: щедрі – жадібні, патріоти – непатріоти, працьовиті – ледачі, релігійні – нерелігійні, багаті – бідні, демократичні – недемократичні, неагресивні – агресивні, толерантні – нетолерантні, щирі – лицемірні, ліберальні – консервативні. Саме такий сформований набір рис, свідчить про відкритість чи закритість сучасного українського суспільства.

¹ Паніна Н. В. *Технологія соціологічного дослідження*: Курс лекцій. К., 2007, 320 с.

² Серeda В. В. *Етносоціологія*: навч. посіб. Л.: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007, 106 с.

³ Химович О. *Сравнительный анализ уровня этносоциальной дистанцированности среди населения Львовщины, имеющего опыт трудовой миграции* // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия Социальные науки. № 2., Н. Новгород: Изд-во ННГУ им. Н. И. Лобачевского, 2014, с. 180-188.

Перша категорія рис “щедрі – жадібні”. При аналізі першої категорії рис отримано наступні образи, які можна зарахувати до позитивних характеристик: *“поляки відносились до мене дуже добре, так як до своєї рідної, і вони для мене були як рідні”.* Більшість трудових мігрантів наголошують на щедрості своїх працедавців. Особливо це можна спостерігати на прикладі тих мігрантів, які жили в сім’ях своїх роботодавців і мали високий рівень взаємодії з ними. Адже більшість з них отримували подарунки від своїх роботодавців на свята, а також премії. Також варто зазначити, що жінки більш позитивно відгукуються про представників країни-реципієнта, ніж чоловіки. Також наголосимо, що позитивних відгуків було значно менше, ніж негативних. Ось кілька прикладів: *“Я сама, лічно, сі з тим паном сі сварила, бо він нам не хотів ... Бо він нам не заплатив. Ми дуже тяжко садили ... шо біб, таку плантацію бобу посадили, і він нам не заплатив цей біб, казав: “Поцо, поцо вам пеньонзи, біб же росне””; “Але, принаймі, в теплі і не голодували, бо деякі є, шо ше й голодують, і не дають їсти, і знуцаються. І таке буває ... Дуже жадні господарі на всьому економили щодо нас, українок, а самі шикували ...”; “Я попрацював і в поляків, і в руских, то можу сказати, що вони такі жадні як євреї, добре вмють рахувати. Але й, правда, не обраховували”.* Отож, ставлення працедавців до трудових мігрантів мало чималий вплив на їхнє самопочуття, наголос робився на матеріальному становищі заробітчан. Це призводило до формування стереотипів серед трудових мігрантів. Група стає закритою. Відповідно, рівень комунікації з представниками інших знижується. Індивідуальний досвід взаємодії автоматично переноситься на цілу етнічну та національну групу, що породжує високий рівень дистанційованості. Також привертає увагу порівняння, які здійснюють мігранти: *“росіяни–євреї”, “поляки–євреї”.* Це може свідчити про існування стереотипу про таку національну групу як євреї, який в цьому контексті проявляється радше як позитивний стереотип: *“добре вмють рахувати ... Але й, правда, не обраховували”.* У тут постає питання: звідки знання про цю групу і її ставлення до грошей, у людини, яка попередньо зазначила, що не мала з ними контактів і ніколи не працювала. Отже, можна припустити, що такий образ є сформований у суспільстві, звідки походить респондент, адже це не єдиний коментар щодо *“економічних можливостей”* цієї національної групи.

“Патріоти – непатріоти”. Перебуваючи за кордоном на роботі, значно загострюється відчуття патріотизму, любові до Батьківщини. Проте парадоксальним у цій ситуації є те, що підвищується та перекладається відповідальність на державу та владу, яка повинна дбати за своїх громадян, а не на самих себе: *“Ну, ставлення, а людей відповідно до українців, ну, як в яких місцях. Є, шо поважають наших заробітчан, є, шо більшість (сміх) допомагають нашим людям ... Повинні дати роботу в нашій державі, і ми повинні бути, ну, біля дітей, а не десь за границею. Хотілося, щоби наша держава так процвітала як і інші держави за границею, як*

Італія чи Німеччина шоби ... чи Чехія, як і Польща ... Ми всі ... покоління майбутнє (сміх) й наші діти би проживали в нашій квітучій Україні". Така тенденція є притаманною практично всім трудовим мігрантам, адже в українському суспільстві поширені ідеї патерналізму. Ця практика більше пов'язана із соціалістичним минулим, де "все вирішувала та дбала держава". Оскільки більшість трудових мігрантів належать до середньої вікової категорії, то така ідея є доволі сильно вкоріненою у свідомість українців. Виняток становлять молоде покоління, для яких Батьківщина асоціюється швидше з домом, ніж з державою. "А що держава, дома добре, дома мама, друзі, за ними скучаю, а так нормально", – так відповідали лише ті респонденти, які соціалізувалися в період незалежності України.

Також доволі часто в інтерв'ю лунала фраза "ну ми ж українці, де Ви знайдете ще таких?" Відчуття патріотизму є доволі загостреним та вкрай вразливим місцем, адже дуже часто респонденти роблять протиставлення та порівняння між своєю національною групою та іншими, тобто автостереотипи та гетеростереотипи: *"Італійці на роботу хотіли тільки українку, бо переді мною працювала румунка. Ми є дуже чисті та працюючі, то вони казали, що то дуже грязні вони. А самі які? Такі самі цигани".* Можемо спостерігати картину "піднесення" власної національної групи за рахунок приниження інших.

"Працьовиті – ледачі". Щодо таких рис як працюючість та ледачість, то тут великий вплив мали відносини, що склалися між трудовими мігрантами та роботодавцями. Зрештою, ці відносини мають вплив і на всі інші характеристики/риси: *"Перший раз ми попали до дуже добрих панів, що вони нас дуже гостинно прийняли, були сильно задоволені з нашої роботи, тому що так як ми, так як вона розказувала, нема робочого народу ... такого робочого народу як українці"; "Ці італійці такі ліниві, ніц не хочуть робити, навіть, щоб поміняти елементарне, там лампочку, викликають майстра ... То просто смішно, в нас навіть жінки таке роблять".* Варто наголосити, що й в цій характеристиці рис ключовим є національний фактор. На думку опитаних респондентів, лише українці є найбільш працюючим народом: *"Та де я тільки не був – і росіяни, і поляки, і турки, і всі є лінивими і неробами. Вони нічого не вміють толком зробити ... Подивіться: понапридумували різних професій, там дизайнери всякі, за що тільки грошей не берут, а наші всьо роблять, вони любе заданія виконують".*

"Релігійні – нерелігійні". У випадку описування релігійності тієї чи іншої національної та етнічної групи, зокрема йдеться про італійців, поляків, чехів, іспанців та англійців, варто зазначити, що цю рису трудові мігранти виділяють як позитивну та наголошують на її важливості у вихованні майбутнього покоління: *"О, англійці дуже релігійні, вони постійно ходять до церкви. Їхні діти виходять з храму вітаються, дуже привітні". "Бачим там ніколи дітей не піднімали до церкви там ... В них 11-та година не для дітей, там діти ... хоче воно, чи не хоче, може*

воно й не має бажання, воно йде. В нас цього нема. І де би я не була, чи в Вроцлаві, чи в Варшаві, чи в Любліні, чи в тому, в ... як його? В Ожарові. Де би я не була, в Польщі в якому куточку не була, там релігія на першому місці...". А також важливим для трудових мігрантів було й те, що працедавці не забороняли, а навіть підтримували наших трудових мігрантів у їхньому бажанні відвідати церкву та дотримуватися традицій: *"Ну якщо хотів помолитися і в неділю йти до костьола. Там, там не заборонялося, там наоборот навіть приходила ... пані, ну от господиня, і предлагала: може хтось піде до костьола з нею. Чи там ніхто того не забороняв, каждая людина має свій вільний вибір і розполя ... ну розподілля"*.

У випадку російської національної групи, то практично всі мігранти, які працювали в Росії, відзначають низький рівень релігійності: *"О, та росіяни комуняки ... Вони на Паску картоплю садили ..."*; *"Та москалі є москалями, хіба вони знають що таке свята, і що таке в церкві помолитися. Вони он тільки Новий рік святкують: для них то більше значить, ніж Різдво, уявляєте?!"*. Отож, респонденти вважають, що релігійність напряду пов'язана із розвитком рівня культури, проте, на нашу думку, це є одним із найбільш вкорінених стереотипів в українському суспільстві.

"Багаті – бідні". При аналізі зібраних нами інтерв'ю один із основних акцентів при описі тієї чи іншої національної групи респонденти робили на економічному становищі працедавців українських трудових мігрантів, що автоматично визначало та накладалося на всю групу: *"Бабця-полячка розповідала мені дуже багато речей: як проходило їхнє дитинство, як мали вони багато корів на селі, як вони теж були ... як, коли, як то кажуть, наймитували вони ... Теж ходили по наймах, теж заробляли вони гроші для себе. Тепер вони багато живуть, мають 2 тисячі злотих пенсії, ну то на наші гроші десь 2 тисячі ... пенсія їхня відповідає і зарплаті їхній, і їхнім продуктам. Продукти там дешеві, можна прирівняти дуже багато речей, які в нас, а деякі ту в них там, так само і вода в них дорога, і квартплата в них дорожчі, але відповідна зарплата є, що їм ше ся лишає, а наші гроші ... Шоби на даний час зараз заплатити квартплати, за то всьо і шоби ше собі zostали якісь пеньонзи ... На їду вже в нас того не вистачить, тому шо в нас низький рівень зарплати. Там люди проживають і мають, коли відпочити, і мають за шо поїхати відпочити. Моя пані вот була тоже... ми розказувала, вони ж були в Криму. Дуже задоволені Кримом, їздили з Польщі на море, там були ... І в них тоже є море Балтійське ..."*. Також можемо зазначити, що для трудових мігрантів, окрім високого рівня соціальних контактів, визначальним є також рівень задоволення фізіологічних потреб. *"Там як Різдво, Паска мені робили подарки, мені, моїм дітям завжди, так шо я була задоволена, і їсти було багато ... Інколи стільки їжі викидали, там тортів, а мене серце боліло, бо мої діти навіть такого не бачили, а для них то непотріб"*.

Дискурс розвивається також щодо порівняння економічного становища країни та її мешканців. *“Подивіться на Англію, то там і культура така висока, і не має країна ніяких тобі запасів. А яка в них стабільність! Той люди багаті. А ми що? Маєм стільки запасів, а самі мусимо працювати на тих англійців”*. *“Чехи дуже багаті. Во, дивіться, я живу в Україні, і в Криму ще не була, а вони звідти собі дозволяють їздити, бо країна дбає про своїх мешканців”*.

“Демократичні – недемократичні” та “ліберальні – консервативні”. Категорію демократичних та недемократичних рис було об’єднано з такою когортою як ліберали та консерватори, через зв’язок між ними. Коли опитані трудові мігранти використовували поняття “демократичний” чи “недемократичний”, вони застосовували їх до держави, в якій вони перебували, тобто на макрорівні: *“Англія дуже демократична країна”*; *“В Росії демократією і не пахне, там всі як зомбі, що Путін скаже, то і роблять, навіть в школі в честь його (в шкільній програмі є передбачено уроки вивчення біографії В. Путіна), точно як комуляки, а Польща – то вже не, то демократи”*.

Для особистісних характеристик, притаманних певній міграційній групі на мезорівні, використовують поняття “ліберальний” та “консервативний”: *“Німці дуже поблажливі до дітей, все дозволяють ... ліберальні у вихованні. Як не хоче чого робити дитина, то й не треба”*. Подібні висловлювання знаходимо в поясненні поведінки англійців: – *“англійці – то великі консерватори і католики”*, а також поляків, іспанців, греків, американців щодо різних сфер життя: сімейної, побутової, культурної, соціальної тощо.

“Неагресивні – агресивні”. Важливим чинником, який впливав на формування взаємовідносин між трудовими мігрантами та тими національними групами, де вони були працевлаштовані, є наявність або відсутність агресії. Варто наголосити, що агресивні настрої характерні швидше для тих представників національних чи етнічних груп, які відрізняються зовнішніми, культурними чи релігійними ознаками. В ході нашого аналізу виявлено, що більшою або меншою мірою агресія у заробітчанах проявляється практично до всіх, а особливо до представників тієї національної або етнічної групи, де вони працюють. Проте зустрічаються приклади агресії й до власної національної групи: *“Наші там стають злими та нелюдяними, навіть інколи знати тебе не хочуть. Був випадок, коли зустріла дівчат з Миколаєва, а вони від мене втекли”*.

Також в інтерв’ю зазначені прояви агресивних настроїв до темношкірих мешканців Африки, мусульман та ромів, з якими трудові мігранти в більшості не працювали, але при розповіді або описові певних груп використовували як протиставлення: *“Для італійців ми як варвари, які тільки втекли з Африки. Вони думають, що ми навіть не знаємо, що таке телевізор”*, *“Та ми, українці, розвинена нація, а не якісь затуркані араби, які нічого не знають, як тільки воювати”*,

“Та хто італійці такі? Грязні цигани”. Респонденти в інтерв’ю протиставляли себе єврейській громаді, що проявлялось у негативному забарвленні таких порівнянь: *“Українці шо євреї, чи шо?”* - що не характеризує толерантність українських трудових мігрантів.

“Толерантні – нетолерантні”. Як і у випадку із характеристиками агресивності та неагресивності, толерантність та нетолерантність має прояв як реакція на поведінку або набуті знання щодо тієї чи іншої національної чи етнічної групи: *“Коли я приїхала з Польщі сюди, я бачила, що в Польщі більше розвинена культура, набагато. Там дуже ми ся подобали люди такі пунктуальні, ввічливі ...”*. *“Італійці. Я би їх описала, шо вони попри своє лицемірство та хитрість, з одної сторони, є дуже відкриті до інших та дуже толерантні”*.

“Щирі – лицемірні”. Останньою категорією рис – є щирість та лицемірство, яка тісно переплітається із рівнем взаємовідносин, які склалися на мікрорівні, який респонденти поширювали на всю групу: *“Але більшість є дуже до людей, поляки такі прихильні. І шо я ні з ким, шо би в мене якісь ... мені прикрощі робили, і в магазині, і зі святами мене вітали”*. Також вперше в дослідженні у цій категорії рис опитані респонденти гендерно розділяють представників інших національностей / етносів. Зокрема, жінки-мігранти наділяють інших чоловіків більш позитивними рисами, зокрема такими як щирість, турботливість та прихильність: *“Там шо вони (італійці-чоловіки) такі ну щирі ...”*; *“Мужчини там зовсім інакше до наших жінок ставляться. Вони навчені там. Наприклад, в моєї сеньйори було 2 сини й дочка. Ті сини всі живуть окремо. Вони кожен день дзвонили: “Як ти мама, виспалася? Чи ти себе добре почуваш? Чи ти поїла?”*. *Дуже така повага до батьків і так само, бо я в двох родинх робила. Там потім робила і тій молодій сім’ї. Там Роберто тоже приходив з роботи, він зразу, він навіть ше не вечеряв, він вже брав трубку і дзвонив: “Як ти, мама, себе почувала цілий день, шо ти робила?”*. Що ж до опитаних чоловіків-мігрантів, то вони в загальному описують цілу групу, не розділяючи їх гендерно і наголошують на лицемірності та зухвалості як росіян, так і поляків, вважаючи їх *“хитрими, лицемірними та брехливими”*. Проте, варто зазначити, що й жінки, особливо ті, які побували в Італії, вважають італійське населення надзвичайно *“хитрим” та “лицемірним”*: *“Вони дуже хитрі та дволикі”*.

Отже, бачимо, що виділені нами риси говорять про невисокий рівень толерантності до представників різних національних чи етнічних груп, цікаво, що таке ставлення проявляється не тільки до тих груп, з якими мали контакт українські заробітчани, але й до тих, з якими ніколи не контактували. Спостерігається більша прихильність до представників Західної Європи, зокрема італійців, поляків, португальців та інших, а менша – до росіян. На додаток, варто зазначити, що жінки-трудова мігранти більш позитивно відгукуються про чоловіче населення, ніж про жіноче. Вони частіше себе порівнюють з представницями тієї чи іншої національної

групи. У випадку чоловіків, то вони гендерно не розділяли представників інших національних та етнічних груп, а описували їх у загальному. Більш детально ці образи буде розглянуто нижче.

При розгляді особливостей формування міжнаціональних відносин трудових мігрантів щодо представників інших національних та етнічних груп варто звернути увагу спершу на те, що українські трудові мігранти, потрапляючи за кордон, вперше стикаються із конфліктними ситуаціями на міжнаціональному рівні. Найчастіше вони влаштовуються на своє перше місце праці без документів, тобто нелегально, і тоді в них з'являється відчуття безправності та нищотності: *“Якщо без документів, фактично, там людину не рахують за, в повному розумінні, як людину. От, є ... ти там, в якійсь мірі, в повній, в повному, так, як то пояснити, не в повному розумінні слова – рабиня, але в якійсь мірі (пауза) прислуга. Ну от, ну якщо людина має документи, там зовсім інакше ставляться до людини. Вот, просто італійці даже, вот, рахуються вже з тою людиною, в якому розумінні, я можу відстоювати свої права ...”*. Про факт негативного ставлення до українських трудових мігрантів на роботі також згадують й ті респонденти, які працювали в Польщі на заробітках: *“Пізніше ми попали зовсім до іншого, то спали ми в stodoli на сні. Такої не було, шоби ну ... щодень в нас були все нерви ... І він нам не заплатив”*. Саме з допомогою цих уривків простежуємо та виділяємо процес міжнаціональної взаємодії на інституційному рівні, коли самі респонденти апелюють до свого безправного становища внаслідок їх нелегального перебування за кордоном. А це безпосередньо впливає на формування толерантності один про одного. Також в цьому випадку варто виділити взаємодію суб'єктів на мікрорівні. Опитані респонденти особисто відчували неприязне ставлення від представників інших національних / етнічних груп. На цих прикладах чітко простежується прихований конфлікт, в якому дуже часто опиняються трудові мігранти. І такі ситуації впливають на формування образів представників як інших національних / етнічних груп, так і самих українців.

Проблема міжнаціональної нерівності проявлялася не тільки у відносинах між дорослими, тобто між українськими трудовими мігрантами та роботодавцями, а дуже часто між дітьми з країни-реципієнта та трудовими мігрантами. З неприязню з боку дітей стикаються практично всі ті мігранти, що працюють з ними. Мігранти зазначають, що такий досвід є дуже болючим для них: *“Діточки там не такі вже й дуже цікаві (сміється), можна з ними ... Стільки було тих проблем, що ми не раз ... Дійсно, підставляли вони нас так, що пахло навіть судовою справою, тому що ми відповідали за життя кожної дитини, особливо, коли ми плавали в басейнах, то вони нам спеціально робили такі збитки. Вони знали, що ми є українки, і робили нам такі збитки, мов вони топляться, а ми мусіли за ними скакати і витягати їх з води. Ну, звичайно, вони за то були покарані не нами, а шефами з бази. Але от вони все рахували, що ми є українці, а вони є німці, що ми є нижча раса від них”*.

Отже, більшість розповідей варто структурувати за схемою бінарного стереотипованого протиставлення “ми” – “вони”. Адже розмови про так звану нерівність національностей ведуться, передусім, серед дорослих. Ще більше таких розмов можна почути по телебаченню, яке стало невід’ємною частиною життя сучасного молодого покоління. Припускаємо також, що самі діти не надають значення, що наші респонденти є представниками іншої нації, а так себе поводять через свій вік та бунтарські настрої щодо них як до вчителів-вихователів. Такі моделі поведінки можна часто зустріти у підлітковому віці. А інтерпретація про “вищість рас” закладена в уявленнях самих заробітчан і їх небажанні усвідомлювати проблему не через їх національну приналежність. Перебуваючи за кордоном, вони відчують себе відірваними від своєї Батьківщини і дуже гостро сприймають все інше та чуже. Але з дітьми можна собі якось ще дати раду, вважають наші респонденти-жінки, тобто при контакті з представниками іншої національної групи зламати їхні стереотипи. А от з дорослими людьми набагато складніше. Проте, варто наголосити, про такі проблеми взагалі не згадують опитані нами чоловіки. Жодного разу не йшла мова про “нижчість української національності”, скоріше навпаки: вони виділяють своє верховенство над представниками інших національностей чи етносів.

Дуже часто респонденти неохоче розповідали про свій негативний досвід або запевняли, що в них все гаразд, і їх ніхто й ніколи не принижував і не кривдив. Більш охоче розповідали про такий негативний досвід своїх друзів та знайомих. *“От, мені не доводиться просити ... чи можна зварити собі їсти і ... чи можна лягти відпочити, коли ти замучена, дійсно чи, як сказати, на вихідний не хочеш нікуди йти ... Ти себе ... не почувваєшся, не ... непогано, ... так, як багато наших жінок розказували..., як то сказати правильно, ... відчувати себе рабинею. Це я дякую Богові, що я того не відчула, що зі мною поки, що, як то кажуть, може то так є, в якійсь мірі зі мною рахуються...”*; *“В деяких сім’ях там, то так, що не було навіть коліжанки, і то навіть не мали нічого ні їсти. Мені правда повезло, в мене була забезпечена сім’я, всьо ... Але все одно вони там шо? Ми там раби”*. *“Є, що попадеш до таких, як вот моя коліжанка була по догляду за дитиною в такої пані, вона дуже ставилась до неї погано, вона от ... вона казала, що вона не так готує, що вона підлягати її так як вона сказала, що вона вимагала від неї. Невідомо, що вона сама хотіла”*. В цих випадках взаємодія простежується на мікрорівні, коли, контактуючи із іншими трудовими мігрантами за кордоном, вони набували знань про досвід інших трудових мігрантів. Проте респонденти не бажають ділитися своїм негативним досвідом, щоб, на їхню думку, не понижувати свій статус. Через це вони розповідають від третьої особи, перекладаючи свій досвід на інших.

Іноземців наші трудові мігранти характеризують по-різному. Одні наділяють їх негативними рисами, інші – більш позитивно їх оцінюють. А є й такі, які запевняють, що приймаюча сторона просто втомилася від трудових мігрантів, адже їх там стільки,

що якби в Україні перебувала така кількість нелегальних та легальних мігрантів, то була б подібна реакція. Ось тези, які це підтверджують: *“Італійці дуже сильні, скажемо так, артисти, дуже багато людей є лицемірів, вони вважають себе вищими за нас ... А є такі, що взагалі нас ставлять в приклад своїм жінкам. Є такі, що просто нам співчують, стараються нам допомогти в якійсь мірі. Дуже багато італійців, що їздили за кордон самі, так як ми, працювати. ... А є навіть такі, що іздівуються в прямому розумінні слова. Заставляють о так, я знаю навіть одних, о на вулиці: от стежка є, та асфальтована, заставляли руками мити цю стежку асфальтовану, наших дівчат ... Всі такі чистокровні римляни, фактично, вони – еліта, (пауза) вони дуже, як то сказати, дипломатичні, вони (пауза) – інтелігенти. От вона як шось не так зробить, вона буде перед тобою вибачатися, буде старатися заглянути свою вину, таке враження, що не я в неї, а вона в мене на робот”*; *“Просто італійці, напевно, змучилися від емігрантів, їх там ... Тому, що їх там дуже багато, я не хочу сказати, що, якби там були тільки українці, то ше, ше таке. Просто там дуже багато різних національностей, зі всього світу, і їм просто зараз, вони насичено ... Тому, що зараз відкрили границю ше для Румунії, скажемо, там цигани, то, що роблять цигани, то не цей ... Українці наші своїми зігриваючими напитками трохи там теж дістають італійців, тому що там не то, що вони там так, їх той-во, просто вони нас не сприймають, не сприймають людей, які випивають, українців вони ше відносно сприймають дуже добре, порівняно з руминами. Потім йде Албанія, потім йдуть ці, (пауза) там марокканці і перуанці, їх там пре..., ну, насичено, що вони там, як мурашки. Китайців вони не люблять, їх там ше дуже багато. Ну, в принципі, українців сприймають ше дуже нормально, порівняно з іншими національностями, з іншими там, тому, що, особливо жінки, які працюють в сім'ях, вони цінують набагато більше, тому що, хто мав українок, в сім'ю більше не хоче брати ніякої, з ніякої національності, що в сім'ї, ні румунів, ні поляків, наприклад, нікого”, “Ви знаєте, ті італійці уже привикли до нас, що у них там не тільки українці, Боже, у них там більше тих заїжджих, ніж самих італійців, вони привикли. Ну вони, наприклад, ті сім'ї, де я робила, вони не хочуть болгарів. Чому? Не знаю. Може вони нечистоплотні, ті болгарини. Не хочуть, вони й самі не чистоплотні, але в тих, що я робила сім'ях, то вони аж за дуже, я там аж за дуже. Там аптека була в хаті. Поляків вони не хочуть, тому що поляки дуже обкрадають квартири. Наприклад, мої колежанці казали: “Я хочу таку твою колежанку українку, ти мені знайдеш таку українку?”*

У цих коментарях простежується процес міжіндивідуальної взаємодії, коли українські трудові мігранти характеризують представників іншої національності, опираючись на власний досвід чи досвід спілкування своїх знайомих, тобто на мікрорівні. Але цей досвід, що набутий на мікрорівні, вони накладають на цілу групу, вже інтерпретуючи та переходячи на макрорівень. Адже в інтерв'ю мігранти

оцінюють не окремо взятого індивіда, з яким вони взаємодіяли, а характеризують цілу національну чи етнічну групу. Всі індивідуальні описи здійснюються через риси, а також через процеси стереотипізації.

Розповідаючи про інші національні групи, респонденти дуже часто накладають ярлики та характеризують представників інших національних / етнічних груп, з якими безпосередньо не вступали в контакт: *“Та ті чурки нічого робити не вміють, тільки траву пололи та дивилися, де б то ще схаявити ... Ні, ми з ними не робили, нам господар розказував про свої попередніх працівників, потім ми їх бачили на сусідній будові ... То з Молдови вони були”*. Загальновідомо, що такої національної чи етнічної групи як “чурки” не існує, є молдавани. В цьому фрагменті прослідковується дискримінаційні практики щодо інших груп або ж нетолерантного ставлення. Парадоксальним є те, що самі вони перебувають у становищі іншого, проте цей факт ними нівелюється та накладається на “чужого”.

Також на основі зібраних нами матеріалів один із акцентів, зроблений респондентами, – це підвищення ролі всього українського та українського народу. Коли ведеться розповідь про український народ, то завжди зустрічаємо протиставлення “ми” – “вони”. Чітко відображається бажання респондентів до позитивної етнокультурної ідентичності. І тут етнічний автостереотип починає відігравати важливу соціальну роль як один із чинників консолідації навколо своєї групи. Також всі розповіді зосереджені на створенні позитивного образу українця за рахунок приниження всіх інших національних / етнічних груп.

Щодо ставлення до українських жінок з боку іноземців, то по-перше, жінки тих країн, в яких перебували наші громадянки на роботі, *“заздять”*, а інколи й бояться українських мігрантів-жінок; по-друге, чоловіки *“дуже часто використовують”* їх. Були твердження, що чоловіки ставлять українських мігрантів-жінок в приклад своїм дружинам. Проте респонденти стикалися й з тим, що поведінка наших громадянок є аморальною та принизливою, що створює численні проблеми для інших представниць України. *“Я сама бачила, що італійці просто використовують наших жінок, як дешево, фактично. Мені даже жалко, що наші жінки так себе там принижують, в якійсь мірі, вот, шоби зустрітисся ... даже з італьянцями ... Є такі випадки, що виходять заміж за італійців. І він задоволений, і взагалі, казав, що даже би і не хотів на італьянці женитися ...”*; *“Їхні жінки, вони завидують нам в тому, що ми такі, що ми собі можемо дати раду у всьому. Наші жінки більш привабливіші, ніж їхні, одним словом – цигани, цигани і цей ... Мужчини там зовсім інакше до наших жінок ставляться ... Ну я знаю, деякі бували й такі що ревнували ...”*; *“Допустим, от, якщо ти скажеш, вот я українка, і кожен чех думає, що якщо українка, якщо ти приїхала на заробітки, що доступна, я спочатку здивувалась, що таке відношення. Але, я Вам скажу, як себе поставила одна, друга, третя, п'ята, десята, так вони і думають за всіх. І дуже негативне на рахунок*

того в мене ставлення...”. Відповіді чоловіків на це запитання розділилися на три групи. Перші не бажали відповідати на запитання, відповідали просто: *“Нормально, так як і до всіх”*. Другі акцентували свою увагу, що заміну українським жінкам не знайти, тому вони привертають до себе увагу всіх – як українців, так і іноземців, проте нічого особливого вони не помічали. Третя група чоловіків, які однозначної відповіді на це запитання не дали, просто наголосили, що жінкам не потрібно їздити на заробітки, вони повинні бути вдома поруч із дітьми, тобто їхнє місце в сім’ї. В цих моментах йдеться про взаємодію трудових мігрантів із представниками інших національних / етнічних груп на мікрорівні, яка певною мірою накладає свій відбиток на взаємодію на макрорівні. Адже на основі одного прикладу взаємодії жінки-заробітчани та чоловіка-іноземця, уявлення про аналогічні взаємодії переноситься на цілу націю, а також на мезорівень. У нашому випадку акцент робиться на всіх жінках української національності. Також знаходимо підтвердження теорії етноцентризму, коли про українську жінку респонденти розповідають із гордістю.

Дуже цікавим, у цьому дослідженні, виявився сам факт характеристики українського населення трудовими мігрантами, де виявлено чимало конфліктів як у ставленні між самими українцями, так і у ставленні українців до іноземців. Порівнюючи українське населення з іноземцями, дуже часто є доволі непередбачувані та несподівані варіанти відповідей. З одного боку, самі мігранти запевняють, що за кордоном на роботі люди більш консолідованіші та згуртованіші, а з іншого боку, йдеться про доволі негативну характеристику українського народу. *“Наших мужиків пізнають по-чому: по алкоголю. Бо українців по чому знаєш – тільки так, по сигаретах, бо витягне там, зайде в бар, витягає “Пріму” чи там якийсь “Оттаво”... Ну, велика різниця є між нашими людьми. Між українцями та поляками чи кимось другими. Є різниця, і то навіть дуже видно, якщо, наприклад, я є українка, а ти є полька, то видно мене, що я є з України. По чому ще можна визначити? ... Ше по одежі, ше по тім по акценту розмови, хоть ти будеш ти розмовляти по-польськи, но все рівно акцент зовсім інший, по зубах, бо як смієшся маєш там зуби вставлені (сміх) жовті — дуже видно, що ти є з України, бо маєш жовті зуби, значить от ти є ... но не називають нас українцями. А рускі все кажуть до нас: “рускі”... Там культурніші люди за границею, як в нас. Не знаю чому? Ну, може тому, наші люди такі є, що тепер одних до одного таке ставлення дають, яка то між нашими людьми пішла ненависть. Може там в Польщі тоже таке є, но я не замічала, може так. Але більшість є дуже людей такі прихильніші”*.

Щодо питання дружби між українським та місцевим населенням, варто зазначити, що хоч якими не були б складними та неоднозначними відносини між різними національними групами, відстежуються такі моменти, коли рівень дистанційованості знижується та респонденти розповідають позитивні речі про своїх друзів-іноземців. Ще частіше розповідають про створені сім’ї між представниками

різних національностей. Розповідають також про те, як одружені жінки-мігранти, знаходять собі іншого чоловіка за кордоном, та про їхні взаємовідносини, даючи цим подіям свою оцінку: *“Моя подружка, наприклад, та, з Жидачева, Оля мала італійця. Він був вдівець, він їй дуже помагав. Вони познайомились, правда старший він від неї трошки, але там ті мужчини збережені на зовнішній вигляд. Вони взагалі не такі спрацьовані, як наші. Вони не так курять, не так п'ють, їздять на машинах, не так знищені. І помагав їй дуже, і навіть у фінансовому плані, то він ... Навіть на вулиці як не знаєш тако шось спитатися, то так вони тобі будуть то пояснювати: “Купи такий білет, купи, сядь там”. Шо вони такі ну щирі. Ну, принаймі, мені попадалися не шо так самі італійці, бо там є ше дуже багато, наприклад, таких приїжджих тих марокканців. То страшно з ними зв'язуватися. З ними зв'яжешся, то потім не від'яжешся. А з італійцями нормально. Вони, наприклад, ті мужчини італійці, якщо ти не хочеш з ними знайомитись, він вибачеться і відійде. Він не буде насильно лізти так як то ... добиватися того, спілкування, будем так казати ...”. “В мене є, наприклад, подружка, дуже хороша подружка, сама з Дніпропетровська, яка вийшла заміж, коли ми познайомились. Вони вже разом, скажем, вони вже разом, були разом. Вона мені допомогла, вона не брала грошей, коли я в неї півроку жила. В принципі, притулили вони мене в своїй хаті, він – італієць, а вона – заробітчаника така сама, як і я. Є навіть з нашого міста люди, які вишли заміж за італійців ... До італійців треба звикнути, тому шо вони дуже, вони, скажемо, трохи різні в тому смислі. Вони вирости, не вирости під ковпаком комунізму, скажем, як ми. ... Нашим чоловікам би задалося бути трошки солодшими, трошки м'якшими відносно жінок”. На цьому етапі взаємовідносин йдеться про стратегії інтеграції, коли представниці України встановлюють особливий взаємозв'язок з представниками інших національностей. Також варто пам'ятати, що це індивідуальна практика, яка радше проявляється на мікрорівні, адже такий досвід взаємодії опитані заробітчани накладають на індивідуальний, а не на груповий досвід кожного.*

Незважаючи на довгі роки взаємодії, взаємовідносини між українськими трудовими мігрантами та іноземними роботодавцями залишаються, на нашу думку, на рівні латентного конфлікту, та надзвичайно рідко відкритого, що можливо за умови легального становища трудових мігрантів та доброго знання своїх прав та обов'язків, що, на жаль, є проблематичним через брак знань та інші чинники. Всі ці обставини сприяють появі нових етнічних / національних стереотипів, ніж підважують їх. Адже така ситуація впливає на те, що у трудових мігрантів загострюється відчуття несправедливості щодо себе. Протистояння з іншими національними групами і відповідальність за своє становище вони схильні переносити на всю національну групу.

Отже, мікрорівневий аналіз підтвердив, що на формування стереотипів серед трудових мігрантів значною мірою впливає рівень взаємодії трудового мігранта із

представниками інших національних груп. Зокрема, це проявляється у трьох вимірах соціальної реальності: у соціальних інститутах, соціальних практиках та культурних значеннях. Відповідно до першого виміру цей вплив позначається на таких соціальних інститутах як сім'я (впливає як на власну сім'ю, так і на сім'ю, в якій перебуває трудовий мігрант, якщо мова йде про жіночу трудову міграцію), освіта, релігія, політика, держава, економіка тощо. У випадку другого виміру вплив міграції здійснюється на громадянську та культурну активність трудових мігрантів, адже йдеться про зростання соціальної участі мігрантів у повсякденному житті та комунікація з різними етнічними та національними групами. Крім того, відбувається зміна культурних значень, адже саме досвід трудової міграції впливає на формування позитивних або негативних образів Іншого. Втім, результати дослідження засвідчують, що слід говорити про ситуацію формування Іншості, тобто соціальну ситуацію, в якій мігранти не конструюють образ Іншого цілеспрямовано, а просто опираються на відмінність власному "Я-образові", що впливає на соціокультурну толерантність, соціальну згуртованість суспільства та окремо взятих індивідів.

Marcin Dębicki

Koleją przez granicę polsko-ukraińską. Nowe realia i ich społeczne konteksty

Wprawdzie rzeczywistość ostatnich kilku dekad sugerowała, że transport szynowy lata swej świetności ma już za sobą, to jednak od pewnego czasu docierają do nas sygnały świadczące o ponownym wzroście znaczenia kolei. Wskaźniki odrodzenia tego środka transportu stają się coraz powszechniej obserwowalne, aczkolwiek w różnych państwach, a nawet regionach proces ten ma własną specyfikę, związaną m.in. ze skalą dotychczasowych zaniedbań. W tym kontekście, mówiąc o sytuacji Polski, można wskazać szereg okoliczności, które sprawiły, że współcześnie wiele miejsc zasadnie określa się mianem komunikacyjnie wykluczonych – właśnie z uwagi na to, że transport publiczny, w tym kolej, w najlepszym razie dojeżdża tam w postaci szczytkowej.

Własny rys posiada także transgraniczny wymiar komunikacji kolejowej. I znów, chociaż w odniesieniu do poszczególnych pograniczy Polski można mówić o różnych problemach, to przynajmniej jeden efekt wydaje się być wspólny: po chilowej, właściwej latom 90. XX wieku euforii związanej z otwarciem granic, która zmaterializowała się pod postacią nowych połączeń transgranicznych, nastąpił okres likwidacji części z nich, a potem także zamykania całych szlaków. Zjawisko to w sposób szczególny dotknęło wschodnich granic RP, skutkiem czego przed kilkoma laty łączna liczba pociągów udających się w ciągu doby z Polski na Ukrainę, Białoruś, unijną Litwę i do Rosji nie przekraczała dziesięciu.

Choć od dawna było regułą, w ostatnich latach dodatkowo potwierdzoną, że możliwości podróżowania pociągiem do Niemiec i Czech są dużo większe niż do czterech państw na wschodzie, to jednak równie jasne było to, iż czym innym jest ruch z obwodem kaliningradzkim, a nawet z Litwą, czym innym zaś – z Ukrainą. Przez pierwszych kilkanaście lat transformacji pozornie nie było najgorzej, wszak kolejowe przejścia graniczne między Polską i Ukrainą przekraczały dalekobieżne pociągi sypialne i składy lokalne. Te pierwsze służyły jednak osobom z zasobniejszym portfelem, te drugie zaś – wręcz przeciwnie, toteż notorycznie były dewastowane przez drobnych przemytników, wciąż poszukujących nowych skrytek do przewozu swoich towarów. Ani jedna propozycja, ani druga nie odpowiadała więc na potrzeby przeciętnych podróżnych. Stan ten nasuwał więc szereg pytań: czy tylko na tyle nas, sąsiadów, stać? Ponoć oba państwa są dla siebie nadzwyczaj ważne, ponoć Polacy coraz bardziej interesują się Ukrainą, chętnie odwiedzają Lwów, ponoć tylu mamy studentów zza Bugu – dlaczego więc nie mieliby oni w cywilizowany sposób, na atrakcyjnych warunkach

pojechać przez jedno z kilku polsko-ukraińskich kolejowych przejść granicznych? A czy na trasie Kraków–Lwów nie ma popytu na przejazd za cenę łatwiej akceptowalną niż ta obowiązująca w międzynarodowym wagonie sypialnym? I w końcu: czy cała organizacja ruchu między Polską a Ukrainą – liczba, przepustowość i typ przejść granicznych – musi pozostawać zakładnikiem „mrówek”?

Tymczasem od końca pierwszej dekady bieżącego stulecia oferta stała się jeszcze uboższa: stopniowo likwidowano kolejne połączenia, tak że w kolejnych latach, kiedy to marazm zakonserwował mizерию oferty, podróż pociągiem na Ukrainę stała się rozwiązaniem dla wybranych. Od końca 2016 roku w rzeczonyj materii zauważalna jest jednak wyraźna zmiana *in plus*: w rozkładzie jazdy pojawiło się kilka pociągów z Przemyśla do Lwowa i dalej, a także połączenia z Chełma do miejscowości Zdołbunów (nieopodal Równego). Udogodnienia wprowadzane są stopniowo i jedynie w odniesieniu do wybranych sfer komunikacji kolejowej, a na dodatek niektóre kursy zdążyły już przejść do historii, niemniej jednak na tle niedostatków ostatnich kilkunastu lat nie można zanegować osiągnięć, które dotychczas przetrwały próbę czasu. Przybliżenie manifestacji i uwarunkowań owej zmiany, a także jej wpływ na społeczny rozwój pogranicza i sąsiedztwa polsko-ukraińskiego warto więc uczynić głównym celem artykułu.

Ramy rozważań

Teoretyczne ramy niniejszych rozważań wyznaczane są przez założenia socjologii pogranicza – subdyscypliny socjologii, zorientowanej na rozpoznawanie rzeczywistości społecznej na tak określonym obszarze. Ważnym punktem odniesienia będzie tu rozróżnienie na obszar przygraniczny i pogranicze, zaproponowane przez Andrzeja Sadowskiego. Pierwszy z tych terminów stosuje się ze względu na czynniki geograficzne, czyli „bliskość przestrzenną względem granicy”, i administracyjne, a więc „układ rejonów administracyjno-ekonomicznych rozmieszczonych obok granicy”. Natomiast „pogranicze” odnosi się do obszaru, „w obrębie którego mamy do czynienia z kontaktami społeczno-kulturowymi przedstawicieli dwóch lub więcej narodów (grup etnicznych, innych kulturowych)”¹. Poszerzający się i pogłębiający charakter tych kontaktów prowadzi do integracji danego pogranicza, przy czym – co z punktu widzenia prezentowanego artykułu najistotniejsze – według Zbigniewa Kurcza jednym z dowodów na postępowanie tego procesu jest uruchamianie transgranicznych połączeń kolejowych². Jako że poniżej mowa

¹ A. Sadowski, *Od miast przygranicznych do miast pogranicza (Na podstawie miast obszaru przygranicznego wschodniej Polski)*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 1996, t. V, s. 7. W nawiązaniu do zaprezentowanego podejścia należy zaznaczyć, że w literaturze funkcjonuje także bliźniacze rozróżnienie na pogranicze administracyjne i społeczne.

² Z. Kurcz, *Pogranicze polsko-niemieckie jako pogranicze społeczne*, „Zeszyty Niemcoznawcze PISM” 2006, nr 2, s. 53–54.

jest o połączeniach pomiędzy miastami leżącymi także poza pograniczem, przydatną kategorię analityczną stanowi tu również sąsiedztwo narodowe, ujmowane jako określonego typu relacje społeczne pomiędzy dwoma sąsiadującymi ze sobą społeczeństwami – przy założeniu, że kształt tych relacji zależy jest m.in. od wzajemnej dostępności komunikacyjnej (tu: kolejowej) obu stron.

W artykule przyjmuję, że badanie dostępności kolejowej danego sąsiedztwa, w tym pogranicza, opiera się na określeniu wartości trzech wskaźników. Najważniejszy i najbardziej oczywisty z nich to liczba połączeń transgranicznych, która jednak, sama w sobie, dotyka problem w sposób nieco naskórkowy. O przydatności owych kursów dla integracji danego sąsiedztwa, a w szczególności pogranicza, decyduje wszakże również kategoria rzeczonych pociągów (przygraniczne, lokalne, regionalne, dalekobieżne) oraz obowiązujące w nich taryfy opłat. Czynniki te, choć ich interpretacja wymaga punktu odniesienia, w dużym stopniu określają, kto (i w jakim celu) stanie się adresatem oferty¹.

Jak wspomniano, kolejowe połączenia transgraniczne, także w odniesieniu do realiów polsko-ukraińskich, nie stanowiły dotąd w ramach socjologii przedmiotu refleksji teoretycznej lub działań empirycznych. W związku z tym zasadniczym celem niniejszych rozważań jest przybliżenie faktów pozwalających określić wartości wspomnianych wskaźników, a realizacja tego zamiaru nadaje artykułowi charakter eksploracyjno-opisowy, poniekąd socjograficzny. Jednocześnie świadomość uwarunkowań, którym podlega oferta interesujących nas przewozów, prowadzi do drugiego celu artykułu – podjęcia wstępnej refleksji teoretyczno-pojęciowej nad znaczeniem tego typu połączeń dla społecznego rozwoju pogranicza i sąsiedztwa polsko-ukraińskiego. Jej materializacją jest szereg pytań wskaźnikowych dla tezy o istnieniu tego typu oddziaływania, sformułowanych w dalszej części artykułu.

Podstawowym źródłem danych wykorzystanych w tak zakrojonym opisie są internetowe rozkłady jazdy obu przewoźników kolejowych: polskiego (<http://www.pkp.pl/pl/home> i www.intercity.pl/pl/site/dla-pasazera/oferty/zagraniczne/ukraina/) oraz ukraińskiego (<https://booking.uz.gov.ua>). Zasadniczą zaletą tego typu materiałów jest

¹ Oczywiście wspomniane wskaźniki nie wyczerpują zagadnienia, jednak ramy artykułu, przyjęta procedura metodologiczna oraz niedostateczne rozpoznanie przez autora artykułu innych kwestii (takich jak sposób wpisania oferty kolejowej w komunikacji pomiędzy Polską a Ukrainą w rozkłady jazdy obu przewoźników narodowych czy komfort podróży, z kluczowym dla interesującego nas pogranicza wątkiem zasad przekraczania wspólnej granicy) sugerują pozostawienie ich poza zakresem niniejszej analizy. Szerszy obraz badanego zjawiska powinien obejmować także refleksję nad aktorami społecznymi (na przykład władzami centralnymi czy samorządowymi) zaangażowanymi w konstrukcję rozkładów jazdy na poziomie międzynarodowym, zakresami kompetencji tych organów i ich swoistej świadomości komunikacyjnej (mierzonej na przykład efektami ich działalności na tej niwie w różnych okresach) – a więc na wszystkim tym, co współtworzy określony „klimat społeczny” wokół transgranicznych połączeń kolejowych; zob. M. Dębicki, *Transgraniczna komunikacja publiczna*, [w:] *Leksykon studiów nad granicami i pograniczami*, Warszawa 2019 (w druku).

ich łatwa dostępność w okresie obowiązywania rozkładu jazdy, wadą zaś – wzajemna niekompatybilność niektórych zawartych w nich informacji (przede wszystkim w odniesieniu do cen biletów), jak również – wraz z upływem daty ważności danej edycji rozkładu – jego gorsza dostępność, utrudniająca przeprowadzenie powtórnej analizy. W nawiązaniu do zgłoszonej przez Dariusza Wojakowskiego propozycji uwzględnienia w rozpoznaniu badanej problematyki doświadczeń autora¹, warto dodać, że w artykule wykorzystano także wiedzę z obserwacji i rozmów własnych w terenie. W opisie zagadnienia pomocne okazały się również informacje z mediów i środowisk eksperckich.

Sypialnym albo tam, gdzie „kufry, paki i skrzynie”

Jak wspomniano, przez lata oferta kolejowych połączeń pasażerskich między Polską a Ukrainą była uboga. Aby więc lepiej zrozumieć zapoczątkowaną niedawno zmianę, jaka dokonuje się na szynach przecinających granicę polsko-ukraińską, należy – sięgając do archiwalnych tomów sieciowego rozkładu jazdy pociągów – przypomnieć w ogólnym zarysie niegdysiejsze realia. Zaczniemy od dwóch szlaków, które również dziś służą podróżnym.

W połowie lat 90. XX wieku przez przejście Dorohusk–Jagodzin przejeżdżał pociąg z Berlina do Kijowa, kurs łączący ukraińską stolicę z Chełmem, a także składy regionalne relacji Chełm–Kowel; później pojawiło się też dodatkowe połączenie między stolicami obu państw. Z kolei na przejściu Medyka–Mościska II pod koniec ubiegłego stulecia odprawiano pociągi relacji Warszawa–Odessa, Wrocław–Kijów, a w kolejnej dekadzie – na przykład Przemyśl–Czerniowce. Również tutaj funkcjonowały nieliczne połączenia lokalne, m.in. Przemyśl–Mościska. Z czasem kursy te zaczęły jednak ulegać modyfikacjom: z reguły relacje stawały się krótsze, stopniowo też likwidowano te – jak je określano – „najbardziej nierentowne”. Jeszcze pod koniec lat 90. XX wieku lokalny ruch pasażerski wstrzymano na przejściu w Medyce, a na początku bieżącego stulecia – w Dorohusku. Odtąd w obu punktach odprawiano jedynie kursy dalekobieżne, zestawione wyłącznie z wagonów sypialnych lub kuszetek, co oznaczało relatywnie wysokie koszty podróży. Jednak także połączenia tej kategorii ulegały likwidacji, skutkiem czego w 2008 roku granicę polsko-ukraińską przekraczały już tylko cztery pociągi na dobę (wszystkie do Kijowa – z Berlina i Warszawy oraz z Krakowa i Przemyśla).

Przez pewien czas granicę polsko-ukraińską można było przekroczyć również na innych trasach. Do 2005 roku przez Hrebenne kursował pociąg z Warszawy do przygranicznej Rawy Ruskiej (prowadzi tędy najkrótsza trasa z polskiej stolicy do Lwowa, dokąd można było wówczas dotrzeć z jedną przesiadką – właśnie w Rawie). Jeszcze większe znaczenie miało przejście w Krościenku – miejscowości na szlaku z

¹ D. Wojakowski, *Naród ukraiński jako przedmiot powszechnego niezrozumienia*, „Kultura i Społeczeństwo” 2015, nr 2, s. 65.

Sanoka do Sambora – tam bowiem przez kilkanaście lat (do 2010 roku) odprawiano dwie pary pociągów łączących Zagórz i Chyrów. Chociaż oba wspomniane przejścia stanowiły dla polskich turystów alternatywę w dojeździe do Lwowa, we wschodnią część Roztocza czy w ukraińskie Karpaty, to jednak rzeczony pociągi służyły przede wszystkim Ukraińcom udającym się do Polski na handel i zakupy. Na potwierdzenie tych słów dodajmy, że bywały lata, kiedy konstrukcja rozkładu jazdy uniemożliwiała podróżnym przybywającym do Zagórz z głębi Polski przesiadkę na poranny skład do Chyrowa (wieczorem, w drodze powrotnej, miała miejsce sytuacja analogiczna). Odrębną, bardzo istotną kwestię stanowiła notoryczna dewastacja wagonów, w których przewożono towary najróżniejszych gabarytów i zmyślnie ukrywano przed celnikami alkohol i papierosy.

Jeśli chodzi o bieżącą dekadę – jeszcze pod koniec 2016 roku kolej proponowała jedynie dwa połączenia między Polską a Ukrainą, przy czym w obu przypadkach wciąż były to składy zestawione wyłącznie z wagonów sypialnych. Pierwszy to łączący obie stolice „Kiev Express”, który – co ciekawe – od 2017 roku na odcinku Chełm–Kijów nie ma już żadnych postojów handlowych (co oznacza, że na stacjach, na których się zatrzymuje, wsiadanie i wysiadanie do/z pociągu jest niedozwolone). Do niedawna bilet plus miejsce w wagonie sypialnym na trasie Warszawa–Kijów kosztował 80 euro (ok. 340 zł), ostatnio jednak cenę tę obniżono niemal o połowę – do poziomu 43,30 euro. Z polskiego punktu widzenia oferta ta wydaje się w miarę atrakcyjna, wszak mowa tu o wygodnym przejeździe bezpośrednim składem międzynarodowym na dystansie niemal 900 km. Drugi z pociągów obsługiwał trasę Kraków–Lwów. Zestawiony był z dwóch wagonów, które tworzyły byt niewiele dłuższy niż ciągnąca je na Ukrainie podwójna lokomotywa. Również w tym przypadku ważna jest cena biletu (ok. 175 zł), którą jednak trudno traktować jako ofertę zadowalającą przeciętnego podróżnego. Tym razem bowiem w grę wchodzi znacznie krótszy odcinek niż w przypadku relacji Warszawa–Kijów, tak więc tutaj łóżko nie wydaje się już równie istotne (tym bardziej, że odpoczynek przerywany był ze względu na kontrolę graniczną). Z czasem relację kursowania wagonów sypialnych wydłużono do Wrocławia, przy czym bilet na przejazd na tej trasie wraz z miejscem w wagonie sypialnym kosztował (i nadal kosztuje) równowartość 52 euro. I choć czasami pojawiają się plany włączenia do składu wagonów z miejscami siedzącymi, to jednak dotychczas pomysłu tego nie udało się zrealizować.

Do niedawna można więc było pokusić się o tego typu uogólnienie: z jednej strony mamy Europę Zachodnią, gdzie kolejowe połączenia transgraniczne, także te ściśle lokalne, są oczywistością, z drugiej strony – Ukrainę, skąd na Białoruś i do Rosji suną długie, cenowo atrakcyjne składy. Dodajmy do tego autobusy szynowe, które w sile kilku par dziennie przekraczały granicę ukraińsko-węgierską, i Słowację – o której mówi się niekiedy, że (inaczej niż Polska) na gruncie politycznym czy społecznym do Ukrainy ustawiona jest plecami, w najlepszym razie bokiem – dokąd ruszały codziennie dwa składy, czyli tyle samo, ile do 2016 roku przecinało kilkakrotnie dłuższą i kolejowo

lepiej rozwiniętą granicę polsko-ukraińską. Wprawdzie bardziej problematyczni są pozostali dwaj sąsiedzi Ukrainy – Rumunia i Mołdawia, dokąd również dość trudno jest dostać się pociągiem – to jednak warto spytać: gdzie na tej kolejowo-cywilizacyjnej mapie Europy należało wówczas umieścić Polskę?

Intensyfikacja polsko-ukraińskich połączeń transgranicznych

Jak wspomniano, kolejowa rzeczywistość w odniesieniu do komunikacji pomiędzy interesującymi nas państwami zaczęła się zasadniczo zmieniać od końca 2016 roku¹. U podstaw decyzji o uruchomieniu wspomnianych połączeń legło lawinowo rosnące zainteresowanie Ukraińców podjęciem pracy w Polsce, wzmocnione zapowiedzią wprowadzenia ruchu bezwizowego między Ukrainą a Unią Europejską, zrealizowaną pół roku później, i, co za tym idzie, dalszy wzrost liczby osób przekraczających wspólną granicę. W ostatnich trzech latach zapewniono więc pasażerom kilka atrakcyjnych połączeń, a w planach są kolejne inicjatywy. Zarazem jednak niektóre z tych kursów zdążyły już przejść do historii, szerszego kontekstu wymaga także omówienie oferty taryfowej i rozkładowej (przebieg trasy), które to okoliczności pozwolą na precyzyjniejsze wpisanie uzyskanego obrazu w realia pogranicza i sąsiedztwa polsko-ukraińskiego.

Na południowym odcinku granicy (przejście Medyka–Mościska II) podróżni dysponują obecnie pięcioma parami pociągów. Na szczególną uwagę zasługują dwa dzienne pociągi (kategorii IC+) relacji Przemyśl–Kijów (przez Lwów), obsługiwane wygodnym i nowoczesnym składem. Pierwszy z nich ów 670-kilometrowy odcinek (przez Korosteń) pokonuje w imponującym czasie siedmiu i pół godziny; drugi, wprowadzony do rozkładu jazdy w sierpniu 2017 roku i poprowadzony trasą południową (dłuższą – przez Tarnopol, Chmielnicki, Winnicę) – w nieco ponad dziewięć godzin (w oba podane czasy wliczone są postoje na stacjach granicznych). Cena biletu na przejazd (wraz z obowiązkową miejscówką) w tej relacji wynosi 550–600 hrywien (82–90 zł)².

¹ Dokładnie 23 grudnia 2016 roku na dworcu w Przemyślu pojawił się pierwszy pociąg z Kijowa. Data nie była przypadkowa, wszak – jak anonsowano nowe połączenie – chodziło o ułatwienie podróży (przede wszystkim ukraińskim migrantom zarobkowym) w okresie świąteczno-noworocznym.

² Ceny wyrażone w walucie ukraińskiej (hrywny – UAH) jako podstawowej podano za stroną internetową Kolei Ukraińskich (*Ukrzaylznicia*), <https://booking.uz.gov.ua/en/?from=5100096&to=2208001&date=2019-09-01&time=16%3A00&url=train-list> [pobrano 31.08.2019], natomiast ceny wyrażone w walucie polskiej lub euro jako podstawowych – za stroną internetową spółki PKP IC, <https://www.intercity.pl/pl/site/dla-pasazera/oferty/zagraniczne/ukraina/> [pobrano 31.08.2019]. Przy przeliczeniu wartości walut przyjęto kurs 100 hrywien = 15 zł i 1 euro = 4,38 zł (wg przelicznika obowiązującego od dnia 22 sierpnia 2019 roku; zob. <https://www.intercity.pl/pl/site/dla-pasazera/informacje/bilet/kursy-walut.html> [pobrano 31.08.2019]). O ile nie zaznaczono inaczej, podano taryfy opłat obowiązujące po końca sierpnia 2019 roku. Należy pamiętać, że ceny biletów na tę samą trasę mogą się różnić w zależności od przewoźnika, a także obowiązującego kursu walut: na przykład bilet w relacji Przemyśl–Lwów kosztował wówczas ok. 30 zł w kasach PKP Intercity i ok. 36 zł (w przeliczeniu) przy zakupie przez stronę internetową Kolei Ukraińskich.

Jak można przypuszczać, duża popularność, jaką cieszą się wśród podróżnych wspomniane pociągi – także na trasie Przemyśl–Lwów (czas przejazdu: ok. dwóch godzin) – przyczyniła się do tego, że w ciągu niecałych trzech lat funkcjonowania tych połączeń wyraźnie podniesiono obowiązującą w nich taryfę opłat¹. Uzupełnieniem oferty przez przejście w Medyce w porze dziennej jest, kursujący w wybrane dni tygodnia, pociąg relacji Przemyśl–Lwów, dostępny na takich samych zasadach jak wspomniane Intercity – poza tym, że skład ten zestawiony jest z wagonów sypialnych, które pełnią funkcję wagonów z miejscami do siedzenia. Z Przemyśla uruchomiono także nocny pociąg do Odessy, prowadzący wyłącznie wagony sypialne z przedziałami czterosobowymi. Cena za przejazd na odcinku do Lwowa wynosi tu 360 UAH (54 zł), do Odessy zaś – 1007 UAH (ok. 150 zł)². Ofertę na trasie Przemyśl–Lwów uzupełnia drugie połączenie nocne, w cenie 517 UAH (78 zł) za miejsce w przedziale trzyosobowym jednego z dwóch wagonów sypialnych (jeden z nich – w relacji do Kijowa), kursujących z Wrocławia jako część innego składu.

Co więc, uogólniając, daje się wyczytać z zaprezentowanego gąszczy cyfr – poza wspomnianym już, tym najważniejszym wnioskiem o wyraźnej poprawie oferty połączeń na omawianym odcinku? Patrząc, z polskiego punktu widzenia, na ceny biletów, zauważamy, że zasadniczo są one dość atrakcyjne, choć podróż do Odessy, na przykład z Wrocławia (z przesiadką w Przemyślu), kosztuje łącznie ok. 220 zł (i trwa około doby), a miejsce w bezpośrednim wagonie sypialnym do Kijowa, również z Wrocławia – ok. 337 zł., które to kwoty nie są konkurencyjne wobec odpowiednio wcześniej wykupionych miejsc samolotowych³. Co więcej, pasażer skłonny dostać się z Przemyśla do Lwowa w sposób inny niż pociągiem poszerza swe możliwości podróży w głąb Ukrainy o bilety na miejsca dużo tańsze. Chodzi o swoiste kuszetki rozlokowane w wagonie bezprzedziałowym (*plackartnyj*)⁴ czy miejsca w wagonie sypialnym (oba warianty cieszą się na Ukrainie sporą popularnością), choć podróż (szczególnie w pierwszym przypadku) przebiegnie w dużo niższym standardzie. Dlaczego więc Koleje Ukraińskie, które są organizatorem wszystkich pięciu kursów z Przemyśla, proponują w nich relatywnie wysoką (szczególnie dla obywateli Ukrainy) cenę za przejazd? Istota problemu prawdopodobnie leży w poważnych niedomaganiach komunikacji naziemnej pomiędzy oboma krajami. Mówiąc precyzyjniej, przewoźnik mógł założyć, że *gros*

¹ Pierwotnie bilety na przejazd trasą Przemyśl–Lwów i Przemyśl–Kijów, kupowane w kasach PKP Intercity, kosztowały równowartość (odpowiednio) 5,10 oraz 13,40 euro, obecnie natomiast jest to 6,90 i 18,10 euro, tak więc w obu przypadkach wzrost wyniósł ok. 35%.

² Od kwietnia 2019 roku, kilka dni w miesiącu, pociąg ten prowadzi również wagony sypialne do Dniepru (dawniej Dniepropietrowsk); cena biletu (stan na maj 2019 roku) – 1814 UAH (ok. 272 zł).

³ Rejsy na trasie Wrocław–Odessa mają pojawić się w rozkładach lotów na przełomie 2019/2020 roku.

⁴ W takiej sytuacji za przejazd na trasie Lwów–Kijów czy Lwów–Odessa ceny biletów zaczynają się już od ok. 250 UAH (ok. 37 zł).

pasażerów tych pociągów będą stanowić pracujący w Polsce Ukraińcy, a więc osoby o wyróżniającym się na tle reszty współobywateli statusie ekonomicznym, i stąd gotowe zapłacić więcej za podróż bezpośrednią lub z minimalną liczbą przesiadek, w wyższym standardzie i – co bodaj jeszcze ważniejsze – pozwalającą przekroczyć granicę polsko-ukraińską w sposób godny, tzn. w stosunkowo krótkim czasie i oczekując na odprawę celno-paszportową w pozycji siedzącej¹. Wychodząc poza kwestie finansowe, należy natomiast zauważyć, że wszystkie omawiane połączenia nie mają na odcinku Przemyśl–Lwów żadnych postojów handlowych, który to fakt nie jest bez znaczenia dla dyskusji o wpływie rzeczonych kursów na rozwój pogranicza społecznego.

Jeśli chodzi o północną część pogranicza polsko-ukraińskiego, mamy tu wspomniane przejście Dorohusk–Jagodzin. W czerwcu 2017 roku do kursującego tędy „Kiev Expressu”, łączącego stolice obu państw, dodano regionalne połączenie Chełm–Kowel, kilka tygodni później przedłużone do miejscowości Zdołbunów (obwód rówieński). W kolejnym roku do rozkładu wprowadzono jeszcze jedną parę pociągów relacji Chełm–Kowel, jednak niedługo później zaczęło się stopniowe ograniczanie oferty, a od czerwca 2019 roku przez przejście w Dorohusku ponownie przejeżdża już tylko ów wspomniany ekspres. Głównym powodem likwidacji przez organizatora przejazdów (Kolei Ukraińskich) rzeczonych połączeń były zasady rozliczania się ze stroną polską². Pewne znaczenie mogła tu mieć również stosunkowo niska frekwencja w tych pociągach, kurs z (a szczególnie do) Zdołbunowa cieszył się bowiem wyraźnie mniejszym zainteresowaniem podróżnych niż trasa Przemyśl–Kijów (choć dokonując tu całościowej oceny, należy pamiętać, że kilku niezbyt dużym miastom obwodu wołyńskiego i rówieńskiego trudno jest rywalizować w tym względzie z ukraińską stolicą i Lwowem).

W 2017 roku bilet na przejazd trasą Chełm–Kowel kosztował 5,80 euro, co czyniło go wówczas droższym od tego w (nawet nieco dłuższej) relacji Przemyśl–Lwów

¹ Moje kilkukrotne obserwacje odprawy celnej dokonywanej w pociągach na trasie Lwów–Przemyśl skłaniają mnie do stwierdzenia, że procedura ta przebiega dość szybko – kontrola ok. 80 pasażerów (taka jest pojemność jednostki tworzącej skład Kijów–Przemyśl), w większości Ukraińców, zajmuje polskim celnikom zwykle nie więcej niż 10 minut. Zdarzało się też, że pracę tę funkcjonariusze wykonywali z większym luzem, niż ma to miejsce na przejściu pieszym. Najpewniej, kontrolując bagaże wyrywkowo, Służba Celna nie zakładała, że ich właściciele przewozili wszystko zgodnie z przepisami, jednak – mając do czynienia z ekwipunkiem prawdziwie podróżnym, nie zaś z reklamówkami i wypełnionymi po brzegi kraciastymi torbami – można było założyć, iż ewentualne nadwyżki nie są funkcją tzw. mrówkowania, lecz stanowią zabezpieczenie na choćby kilka dni życia w Polsce, czyli „na użytek własny”. Potwierdzenie przypuszczenia, że podróżujący pociągiem tej relacji i osoby przekraczające granicę pieszo na przejściu w Medyce to dwie różne kategorie, otrzymałem także w nieoficjalnej rozmowie z polskim funkcjonariuszem Straży Granicznej.

² K. Fiszer, *MI: Nie mamy wpływu na poprawę oferty na przejściu w Dorohusku*, <https://www.rynek-kolejowy.pl/wiadomosci/mi-nie-mamy-wplywu-na-poprawe-oferty-na-przejsciu-w-dorohusku-93454.html> [pobrano 16.09.2019].

(obsługiwanej zresztą składem o wyższym standardzie). Również pociągi kursujące przez Dorohusk nie miały po drodze zaplanowanych żadnych postojów handlowych, choć niedługo przed zawieszeniem kursów jeden ze składów był dostępny dla podróżnych na ukraińskiej stacji granicznej Jagodzin, ale tylko w relacji do Polski. Wydaje się więc, że wpływ na społeczną integrację pogranicza także tych połączeń nie był zbyt duży, choć przypuszczalnie i tak nieco większy niż w przypadku trasy Przemyśl–Lwów; pobieżna obserwacja pasażerów wskazywałaby bowiem, że większa ich część udawała się tylko do Chełma lub okolic (co mogło być związane z brakiem możliwości przekroczenia granicy w Dorohusku pieszo), podczas gdy Przemyśl stanowi dla pasażerów z Ukrainy raczej etap w podróży w głąb Polski. Obecnie, po zawieszeniu kursów do Kowla, są to już jednak rozważania historyczne; i chociaż czasami powraca się do kwestii ponownego uruchomienia na tym szlaku składów regionalnych, to jednak ten fragment pogranicza należy obecnie do kolejowo wykluczonych.

Próba syntezy

Zmierzając w stronę syntezy powyższych faktów, warto rozpocząć od próby periodyzacji najnowszych dziejów komunikacji szynowej pomiędzy Polską a Ukrainą, wyróżniając cztery etapy. Najpierw, w latach 90. XX wieku, mieliśmy okres euforii i nadziei, kiedy to w rozkładach jazdy, obok dalekobieżnych pociągów pospiesznych, pojawiły się połączenia lokalne, obsługujące cztery wspólne kolejowe przejścia graniczne: w Dorohusku, Hrebennem, Medyce i Krościenku. Z czasem, wraz z popularyzacją transportu samochodowego i coraz mocniej odczuwalnymi dewastacjami taboru kolejowego przez przemytników, połączenia te zaczęto ograniczać, a potem likwidować (etap drugi), choć proces ten był rozciągnięty w czasie – od końca lat 90. XX wieku do 2010 roku. Dwa lata wcześniej, gdy oferta została okrojona do jedynie dwóch nocnych pociągów dalekobieżnych, rozpoczął się trzeci etap, znaczony właśnie największym jako dotąd ubóstwem oferty. Uruchomienie w 2016 roku kilku dość atrakcyjnych cenowo pociągów pasażerskich z Przemyśla do Lwowa, Kijowa i Odessy można zaś traktować jako istotę najnowszego rozdziału w dziejach transgranicznych połączeń kolejowych pomiędzy oboma państwami.

Rozważając znaczenie, jakie omawiane połączenia mają dla integracji sąsiedztwa polsko-ukraińskiego, warto określić wartości trzech wspomnianych zmiennych, pamiętając o względności wszelkich ocen, które – aby mówiły nam cokolwiek konkretnego – z reguły muszą być osadzone w kontekście czasowym lub przestrzennym. W tym celu można skorzystać ze zbiorczego ujęcia odnoszącego się do 2019 roku¹,

¹ M. Dębicki, *Wyczytane z rozkładu jazdy. Kolejowe połączenia transgraniczne Polski – portret ilościowy i wstępne tropy interpretacyjne* (w druku).

jednak interpretując inne aspekty zgromadzonego materiału ograniczę się do opisu, opatrując go co najwyżej własnymi intuicjami. Oto najważniejsze wnioski.

Po pierwsze, należy stwierdzić, że w wymiarze kolejowym badane sąsiedztwo jest raczej zaniedbane. Choć wspólna granica liczy sobie ponad 530 km i choć tor kolejowy przecina ją w siedmiu miejscach, to jednak dla ruchu pasażerskiego dostępne są jedynie dwa przejścia graniczne¹. Co więcej, na jednym z nich – w Dorohusku – obecnie odprawiana jest tylko jedna para pociągów na dobę. Można więc powiedzieć, że poza przejściem w Medyce granica polsko-ukraińska, pomimo sporego potencjału, jest pasażerom kolei w zasadzie niedostępna.

Po drugie, w ostatnich kilku latach zauważalny jest wyraźny wzrost liczby połączeń między oboma państwami. Jak wspomniano, udział pociągów na przejściu w Dorohusku jest tu symboliczny, natomiast przejście w Medyce obsługuje dziennie cztery pary (plus jeden kurs w pojedyncze dni tygodnia). W skali wszystkich granic RP rezultat ten pozwala sąsiedztwu polsko-ukraińskiemu uplasować się na trzecim miejscu (po należących do wyraźnie innej rzeczywistości Niemczech i Czechach), ale przed unijnymi Słowacją i Litwą. Eksponując wyraźną poprawę oferty kolejowej w komunikacji polsko-ukraińskiej w ostatnich trzech latach, warto jednocześnie pamiętać o ubóstwie, z którym mieliśmy do czynienia wcześniej.

Po trzecie, żaden z sześciu pociągów przecinających granicę polsko-ukraińską nie ma postojów handlowych pomiędzy dużymi miastami: Przemyślem i Lwowem oraz Chełmem i Kowlem (a więc na dystansie ok. 90–100 km). Jest to szczególnie odczuwalne po ukraińskiej stronie granicy (która tym samym może być opisywana w kategoriach całkowitego kolejowego wykluczenia transgranicznego), bowiem strona polska – za sprawą owych miast, leżących stosunkowo blisko kordonu – jest w tę komunikację włączona. Mając na uwadze wspomnianą odległość (ok. 100 km) i status omawianych kursów (pospieszne i dalekobieżne), można by tłumaczyć fakt pomijania pomniejszych miejscowości na trasie względami merytorycznymi (kolejowymi); jednak to, że wszystkie te pociągi i tak zatrzymują się na stacjach granicznych do odprawy celno-paszportowej, a i tak nie są dostępne podróżnym, sugeruje działanie celowe, zmierzające do pozbawienia ukraińskich społeczności lokalnych możliwości łatwego przekraczania granicy, w domyśle: przenoszenia (przemycania) towarów akcyzowych.

Po czwarte, należy podkreślić stosunkowo atrakcyjną (przynajmniej dla Polaków) cenę biletów na interesujące nas połączenia; jak argumentowano, również z ukraińskiego punktu widzenia taryfy te – choć wyraźnie ustępują tym wewnątrz krajowym – wydają się

¹ Należy pamiętać, że na wspomniane 530 km składają się także liczne meandry Sanu i Bugu, które znacząco wydłużają przebieg rzecznej linii. Pominąwszy największe zakola rzeczne, można przyjąć, że w linii prostej granica ta jest o ok. 100 km krótsza. W poczet siedmiu przejść granicznych zaliczono punkty w: Dorohusku, Hrubieszowie, Hrebennem, Werchracie, Medyce, Malhowicach i Krościenku.

być akceptowalne. Umieszczając te regulacje w szerszym kontekście, należy jednak pamiętać o konkurencji, jaką dla kolei (szczególnie na dłuższych trasach) stanowi samolot.

Po piątę, wprawdzie, generalnie rzecz ujmując, każde posunięcie zwiększające możliwości przekraczania granicy może być traktowane jako impuls do integracji danego sąsiedztwa, to jednak warto tu wyjść poza minimalizm. Oto bowiem już pobieżna analiza zasad, na jakich możliwe jest przekraczanie granicy polsko-ukraińskiej pociągiem, i odniesienie płynących stąd wniosków do tego, z czym spotykamy się na drogowych (i jednym pieszym) przejściach granicznych, pozwala sformułować tezę, że wspomniane połączenia stanowią mały, ale ważny krok w kierunku ułatwienia kontaktów między Polakami a Ukraińcami i choćby częściowego zdjęcia odium ze wspólnej granicy, która obecnie raczej ich dzieli, niż łączy. Ważne jest także to, że interesujące nas pociągi były uruchamiane stopniowo, w reakcji na – przynajmniej tak to tłumaczono – rosnący popyt na tę usługę; co zaś tyczy się kursów z/do Chełma, to – jak pamiętamy – ich likwidacja (znów: przynajmniej oficjalnie) związana była nie tyle z frekwencją, ile przede wszystkim z zasadami rozliczeń ze stroną polską¹.

Rola kolei w dziele integracji sąsiedztwa i pogranicza polsko-ukraińskiego – kilka kwestii teoretyczno-pojęciowych

Dużo trudniejsze jest sformułowanie równie jednoznacznych twierdzeń w kontekście społecznego rozwoju samego pogranicza. Warto jednak pokusić się przynajmniej o postawienie kilku kwestii (w przypadku niektórych z nich odwołano się do okoliczności wyłożonych powyżej), niekiedy wzajemnie ze sobą powiązanych, przydatnych przy próbie głębszej analizy stopnia oddziaływania omawianej oferty przewozowej na integrację społeczną tego obszaru.

Po pierwsze, na uwagę zasługuje relacja pociągu (z jednej strony – dalekobieżny, z drugiej – komunikacja przygraniczna, a także warianty pośrednie) i powiązana z tym liczba miejscowości, w których ma on tzw. postoje handlowe, a także oddalenie tych stacji od granicy (wartości tych zmiennych pozwoliłyby na formalne określenie danego kursu względem pogranicza/przygranicza w przywołanym na wstępie rozumieniu tych pojęć). W szerszej optyce jest to pytanie o to, jak daleko w głąb danego państwa może – teoretycznie rzecz biorąc – sięgać pogranicze społeczne, czy też – posługując się metaforą Zbigniewa Kurcza – jak głęboko możliwe jest „wydeptywanie” tej szczególnej przestrzeni².

Po drugie, ważna jest kategoria analityczna, jaką przypiszemy pasażerom interesujących nas pociągów, w szczególności tych do Chełma (abstrahując od tego, że połączenia z Kowlem są obecnie zawieszane). Czy w związku z tym, że zauważalna

¹ Analizując szerzej kwestię ruchu na granicy polsko-ukraińskiej w kontekście uruchomionych połączeń kolejowych, warto byłoby sięgnąć także po stosowne dane Straży Granicznej.

² Z. Kurcz, *O transgraniczu i transgraniczności*, [w:] *Polskie transgranicza*, Z. Kurcz, A. Sakson (red.), Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2009, s. 10.

część tych osób przekraczała granicę w celach handlowo-przemysłowych, których realizacja zapewne miała miejsce w owym mieście lub jego okolicach (a więc w bliskości granicy), możemy mówić, iż kursy te aktywizowały społecznie pogranicze? Jakie znaczenie miałyby tu fakt, że miasto, z którego ludzie ci przyjechali (Kowel), znajduje się ok. 70 km od granicy? Pytając wprost: czy większe znaczenie ma tu odległość (tym bardziej że mogłaby być jeszcze większa?), czy raczej to, że podróż ta finalizowała się na pograniczu, gdzie z określoną regularnością zaspokajano pewne własne potrzeby, być może także nawiązując przy okazji kontakty z miejscowymi i wykształcając w sobie związek z pograniczem (subiektywne poczucie bycia mieszkańcem pogranicza)?

Po trzecie, czy regularna obecność mieszkańców Lwowa w Przemyślu, a także praktyki realizowane przez te osoby podczas ich krótkiej (przesiadkowej) bytności tamże (choćby tylko na dworcu i w jego najbliższym sąsiedztwie) ma znaczenie dla kształtowania społecznego oblicza polskiej strony pogranicza? Patrząc z rodzimej perspektywy, można pytać: czy można powiedzieć, że przemysłanie, doświadczając obecności sąsiadów i czerpiąc stąd pewną wiedzę oraz emocje, stają się (w większym stopniu) ludźmi pogranicza – osobami, których świadomość w stosunku do Ukraińców jest inna niż w interiorze¹? W szerszym ujęciu, ale w obrębie tego samego punktu, można zaś pytać o wkład, jaki dla rozwoju pogranicza społecznego wnoszą przebywający tam sąsiedzi, którzy pochodzą spoza tego obszaru (czyli z głębi kraju). Patrząc zaś z perspektywy ukraińskiej, można zastanawiać się nad kategorią analityczną, jaką należy objąć tych Ukraińców – mieszkańców stosunkowo nieodległych miast (patrz punkt pierwszy) – dla których Przemyśl lub Chełm są nie celem, lecz etapem podróży (co oznacza, że ich aktywność nie jest zorientowana na pogranicze, lecz na interior)?

Po czwarte, warto ustalić typ związku pomiędzy istnieniem siatki połączeń kolejowych (na przykład w relacji Przemyśl–Lwów) a częstością odwiedzin stron rodzinnych przez pracujących w Polsce Ukraińców. Czy gdyby osoby te nie mogły przekraczać granicy pociągiem (czyli sprawnie), to bywałyby w Przemyślu, a więc i na pograniczu (choćby tylko tranzytem), równie często, jak przy okazji podróży koleją?

Część podjętych kwestii doczekała się w literaturze przedmiotu omówień, choć niekiedy odnoszących się do realiów wyznaczanych przez inne sfery życia. Oznacza to konieczność przefiltrowania owych obserwacji przez rozważany tu kontekst, którego specyfika zasada się na tym, że rzecz dotyczy wyłączenie tych bytności na pograniczu i ich wpływu na jego społeczny rozwój, które były możliwe właśnie dzięki istnieniu w komunikacji pomiędzy Polską a Ukrainą pewnej, specyficzniej zaaranżowanej sieci połączeń kolejowych.

¹ Por. Z. Kurcz, *Socjologia pogranicza i człowiek pogranicza w świetle polskich doświadczeń*, [w:] *Okolice socjologicznej tożsamości. Księga poświęcona pamięci Wojciecha Sitka*, Z. Kurcz, I. Taranowicz (red.), Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2010, s. 288–289.

Widoki na przyszłość

Wprowadzone udogodnienia dla podróżnych dają się też ujmować jako ważny punkt wyjścia do dyskusji na temat dalszego udrażniania wspólnej granicy. Niekiedy powraca się bowiem do pomysłu przywrócenia ruchu przez przejście w Hrebennem, choć uczynienie trasy Warszawa–Lublin–Rawa Ruska–Lwów atrakcyjną dla pasażerów wymagałoby modernizacji szlaku, przede wszystkim po stronie ukraińskiej. Zainteresowanie wzbudza także odcinek graniczny Malhowice–Nizankowice, jako część trasy Przemyśl–Chyrów–Sambor. Z okresu PRL zachowały się barwne wspomnienia z podróży tą trasą w ramach tranzytu przez terytorium ZSRR¹. Jeszcze w latach 90. XX wieku kursował tędy pociąg pasażerski łączący Warszawę i podbieszczadzki Zagórz, który – jak wspomniano – do końca kolejnej dekady miał połączenie z Chyrowem. Choć staraniem miłośników kolei na trasie Przemyśl–Nizankowice udało się kilkakrotnie uruchomić przejazd drezyną (po uprzednim udrożnieniu szlaku), a w mediach polskich i ukraińskich pojawiają się głosy na rzecz uruchomienia regularnych kursów transgranicznych do Sambora, to jednak obecnie, również z powodów technicznych, trudno jest tu mówić konkretniej o tego typu realizacjach. Odrębną kwestię stanowi pytanie o możliwości wydłużenia relacji pociągów, tak aby nie kończyły one biegu w Przemyślu lub Chełmie, lecz – skoro niemała część pasażerów kieruje się w głąb Polski – w innych miastach. Tu jednak, jak wiadomo, głównym problemem jest różny rozstaw szyn w Polsce i na Ukrainie².

Wypada powtórzyć, że na reaktywację oczekują również omawiane pociągi regionalne łączące Chełm i Kowel. Przy tej okazji warto rozważyć wprowadzenie rozkładowych postojów na stacjach w Dorohusku i Jagodzinie, a także w Lubomlu. Byłby to krok w kierunku społecznej integracji pogranicza, na którym – warto dodać – znajdują się atrakcyjne miejsca wypoczynku, m.in. ukraiński Szacki Park Narodowy (w związku z czym wypadało by też pomyśleć o rozwiązaniu umożliwiającym przewóz rowerów). Fakt, że połączenie to nie jest dla podróżnych dostępne na stacjach, gdzie pociąg i tak zatrzymuje się ze względu na odprawę celno-paszportową, skłania do przypuszczeń, iż chodzi tu o zniwelowanie możliwości podróży, przewozu i przemytu towarów akcyzowych przez mieszkańców terenów przygranicznych.

Nie bagatelizując tego zjawiska, godzi się zapytać – zresztą nie po raz pierwszy w kontekście wschodnich rubieży RP – czy oferta transportu publicznego może

¹ Zob. K. Potaczała, *Bieszczady w PRL-u. Część druga*, Wyd. Bosz, Olszanica 2013, s. 47–49.

² Pociągi jadące zza wschodniej granicy kończą bieg na wspomnianych ważnych stacjach, do których doprowadzony jest także szerszy tor. W innych przypadkach (jak pociąg Warszawa–Kijów) konieczne jest zestawianie składów z wagonów wyposażonych w system umożliwiający odpowiednio szybką zmianę rozstawu kół, jednak zasoby taboru tego rodzaju pozostające na wyposażeniu obu przewoźników są ograniczone.

pozostawać zakładnikiem kontrabandy, szczególnie na obszarze, na którym nie stwarza się możliwości przekraczania granicy pieszo lub rowerem. Wobec wieloletniej niezdolności państwa polskiego do zapanowania nad skalą przemytu i ograniczonej umiejętności spojrzenia na sąsiedztwo z Ukrainą w perspektywie wykraczającej poza generowane przez tę aktywność straty ponoszone przez budżet centralny, sposobem na ukrócenie rzeczoności procedury okazuje się eliminacja połączeń kolejowych obsługujących interesujące nas pogranicze i redukcja możliwości przekraczania wspólnej granicy do (poza przejściem w Medyce) ruchu samochodowego i autobusowego. Takie postępowanie, wykluczające z podróży osoby nieposiadające własnego środka transportu i niegodzące się na spędzenie w oczekiwaniu na odprawę graniczną kilku bądź kilkunastu godzin, wpisuje się w opisany przez Zygmunta Baumana schemat podziału ludzi na tych, których mobilność jest pożądana, i tych, którzy nie są mile widziani jako goście¹. Tymczasem należy pamiętać, że integracja społeczna aktorów z obu stron granicy może być rozumiana – i w odniesieniu do rzeczywistości pogranicza tak właśnie się dzieje – w ujęciu deskryptywnym, w oderwaniu od normatywnego. Takie podejście proponuje na przykład Z. Kurcz, który – nie negując moralnej problematyczności niektórych czynów – zapisał w odniesieniu do pogranicza polsko-niemieckiego zdanie idealnie pasujące także do warstw patologicznych działających na pograniczu polsko-ukraińskim: „Ich integracja stała się możliwa dzięki administracyjno-celnej funkcji granicy, konkretnie zaś dzięki różnicy cen na artykuły z akcyzą i dysproporcje pomiędzy bogatymi a ubogimi”². Inaczej mówiąc, to właśnie m.in. przemyt przyczynia się do przekształcenia się przygranicza w pogranicze (w nawiązaniu do rozróżnienia A. Sadowskiego), który to proces jest w realiach polsko-ukraińskich wyraźnie przyhamowany.

Myśląc o przyszłej ofercie połączeń kolejowych między Polską a Ukrainą, należy pamiętać o kilku okolicznościach. Po pierwsze, można pytać, czy rozwiązania te stanowią element długofalowej strategii. Z jednej strony bowiem, „Ukrzalyznicja postawiła sobie za cel uproszczenie przekraczania granicy z Polską. Chcemy, by było to proste i szybkie” – mówił na początku 2017 roku w rozmowie z ukraińskim portalem Delo.ua Igor Romankiw, dyrektor przewozów pasażerskich Kolei Ukraińskich, podkreślając wagę tego, że „rozwijają się [one] w kierunku Zachodniej Europy, a nie, jak dotąd, na wschód”³. Z drugiej strony, wypada pamiętać o doświadczeniach autora

¹ Z. Bauman, *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, PIW, Warszawa 2000, s. 103–104.

² Z. Kurcz, *Miasta europejskie na pograniczu polsko-niemieckim. Manifesty i realia*, [w:] *Polskie Ziemi Zachodnie. Studia socjologiczne*, A. Michalak, A. Sakson, Ż. Stasienuk (red.), Instytut Zachodni, Poznań 2011, s. 240–241.

³ M. Szymajda, *Koleje Ukraińskie zadowolone z uruchomienia pociągu do Przemysła*, <http://www.rynek-kolejowy.pl/mobile/koleje-ukrainskie-zadowolone-z-uruchomienia-pociagu-do-przemysla-79863.html> [pobrano 23.09.2017].

sukcesów przedsiębiorstwa, polskiego menedżera Wojciecha Balczuna, który wspominał, że w trakcie kilkunastomiesięcznego kontraktu (rezygnację z funkcji szefa Kolei Ukraińskich złożył w sierpniu 2017 roku) wokół jego osoby i proponowanych działań panował niesprzyjający klimat. Po drugie, warto mieć na względzie spodziewany częściowy odpływ ukraińskich migrantów zarobkowych do innych państw, jak Niemcy czy Czechy, jak również działania promocyjne, jakie w odpowiedzi na obecną i przyszłą sytuację migracyjną podejmą linie lotnicze. Po trzecie, oferta w wymiarze transgranicznych połączeń kolejowych między Polską a jej sąsiadami była i – do pewnego stopnia wciąż jest – zależna od decyzji podejmowanych na szczeblu centralnym, a także od czynników o charakterze politycznym i ekonomicznym, w ujęciu wewnątrzpaństwowym i dwustronnym. W przypadku państw spoza Unii Europejskiej wpływ ten jest o tyle większy, że na pograniczach z nimi (w tym z Ukrainą) mamy do czynienia ze znacznie mniejszymi możliwościami współpracy transgranicznej na poziomie samorządowym (szczególnie w porównaniu z pograniczem polsko-czeskim czy polsko-niemieckim), skutkiem czego również w aspekcie transportu szynowego pogłębia się różnica pomiędzy społecznym rozwojem pogranicza zachodniego i wschodnich.

Zarazem jednak wszystkie wspomniane okoliczności, chociaż w różny sposób warunkują kształt społecznego oblicza sąsiedztwa polsko-ukraińskiego, nie zmieniają faktu, że uruchomienie połączeń z Przemyśla na wschód i uatrakcyjnienie oferty cenowej na przejazd nocnym ekspresem Warszawa–Kijów to posunięcia stanowiące cezurę w najnowszych dziejach połączeń kolejowych pomiędzy oboma krajami. Można więc przypuszczać, że za sprawą dotychczasowych osiągnięć kwestia interesujących nas pociągów zajęła względnie trwałe miejsce w świadomości pasażerów, którzy chętnie i licznie korzystają z przedstawionej im oferty, z czasem zaś może doprowadzić do częściowej dekonstrukcji negatywnych wyobrażeń na temat granicy polsko-ukraińskiej i warunków jej przekraczania¹. To zaś oznacza, że kolejne propozycje trudniej będzie zbyć tradycyjnym „nie da się” i że tworzenie atrakcyjnych ofert kolejowych w komunikacji między Polską a Ukrainą przestało być czymś niewyobrażalnym.

¹ Wyobrażenia traktuję tu, za Hansem-Joachimem Bürknerem, jako „zbiory symboli, idei, wartości, wierzeń, emocji i obrazów”, dostarczające „orientacji i wytycznych dla aktorów działających”. Autor ten opisuje również ich znaczenie dla opisu granicy, ze szczególnym uwzględnieniem granicy polsko-ukraińskiej; H.-J. Bürkner, *Granice i wyobrażenia*, [w:] *Leksykon...*

Marek Butrym

Globalne konteksty migracji – stare i nowe formy przestępczości

1. Wprowadzenie

Mimo podejmowanych w ostatnim czasie wielu działań, by ograniczyć globalne procesy migracji, w dalszym ciągu do bogatych regionów i krajów świata napływają migranci. Dotyczy to zarówno uchodźców z krajów toczących lub uwikłanych w walki polityczne i etniczne, jak też migrantów zarobkowych poszukujących pracy, lepszych warunków życia i bezpieczeństwa socjalnego. Mamy więc do czynienia z sytuacją, gdy czynnikiem „wypychającym” ludzi z krajów ich pochodzenia są zagrożenia bezpieczeństwa życia i/lub zdrowia lub zagrożeniem bezpieczeństwa socjalnego wynikające z braku pracy, środków do życia, niepewności jutra oraz bezpieczeństwa przyszłości własnej i dzieci. Z kolei czynnikiem „przyciągającym” do krajów, ku którym zmierzają migranci, jest z jednej strony bezpieczeństwo ekonomiczne obejmujące zapotrzebowanie w tych krajach na pracę przybyszów z uwagi na deficyty pracowników, z drugiej oczekiwanie migrantów, że w tych krajach, uznanych przez nich za bezpieczne, znajdą nie tylko pracę, ale też poczucie bezpieczeństwa osobistego i socjalnego.

Wspomniane mechanizmy „wypychania” i „przyciągania” przedstawione w teorii „pull-push”¹ bardzo często stają u podstaw globalnych procesów migracyjnych współczesnego świata. Wyjaśniają one, że głównym czynnikiem mobilności zarobkowej są: kwestia ekonomiczna i nierównowaga rozwoju gospodarczego między krajami i wywołana tą nierównowagą kwestia bezpieczeństwa. Z jednej strony poczucia bezpieczeństwa osobistego (politycznego i socjalnego) dużych grup ludności, z drugiej bezpieczeństwa i potrzeby rozwoju gospodarczego, czy zachowania równowagi gospodarczej krajów odczuwających deficyt pracowników na rynku pracy. Należy postawić pytanie – czy te globalne przepływy ludności, choć mają swoje uwarunkowania związane z szeroko rozumianym bezpieczeństwem osobistym i gospodarczym nie naruszają wewnętrznego bezpieczeństwa publicznego krajów oraz zdrowia w wyniku napływu dużych strumieni migrantów. Celem opracowania jest wskazanie, że należy zwrócić uwagę i monitorować zmiany, jakie zachodzą w obszarach bezpieczeństwa publicznego i zdrowia samych migrantów oraz bezpieczeństwa i zdrowia mieszkańców kraju przyjmującego. Dla realizacji tak sformułowanego celu dokonano wstępnego przeglądu publikacji na temat przestępczości

¹ Lee, E. S., *A Theory of Migration*, Demography, 1966, Vol. 3, No. 1.

występującej wobec, wśród i przez imigrantów oraz na temat ryzyka zdrowotnego, wiążanego w literaturze z sytuacją zagrożenia zdrowia migrantów, ich statusem społecznym, warunkami życia i pracy w kraju imigracji. Okazało się bowiem zgodnie z literaturą, że bezpieczeństwo publiczne mieszkańców poszczególnych krajów należy łączyć z takimi obszarami życia społecznego jak: bezpieczeństwo obywateli versus przestępczość.

2. Stare i nowe formy przestępczości łączone z migracją

Analiza danych statystycznych obejmujących zjawisko przestępczości umożliwia określenie jej częstotliwości i rodzajów dokumentowanych w poszczególnych krajach. Dane te pozwalają na prezentację cech demograficznych sprawców i ofiar przestępstw, typowych dla nich rodzajów przestępczości, ale też umożliwiają śledzenie na przestrzeni lat tendencji zmian, jakie zachodzą w krajach, które interesują badaczy. Jednak te dane, jak się wydaje, ukazują jedynie czubek góry lodowej. Uwzględniają bowiem głównie statystyki policyjne, które z wielu względów nie obejmują informacji o wszystkich rodzajach przestępczości występującej współcześnie w rzeczywistości społecznej konkretnych krajów. W opracowaniach dotyczących różnic między oficjalnymi statystykami przestępczości a faktyczną przestępczością, wprowadza się pojęcie przestępczości oficjalnej, ujawnionej, prezentowanej w tych statystykach oraz przestępczości rzeczywistej, jako łączącej przestępczość ujawnioną i nieujawnioną. Doskonałą ilustracją podejścia między innymi do analizy przestępczości nieujawnionej jest opracowanie Andrzeja Siemaszki, który ukazuje najczęściej występującą przestępczość wobec osób i wobec mienia, która w dużym zakresie nie trafia do statystyk policyjnych.¹ Jednocześnie przedstawia on czynniki, które prowadzą do braku ujawniania przestępstw. Mają one zróżnicowany charakter. Z jednej strony ofiary nie zgłaszają policji, że stały się przedmiotem przestępstwa. Z drugiej, policja nie uwzględnia przestępstwa w statystyce.

W pierwszym przypadku ofiara ocenia osobiste (i często rodzinne) skutki, jakie może pociągnąć za sobą zgłoszenie wydarzenia na policję, gdy dowie się o tym sprawca. Może to być uwarunkowane zarówno niechęcią do policji i/lub brakiem wiary w jej skuteczność, ale też lękiem przed sprawcą i jego dalszą reakcją na zgłoszenie, jak również obawą przed ewentualną własną odpowiedzialnością karną w sytuacji, w której znajduje się ofiara (choćby praca na czarno), czy wstyd i niechęć ujawnienia zdarzenia przed społecznością lokalną i bliskimi (np. w przypadku zgwałcenia). Jeszcze inne czynniki decydują o braku informacji w statystyce o dokonanym przestępstwie i inne są przyczyny uzasadniające takie decyzje policji. Tego rodzaju decyzje policja wyjaśnia poprzez stwierdzenie, że dotyczy to wyłącznie sytuacji, gdy jeden sprawca dokona kilku przestępstw. Wówczas uwzględnione jest na ogół tylko jedno z nich, zwykle to, które jest zagrożone najwyższą sankcją, podczas gdy pozostałe przestępstwa są w tym

¹ A. Siemaszko, *Kogo biją, komu kradną. Przestępczość nie rejestrowana w Polsce i na świecie*, Oficyna Wydawnicza, Warszawa 2001.

przyypadku pomijane i nie trafiają do statystyki. Bywa też tak, że policja odmawia przyjęcia zgłoszenia o przestępstwie i wyjaśnia to znikomą szkodliwością społeczną czynu zgłaszanego przez ofiarę. Zgłaszający, będący przekonany, że jest ofiarą przestępstwa, jest bagatelizowany a informacja o tym zdarzeniu nie trafia do statystyki. Odwoływanie się w analizach przestępczości do oficjalnych statystyk posiada jeszcze jeden błąd polegający na braku informacji o przestępstwie. Okazuje się bowiem, że statystyki prowadzone w różnych krajach uwzględniają tylko kilka wybranych czynów¹, co sprawia, że ogólnie ujmując publikowane statystyki są ograniczone co do zakresu, rodzaju i liczebności dokonywanych przestępstw. Konkludując należy stwierdzić, że odwołując się w analizie do statystyk na temat przestępczości, nie jesteśmy w stanie ukazać całej złożoności tego zjawiska i dotrzeć do jego rzeczywistego rozmiaru oraz określić charakterystykę współczesnych tendencji i kierunków zmian. Ponieważ w opracowaniu można było powołać się jedynie na dane dotyczące przestępczości uwzględnianej w statystykach, należy podkreślić, że dane te są niekompletne i nie we wszystkich przypadkach ukazują pełny obraz rzeczywistej przestępczości. Tę sytuację należy przyjąć jako słabą stronę analiz opartych na oficjalnych statystykach na temat przestępczości. Analogiczna sytuacja towarzyszy podjętej problematyce poruszającej istnienie lub nieistnienie związku przestępczości i migracji.

Łącząc analizę przestępczości z migracjami, często niesformalizowanymi przypadkami pracy zarobkowej wraz z nielegalnym pobytem w kraju imigracji, musimy zdawać sobie sprawę, że obszar przestępczości rzeczywistej, która nie trafia do statystyk, jest jeszcze większy, niż w przypadku przestępczości niezwiązanej z migracją. Jednocześnie należy postawić pytanie, czy napływ imigrantów, niezależnie czy imigrantów legalnych (udokumentowanych), czy nielegalnych (nieudokumentowanych) łączone jest ze zmianami w statystykach i w rodzajach przestępczości w krajach przyjmujących. Pytanie jest stawiane przez różnych autorów, lecz ich odpowiedzi nie są jednoznaczne. Jedni z nich są zdania, że procesy migracyjne zwiększają liczebność przestępczości w krajach migracji i znaczącą część tej przestępczości bezpośrednio łączy z migracją i z imigrantami w konkretnym kraju. Inni natomiast są zdania, że brak jest uzasadnienia dla przyjęcia tezy o istnieniu tego rodzaju związku.

Pytanie to staje się ważne i aktualne w świetle narastających globalnych procesów migracji i przemieszczania się dużych strumieni imigrantów z różnych kultur, o różnych procesach socjalizacji, o niejednorodnych normach życia społecznego oraz wymagań własnego środowiska pochodzenia migrantów do ich akceptacji i często bezwzględnego wymogu, by dostosowali się do nich. Najbardziej drastycznym przykładem tego rodzaju przestępstw, które wynikają z kulturowych nacisków i oczekiwań własnego środowiska są zabójstwa honorowe dokonywane przez męskich członków rodziny (ojca, brata) na kobiecie/ dziewczynie, która przekroczyła przyjętą przez to środowisko normę. *Zbrodnie honorowe są aktami przemocy, w których ojcowie i bracia zabijają osoby im*

¹ A. Siemaszko, dz. cyt. s. 13-17.

najbliższe, córki i siostry. Jeśli rodzina uzna, że kobieta przyniosła rodzinie „wstyd i hańbę”, obowiązkiem rodziny jest tę hańbę zmyć. Mogą to zrobić tylko najbliżsi mężczyźni, na których spoczywa, oczekiwana przez grupę pochodzenia odpowiedzialność za zmycie hańby. Znaczenie tych oczekiwań sygnalizują wyniki badań przeprowadzonych w diasporach muzułmańskich wśród osób w wieku 18-25 lat, imigrantów żyjących na terenie Unii Europejskiej. Na ich podstawie stwierdzono, że poziom akceptacji dla zabójstwa honorowego wyniósł 40%.¹ Jak się okazuje, w krajach imigracji fakt zabójstwa jest ukrywany przed ogółem społeczeństwa i pozorowany na samobójstwo ofiary, by uchronić sprawców przed odpowiedzialnością i karą za czyn. Choć to pozorowanie nie zawsze się udaje,² to jednak część zabójstw nie trafia do policyjnych raportów i do oficjalnych statystyk. Możemy stwierdzić, że i w tym przypadku można mówić o czarnej liczbie i statystyce przestępczości. W związku z tym należy oczekiwać, że faktyczna przestępczość łączona z migracją może być zdecydowanie wyższa, niż podają to statystyki.

Przykładem łączenia wzrostu przestępczości z imigracją i imigrantami są Niemcy. Są one jednym z państw, w których prowadzone są statystyki przestępczości z uwzględnieniem biernego lub czynnego udziału imigrantów. W wielu statystykach niemieckich odnotowuje się wzrost przestępczości i podejmowane są poszukiwania związku między rosnącą przestępczością i wzrastającą falą imigracji w wyniku „zaproszenia” do przyjazdu imigrantów - pracowników. Jednak związek przyczynowo - skutkowy między przestępczością a imigracją nie wydaje się jednoznaczny. Okazało się bowiem, że wzrost liczby imigrantów jest zdecydowanie wyższy (np. między 2014 a 2015 rokiem wyniósł 440%) niż liczba przestępstw popełnionych przez uchodźców. Liczba przestępstw w tym czasie wzrosła oficjalnie „tylko” o 7%.³ Być może wpływ miały jeszcze inne czynniki, wśród których można poszukiwać uzasadnień dla występowania tego związku, ale z pewnością fakt, że nie wszyscy napływający imigranci są potencjalnymi przestępcami. Jednocześnie dane pochodzące z niemieckiego Biura Policji Kryminalnej (BKD) można uznać za alarmujące. W roku 2018 policja w Niemczech zarejestrowała ponad milion ofiar najpoważniejszych przestępstw, których liczba w porównaniu z rokiem 2017 wzrosła o 7%. *Wzrost przestępstw na Niemczech z udziałem imigrantów był szczególnie drastyczny w kategorii morderstw, zabójstw i zabójstw na życzenie oraz usiłowania zabójstwa. Natomiast w przypadku gwałtu i usiłowania gwałtu odnotowano wzrost rzędu 21% - z 2.706 przypadków w 2017 roku, do 3 261 w roku 2018.*⁴

¹ Balicki J., *Imigranci i uchodźcy w Unii Europejskiej. Humanizacja polityki migracyjnej i azylowej*, Wydawnictwo UKSW, Warszawa 2012.

² Tamże.

³ M. Piopiunik, J. Ruhose, *Immigration, regional conditio and crime*. Evidence from an allocation policy in Germany, *European Economic Review*, 2017, 92, 258-282, DOI 10.1016/12.004.

⁴ J. Lepiarz, *Raport BKA: Niemcy częściej ofiarą przestępstw ze strony imigrantów*, <https://p.dw.com/p/3GZf0> (pobrano 10.09.2019).

Mamy zatem inne, niż poprzednio przytoczone argumenty, wskazujące na istnienie związku między migracją i przestępczością.

Poza najpoważniejszymi przestępstwami dokonywanymi przez imigrantów opisywane są też przestępstwa o charakterze oszustw wobec kraju imigracji i przestępstw o charakterze przemocy oraz oszustw wobec przedstawicieli własnej grupy narodowej czy etnicznej. Przykładem oszustw wobec kraju przyjmującego są dane stwierdzające, że migranci wyłudniają świadczenia socjalne, dokonują fałszerstw dokumentów, oszustw dotyczących spraw ubezpieczeniowych, jak też uczestniczą w handlu ludźmi i zmuszaniu ich do niewolniczej pracy.¹ Ten rodzaj przestępczości jest interpretowany w różny sposób. Na przykład badania M. Piopioniuk i J. Rohose wykazały, że *Wpływ imigracji na przestępczość zależy w dużej mierze od lokalnych warunków na rynku pracy, a także od regionów o wysokim bezrobociu. Podobnie, zauważamy znacznie silniejsze efekty w regionach o wysokim wcześniejszym poziomie przestępczości lub dużym odsetku obcokrajowców.*² Badania te potwierdzają wniosek, że wzrost przestępczości w kraju imigracji nie jest zjawiskiem powszechnym, lecz ma charakter lokalny, a więc nie dotyczy wszystkich imigrantów napływających do konkretnego kraju. Dlatego też nie jest możliwe uogólnianie i obciążanie odpowiedzialnością wszystkich imigrantów. W dużej mierze nie ma podstaw biorąc pod uwagę ich wewnętrzne zróżnicowanie. W raporcie na temat związków między przestępczością a niemiecką polityką migracyjną operuje się zbiorowym pojęciem „przybyszów” zaliczając do nich wszystkich, którzy przybyli do Niemiec, a więc: uchodźców, migrantów legalnie przebywających (udokumentowanych), migrantów nielegalnych, nie mających zezwolenia na pobyt stały lub czasowy (nieudokumentowanych). Według hamburskiej policji wskaźnik przestępczości odnotowanej przez „przybyszów” obejmuje 43% całkowitej przestępczości na obejmowanym przez policję terenie. Uogólnienie to należy uznać za słabo uzasadnione. Badania pokazują, że przestępczość nie dotyczy w równym stopniu wszystkich migrantów.

Podobnego zdania są też inni badacze zjawiska przestępczości, którzy uznali, że brak jest dowodów na istnienie wpływu migracji na ogólne wskaźniki przestępczości. Dotyczy to zwłaszcza sytuacji, gdy przestępczość zostanie podzielona na tradycyjną i nową, która dotyczy imigrantów. Przestępczość tradycyjna obejmująca takie zdarzenia jak kradzieże, rabunki, pobicia, zabójstwa a jej uwarunkowania mają charakter społeczno-ekonomiczny i/ lub społeczno-polityczny. Uwarunkowania te nie mają wpływu na **nowy rodzaj przestępczości** motywowanej uprzedzaniem, lękiem o utratę pracy lub nienawiścią.³ Również badania prowadzone od dawna w Stanach Zjednoczonych

¹ Niemcy: spektakularna oblawa policyjna na polski klan przestępczy <https://p.dw.com/p/3FkO> (pobrano 7.09.2019)

² M. Piopioniuk, J. Rohose, dz. cyt.

³ V. Ferraro, *Immigration and Crime in the New Destination*, The Effect of Changing Patterns of Immigrant Settlement on Traditional and Biased Crime, Northeastern University Boston, Massachusetts April, 2011.p. 210.

wskazują, że związek z przestępczością mają: sytuacja prawna imigrantów, legalność lub nielegalność pobytu.¹ Okazuje się też, że największa przestępczość występuje wśród tych imigrantów, którzy mają najmniejsze szanse na uzyskanie prawa pobytu, aktualnie są bez pracy, lub pracują na czarno. Z uwagi na trudne warunki, jakich doświadczają, kradną i rabują a także dokonują oszustw przy ubieganiu się o świadczenia socjalne. Tego rodzaju zachowania imigrantów wcześniej nie były notowane. Jest szczególnie interesujące i ważne z punktu analizy nowej przestępczości, że takie zachowania jak bójki i kradzieże są najczęściej dokonywane w obozach dla uchodźców. Bliższa analiza wykazuje, że mają one związek ze specyficznym, wewnętrznym rozwarstwieniem w położeniu i strukturze społecznej samych imigrantów, którzy dzielą się na:

- uprzywilejowanych, w tym specjalistów i przedstawicieli różnych zawodów, poszukiwanych przez kraj przyjmujący,
- pozbawionych ochrony i wsparcia, usytuowanych najniżej w strukturze imigranckiej często zatrudnionych w branżach o niskim prestiżu, trudnych warunkach pracy i relatywnie niskich płacach,
- oraz na warstwy pośrednie.

Pierwsi z nich, korzystający z różnych przywilejów, nie są skłonni do takich przestępstw jak oszustwa dotyczące wyłudzeń wsparcia socjalnego, czy fałszowania dokumentów, ponieważ ich status w kraju imigracji jest w pełni uprawniony i wspierany administracyjnie.

Natomiast, co wykazały badania prowadzone w Niemczech, przestępczość w najniższej warstwie imigrantów jest częstsza niż w warstwach pozostałych.² Przestępczość łączona jest też z wiekiem i płcią imigrantów, ponieważ najczęściej odnotowywana jest wśród młodych mężczyzn w wieku 14-30 lat. Jednak w tym przypadku zauważa się, że jest to ta kategoria wieku, w której na całym świecie występuje najwyższa przestępczość, która sięga 70% przestępczości ogólnej.³ Zatem notowana przestępczość młodych imigrantów wpisuje się w standardy międzynarodowe i nie można przypisywać jej głównie imigrantom. Jednak statystyki prowadzone przez policję niemiecką pozwalają stwierdzić, że *wśród uchodźców nadreprezentowani są młodzi mężczyźni, a to właśnie ta grupa popełnia zwykle najwięcej przestępstw.*⁴ Można więc konstatować, że nie narodowość i nie fakt bycia imigrantem jest wyłącznym predykatorem przestępczości i nie one mają wpływ na jej wzrost w krajach, do których imigruje wielu młodych ludzi, lecz właśnie decyduje o tym w dużym stopniu ich wiek i związane z nim predyspozycje do łamania prawa.

Kolejną kwestią stawianą przez naukowców, polityków i społeczeństwo jest pytanie, czy proces migracji zwiększa wewnętrzną wiktymizację samych imigrantów,

¹ M. Freedman, E. Owens, S. Bohn, *Immigration, Employment Opportunities, and Criminal Behavior*, American Economic Journal: Economic Policy, vol 10, 2, 2018, 17-51.

² A. Pawlak, *Niemcy: imigranci i przestępczość*. 16.04.017. <https://p.dw.com/p/bJh7>, pobrano 05.09.2019.

³ Tamże.

⁴ J. Lepiarz, Raport BKA: dz. cyt.

czy w statystykach przestępczości mieści się także przestępczość wobec nich mająca inny, niż dominujący dotychczas tradycyjny charakter.

Tak, jak w tradycyjnej przestępczości brak jest zgłoszenia przestępstwa na policję, to w sytuacji pokrzywdzonych imigrantów, zwłaszcza w przypadkach przestępczości z nienawiści wobec nich, obawy te są nasilone. Szczególnie, choć niewyłącznie, dotyczy to imigrantów, których pobyt jest nielegalny. Ci, bojąc się ujawnienia swojego nielegalnego pobytu w kraju imigracji, nawet będąc ofiarą przemocy, nie zgłaszają jej na policji, przede wszystkim z obawy przed deportacją do kraju pochodzenia. Z tego względu więc, trudna do oszacowania część z przestępstw dokonanych na tle nienawiści czy niechęci wobec imigrantów nie jest zgłaszana¹ i nie trafia do statystyk ujawniających ten rodzaj przestępczości. Dlatego statystyki policyjne z pewnością nie odzwierciedlają realnych rozmiarów zjawiska. Przestępczość z nienawiści czy niechęci nie jest dokonywana wyłącznie przez obywateli kraju imigracji. Bowiem niemieckie dane wskazują, że *imigranci atakowani są przede wszystkim przez innych cudzoziemców, a tylko w co piątym przypadku przez Niemców.*² Można postawić pytanie, czy częściej imigranci zgłaszają policji, że są ofiarą innych imigrantów a rzadziej, że są ofiarą Niemców, gdyż bardziej obawiają się ich reakcji po zgłoszeniu. Niezależnie od odpowiedzi należy podkreślić, że przytoczone dane ujawniają, że migranci są zarówno sprawcami jak i ofiarami przestępstw. Potwierdzają to także, między innymi oficjalne polskie statystyki obejmujące liczebności cudzoziemców podejrzanych o przestępstwo, jak też liczebności cudzoziemców jako osób pokrzywdzonych, czyli ofiar przestępstwa. Ukazanie ich w zmianach zachodzących w poszczególnych latach pozwala dostrzec charakterystyczną dla nich tendencję.

Tabela 1.

Cudzoziemcy podejrzani o popełnienie przestępstw oraz / pokrzywdzeni na terenie Polski³

Cudzoziemcy	1998	2000	2005	2010	2012
podejrzani o przestępstwo	6 390	5 106	3 146	2 319	2 152
pokrzywdzeni	7 141	6 079	4 058	1 219	1 403

Oprac. własne na podstawie: Statystyka – przestępczość cudzoziemców (pobrano 6.09.2019).

Przedstawione w tabeli dane pozwalają podkreślić, że w jednym i drugim przypadku, biorąc pod uwagę uwzględnione lata 1998 -2012, problem przestępczości na terenie Polski wskazuje na tendencję malejącą, nawet w sytuacji, gdy liczba imigrantów między rokiem 1998 a rokiem 2012 wyraźnie wzrosła. Mamy więc sytuację różniącą się od tej,

¹ V. Ferraro, *Immigration and Crime in the New Destination*, The Effect of Changing Patterns of Immigrant Settlement on Traditional and Biased Crime, Northeastern University Boston, Massachusetts April, 2011.

² J. Lepiarz, Raport BKA: dz. cyt.

³ Statystyka – przestępczość cudzoziemców (pobrano 6.09.2019).

którą podają oficjalne statystyki niemieckie. Ale także w tym przypadku, należy się zastanowić, na ile dane te odzwierciedlają rzeczywistą przestępczość, której ofiarami (lub sprawcami) są w Polsce imigranci.

3. Podsumowanie

Kończąc analizę globalnych kontekstów migracji powiązanych ze starymi i nowymi formami przestępczości należy podkreślić, że przytoczone dane ukazują, że imigranci w kraju przyjmującym są zarówno sprawcami jak i ofiarami przestępstw o różnym charakterze. Jak wskazywały dane pochodzące ze statystyk i z przytoczonych badań, w związku z procesami migracji pojawiła się nowa kategoria przestępstw określanych jako przestępstwa z nienawiści, w wyniku uprzedzeń, czy lękiem o utratę pracy a nawet rywalizacją o nią. Ofiarami tej kategorii przestępstw są cudzoziemcy, przy czym część z tych przestępstw popełnianych jest nie tylko przez mieszkańców kraju imigracji, ale też są one wynikiem konfliktów występujących między samymi imigrantami i rywalizacji między nimi. Pojawia się także kategoria oszustw związanych z fałszowaniem dokumentów, których celem jest posiadanie bezprawnych uzasadnień do pobierania świadczeń materialnych, co godzi w interes kraju przyjmującego. W tym przypadku sprawcami są głównie imigranci.

Przegląd oficjalnych statystyk obejmujących przestępczość w innych krajach migracyjnych, głównie w krajach starej Unii Europejskiej, pozwala wielu badaczom, nie zawsze w sposób uzasadniony i nie zawsze w sposób jednoznaczny, łączyć wzrost przestępczości na terenie tych krajów z napływem imigrantów. Jak wykazano, związek migracji z przestępczością modyfikowany jest przez różne aspekty usytuowania migranta w nowym kraju. Wynika zarówno z uwarunkowań prawnych (imigranci uregulowani i nieuregulowani) jak też ze statusu materialnego oraz z miejsca w strukturze migracyjnej – uprzywilejowania lub jego braku. Jak wskazują analizy, najczęściej przestępczość łączona jest z grupą imigrantów najniżej usytuowanych społecznie i nie zawsze legalnie przebywających w kraju imigracji. Również obserwacje struktury wieku imigrantów, napływających między innymi do Unii Europejskiej, wyjaśniają relatywnie wysoki poziom przestępczości jako charakterystyczny dla tej grupy wiekowej. Ten kontekst analizy w pewnym zakresie wskazuje na imigrantów jako sprawców. Natomiast w niewielkim zakresie dowiadujemy się o skali przestępczości skierowanej na imigrantów jako jej ofiar. Można zakładać, że łączy się to z obawami przed sprawcą jak i z odmową przyjęcia zgłoszenia przez policję. Natomiast rzeczywista tego rodzaju przestępczość jest wyższa, niż podają to statystyki.

Niezależnie jednak od prób wyjaśnienia związku między przestępczością a imigracją, niezależnie też od przypisywania różnych znaczeń, skali i uwarunkowań tego związku, należy stwierdzić, że nie można go bagatelizować w ogólnym widzeniu problemów bezpieczeństwa związanych z globalnym kontekstem migracji i niezbędne jest monitorowanie zjawiska z uwzględnieniem imigrantów zarówno jako sprawców jak też jako ofiar przestępstw.

Grzegorz Pyszczyk

Solidarność społeczna a zaufanie

Akty solidarności są jednym z niezwykle istotnych elementów rzeczywistości społecznej. Trudno wyobrazić sobie jakkolwiek trwałą formę społeczną bez aktów tego typu. Wnoszą one trwałe efekty w praktycznie wszystkie sfery życia społecznego. Intuicją podstawową dla tego artykułu jest jednak to, iż oprócz wielorakich skutków różnego rodzaju, solidarność wnosi jeszcze jeden istotny wkład, jakim jest pobudzanie i wzmacnianie zaufania społecznego.

Przedmiotem artykułu są więc związki między dwoma istotnymi fenomenami społecznymi, jakimi są zaufanie i solidarność. Problematyka zarówno zaufania, jak i solidarności była poruszana często w ramach refleksji socjologicznej ostatnich dekad. Przy czym zainteresowania tematyką zaufania było o wiele większe¹. Teza o kryzysie zaufania współczesnych społeczeństw stała się wręcz hasłem obiegowym współczesnych nauk społecznych. Zagadnieniu solidarności poświęcono zdecydowanie mniej prac, jednak kilka z nich miało znaczące walory poznawcze.

Problematyka zaufania w szczególności pojawiała się w kilku obszarach tematycznych powiązanych z różnymi zagadnieniami. Oprócz bowiem refleksji ściśle związanej z tym zjawiskiem, problem zaufania integralnie jest powiązany z problematykami ryzyka i kapitału społecznego. Im bowiem większe ryzyko społeczne, tym mniejsze zaufanie i na odwrót. Im większy poziom zaufania w jakiejś grupie lub jakiejś relacji społecznej tym mamy do czynienia z większym kapitałem społecznym.

Teza o kryzysie zaufania w współczesnych społeczeństwach, warto wspomnieć, ma oczywiście swój polski wymiar partykularny, który znajduje wyraz w przekonaniu o szczególnie niskim poziomie zaufania społecznego w polskim społeczeństwie, w porównaniu z innymi krajami europejskimi. Tezę to wiązano z bardzo różnymi przyczynami rozmaitej natury, zasadniczo jednak jej nie podważano.

Pojęcie solidarności pojawiło się natomiast w dwóch podstawowych kontekstach². Po pierwsze były to uformowane w ramach paradygmatu teorii racjonalnego wyboru koncepcje solidarności grupowej Hechtera i Colemana. Traktowały ona solidarność

¹ Warto wspomnieć o wartościowej pracy N. Luhmanna, *Vertrauen: Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität*, Stuttgart 2000. W Polsce popularne były prace F. Fukuyamy *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Warszawa-Wrocław 1997 i P. Sztompki *Zaufanie: fundament społeczeństwa*, Kraków, 2007.

² Przegląd tematyki solidarności społecznej można odnaleźć w pracy D. Dobrzyńskiego, *Zasada solidarności*. Poznań 2013 oraz w *Idea solidarności w kontekstach filozoficzno-historycznych*, red. Dariusz Dobrzański, Andrzej Wawrzynowicz, Poznań 2007.

grupową jako zaangażowanie w aktywność grupy. Po drugie natomiast w ramach prac na pograniczu filozofii społecznej i socjologii solidarność pojawiła się jako problem imperatywu z kręgu etyki życia zbiorowego.

Pojęcia zarówno zaufania społecznego jak i solidarności są pojęciami nieostrymi i wieloznacznymi, podobnie zresztą jak większość podstawowych pojęć używanych w naukach społecznych. Z natury rzeczy jakkolwiek refleksja nad fenomenami społecznymi, do których odnoszą się te pojęcia musi być poprzedzona wstępną refleksją natury konceptualnej, próbującą skonkretyzować zakres znaczeniowy pojęć. Tak będzie także i w tym przypadku.

W części pierwszej artykułu przedstawione zostaną podstawy współczesnego dyskursu poświęconego zaufaniu społecznemu. W części drugiej analogicznie pokazane zostaną podstawy współczesnej refleksji nad solidarnością społeczną. W końcu w najobszerniejszej części trzeciej przedyskutowane zostanie teza podstawowa, dotycząca pozytywnego wpływu akt solidarności społecznej na poziom zaufania społecznego.

Zaufanie społeczne

Rozpocznijmy od uściślenia natury zasadniczej. O zaufaniu możemy bowiem mówić w dwojakim sensie.

Po pierwsze może ono być traktowane jako cecha indywidualna jednostki. Tak rozumiane zaufanie może przyjmować dwojaką postać. Po pierwsze dotyczyć może określonych, konkretnych jednostek i grup. Po drugie przyjmuje ono postać uogólnioną, dotyczącą całości uniwersum społecznego.

Po drugie może być ono własnością określonych relacji między jednostkami, między zbiorowościami oraz między jednostkami a zbiorowościami. Obydwa dwa typy zaufania są ze sobą oczywiście ściśle ze sobą powiązane. Bez pierwotnego indywidualnego zaufania nie jest możliwe zaufanie jako cecha relacji społecznej. Zaufanie rozumiane jako cecha relacji zwrotnie wzmacnia indywidualną ufność jednostki.

W artykule tym będziemy ujmować jednak zaufania jako cechę relacji społecznej, pozostawiając kontekst psychologiczny na boku. Zaufanie będzie więc traktowane jako cecha relacji podtrzymywana przez wzajemne akty ufności obydwu partnerów tej relacji¹.

Zaufanie tego rodzaju wydaje się być uwarunkowane przez zależności trojakiego typu

- stopień wzajemnego poznania obydwu partnerów relacji
- stopień podobieństwa obydwu partnerów relacji
- stopień respektowania lub też nierespektowania norm w ramach tej relacji.

Jeżeli chodzi o zależność pierwszego typu to w dużym uproszczeniu można powiedzieć, iż zaufanie jest funkcją wiedzy, którą posiadamy o innych ludziach i innych

¹ Przegląd problematyki zaufania społecznego można odnaleźć w R. Hardin, *Zaufanie*. Warszawa 2009, *Zaufanie społeczne. Teorie, idee, praktyka*, red. J. Szymczyk, Warszawa 2016; T. Żółkowska, *Zaufanie: szkice teoretyczne*, Warszawa 2014.

grupach. Im większa nasza wiedza tego rodzaju tym większa szansa, iż w naszych relacjach z innymi ludźmi i grupami, będzie dominował wyższy poziom ufności.

Nie mamy do czynienia jednak z prostą zależnością. Po pierwsze nasz poziom wiedzy nie musi być skorelowany z poziomem wiedzy innych o nas. Możemy chcieć ufać, posiadając taką a nie inną wiedzę o naszym otoczeniu społecznym, Mimo to, nie spotykamy się z wzajemnością, gdyż poziom wiedzy naszych potencjalnych partnerów nie skłania ich do podobnej postawy.

Z zagadnieniami tym wiążą się oczywiście pewne fundamentalne zagadnienia natury epistemologicznej. Bo cóż to znaczy odpowiedni poziom wiedzy. Można wątpić w to, iż w przypadku każdego człowieka i każdej zbiorowości mamy do czynienia z stanem o tej samej naturze. To co dla jednej strony będzie poziomem odpowiednim nie będzie nim dla strony drugiej, np. wspomniany powyżej niski stopień indywidualnego zaufania uogólnionego będzie domagał się wiedzy odpowiedniej na o wiele wyższym poziomie niż w przypadku przeciwnym. Mamy zapewne do czynienia z pewną relatywną jakością uwarunkowaną przez różnego typu czynniki kulturowe, społeczne, psychiczne i biologiczne. Nie miejsce tu jednak na rozważanie tego zagadnienia.

Jeżeli chodzi o zależność drugiego typu, to warto sobie uświadomić, iż sama wiedza nie jest wystarczająca do tego, abyśmy mieli do czynienia z relacją opartą na zaufaniu. Nasza wiedza o innych grupach i osobach może zawierać bowiem elementy, które mogą wzbudzać lęk i niepewność, co do losu innych ludzi, a także nas samych. Osoby i grupy mogły bowiem w przeszłość dopuścić się różnego typu czynów dewiacyjnych. W sposób oczywisty zmniejsza to poziom zaufania. Skłania to do ograniczenia lub w ogóle przerwania kontaktów z zagrażającymi grupami i osobami, o ile to jest oczywiście możliwe. Zagrażające osoby lub grupy dzięki uzyskanej przez nas wiedzy stają się jednak bardziej przewidywalne. Posiadana przez nas wiedza umożliwia nam przynajmniej w pewnym zakresie na uniknięciu destrukcyjnych skutków kontaktów z danymi osobami i grupami. Jedną z możliwości działania w takim przypadku są także inicjatywy mające na celu zmianę zachowań osób i grup, które mogłyby zagrażać ich otoczeniu. Podstawą takiej zmiany zachowań musiałyby być ekspiacja sprawcy za dokonane czyny dewiacyjne i rekompensata za dokonane szkody. W pewny zakresie przywracałoby to klimat zaufania.

Stopień respektowania norm społecznych jest więc drugim istotnym czynnikiem wpływającym na zaufanie lub brak zaufania społecznego. Jeżeli łamanie tych norm spotyka się z odpowiednią reakcją, sprawca zostaje ukarany, a ofiara otrzymuje rekompensatę swoich krzywd, to mamy do czynienia z sytuacją, w której kryzys zaufania słabnie.

Trzecim czynnikiem warunkującym poziom zaufania w relacji, oprócz możliwości poznania i respektowania norm, jest podobieństwo osób lub grup wchodzących w relację. Osoba, którą uznajemy za podobną do siebie jest po prostu bardziej przewidywalna. Zakładamy, iż osoba taka w określonej sytuacji zachowa się tak jak my, w podobny sposób do naszego. A to jak my się zachowujemy znamy po prostu z naszego doświadczenia.

Indywidualizm współczesnych społeczeństw, przynajmniej tych należących do europejskiego kręgu kulturowego, skłania przynajmniej werbalnie do tego, aby podkreślać cechy różniące bardziej niż cechy wspólne. Indywidualizm ten jest oczywiście wzmocniany przez klimat wielokulturowości, w ramach którego afirmuje się różnice międzykulturowe. Skutkiem tego jest to, iż postrzegamy siebie, w porównaniu z przeszłością, znacznie częściej jako osoby w jakimś stopniu niepodobne do siebie, a więc znacznie trudniej przewidywalne, a więc takie którym trudniej zaufać.

Powyżej wspomniano już to, iż jednym z stałych leitmotiwów współczesnej polskiej socjologii jest przekonanie o relatywnie niskim poziomie zaufania w polskim społeczeństwie¹. W kontekście tego co przedstawiono powyżej dość łatwo można zrozumieć, dlaczego mamy do czynienia z tego typu fenomenem².

Jak wspomniano powyżej, jeżeli chodzi o wzajemne poznanie grup i osób to nie służy mu niestabilność relacji społecznych. Historia Polski od wybuchu II wojny światowej zawiera w sobie cały ciąg wydarzeń generujących niestabilność społeczną. Okres wojenny i okres pierwszej powojennej dekady to przecież okresy bezprecedensowej ruchliwości społecznej. Wspomnijmy przede wszystkim o zmianie granic państwa i migracji z nią związanej. Zburzenia miast i ich powojenna odbudowa łączyły się z masową migracją ze wsi do miast. Wymordowanie dużej części inteligencji spowodowało wzmoczoną ruchliwość pionową, tzw. awans społeczny. Okres przemian ustrojowych z początku lat dziewięćdziesiątych charakteryzował się zaś zamykaniem licznych zakładów pracy i tworzeniem nowych, co także wpłynęło na wysoki poziom niestabilności społecznej. Do tego dodajmy dwie olbrzymie fale migracyjne, pierwszą z pierwszej połowy lat osiemdziesiątych i drugą z pierwszej dekady dwudziestego pierwszego wieku. W Polsce XX wieku kilkakrotnie zmieniał się ustrój polityczny, system prawny, podział terytorialny, obowiązująca waluta.

Wszystkie te, tylko zasygnalizowane procesy, miały także swoje pozytywne aspekty, nie chroniły jednak i nie wzmocniały stabilności relacji społecznych, a więc i osłabiały poziom zaufania społecznego.

Dołączmy do tego silny konflikt normatywny związany z walką o suwerenność narodową i demokrację, a będziemy mieli prawie, że pełny obraz przyczyn polskiego kryzysu zaufania.

¹ Potwierdzone przez liczne badania np. "Edelman Trust Barometer 2018". Przegląd wielu badań dotyczących problemu zaufania w Polsce zawiera artykuł W. Szymczak, *Nieufność i bierność w społeczeństwie polskim*, w: *Zaufanie społeczne. Teorie, idee, praktyka*, red. J. Szymczyk, Warszawa 2016.

² Nie negując w żaden sposób tezy o kryzysie zaufania w Polsce należy jednak zwrócić uwagę na to, że jest ona oparta na badaniach sondażowych zawierających pytania typu „Czy Pan/Pani ufa?” Być może dla przedstawicieli niektórych kultur odpowiedź na takie pytanie jest czystą konstatacją faktu, dla innych zaś deklaracją lojalności społecznej lub jej braku. Dlatego też ciekawe byłyby badania nad zaufaniem społecznym przeprowadzane innymi metodami niż badania ankietowe. Np. w badaniach eksperymentalnych Michela Marechala, ekonomisty z uniwersytetu w Zurychu, polegających na obserwowaniu zwrotu porzuconych przez eksperymentatorów portfeli Polska zajęła, jeżeli chodzi o ilość zwrotów portfeli 6 miejsce *Civic honesty around the Globe, Science*, lipiec 2019.

Solidarność społeczna

Solidarności poświęcono w dyskursie nauk społecznych mniej miejsca niż zaufaniu społecznemu. Gdy debaty nad zaufaniem odbywały się głównie w obrębie socjologii, tak refleksja nad solidarnością była obecna zarówno w socjologii, jak i filozofii. Tym niemniej zainteresowanie socjologii solidarnością trwa od dawna, wspomnijmy przynajmniej dokonane przez Durkheima wyróżnienie dwóch typów solidarności, solidarności mechanicznej i organicznej.

Wśród rozmaitych ujęć solidarności społecznej można wyróżnić dwa podstawowe typy obejmujące swym zakresem zdecydowaną większość propozycji teoretycznych.

Po pierwsze solidarność społeczna rozumiana jest w kontekście uczestnictwa w grupie. Jednostka solidarna wobec grupy to jednostka realizująca swoje obowiązki wobec grupy, nawet w sytuacji, gdy brak realizacji tych obowiązków nie jest zagrożony jakimiś sankcjami. Jednostka solidarna wobec własnej grupy wykracza w ramach solidarności poza sferę obowiązków i podejmuje działania nieobligatoryjne na rzecz grupy, nawet wtedy, gdy z jakichś względów może okazać się, że łączy się to z represjami.

Po drugie solidarność społeczną ujmuje się szerzej jako pewną postawę wobec określonych, jednostek, grup, a także całego rodzaju ludzkiego, lub jeszcze szerzej wspólnoty istot żywych. Tak rozumiana postawa wyraża się w konkretnych działaniach lub przeciwnie w zaniechaniu określonych negatywnych zachowań. Podstawa takiej postawy jest poczucie jedności i pochodzenia, wspólnoty losu.

Obydwa podejścia nie wykluczają się. Pierwsze wydaje się być pewną konkretyzacją, drugiego, bardziej ogólnego i abstrakcyjnego podejścia. U podstawy obydwu postaw leży wspomniane już powyżej poczucie jedności, oparte na pewnych wspólnych cechach posiadanych przez określone podmioty lub poprzez uczestnictwo w grupie.

Jeżeli chodzi o koncepcje z kręgu teorii racjonalnego wyboru (Hechter, Coleman)¹ to traktowały one solidarność grupową jako uległość wobec norm grupowych. Przeciwnością solidarności grupowej jest w tym ujęciu, tzw. „jazda na gapę”, czyli konsumowanie pewnych dóbr bez wnoszenia własnego wkładu do ich stworzenia.

Według Hechtera tak rozumiana solidarność grupowa jest możliwa wtedy, gdy:

1. dobra, o które chodzi są istotne dla zaangażowanych jednostek; im bardziej są istotne tym poziom możliwej solidarności jest wyższy.
2. istnieje możliwość monitorowania zachowań zaangażowanych jednostek; im możliwość monitorowania jest większa, tym poziom możliwej solidarności jest wyższy.
3. istnieje możliwość stosowania różnego typu sankcji wobec zaangażowanych jednostek; im możliwość stosowania sankcji jest większa, tym poziom możliwej solidarności jest wyższy.

Rozważania Hechtera wokół solidarności grupowej skupiały się na możliwościach monitorowania zachowań i stosowania sankcji. Amerykański socjolog dostrzegał

¹ Na temat koncepcji Hechtera i Colemana J. Turner, *Struktura teorii socjologicznej*, Warszawa 2004, s. 349-364.

możliwość tego, że koszty monitorowania zachowań i stosowania sankcji mogą być większe niż uzyskiwane w ten sposób korzyści. Skłaniał się do tego, ażeby w ramach konkretnych zbiorowości wprowadzać mechanizmy, które nazywał metody optymalizacyjnymi. Metody te miały bardzo rozmaity charakter. Część z nich sprowadzała się do tego, ażeby dążyć do pogłębienia identyfikacji jednostek z daną zbiorowością np. poprzez odpowiednią socjalizację, rytuały potęgujące spójność grupy lub tworzenie określonych hierarchii szacunku i prestiżu.

Do podobnych wniosków doszedł także, przyjmujący podobne do Hechtera założenia, Coleman. W sytuacji, gdy koszty monitorowania i stosowania sankcji stają się zbyt wysokie, konieczne jest odwołanie się do różnego typu sankcji pozytywnych (czyli nagród, nie tylko o charakterze materialnym) i tzw. norm preskryptywnych, określających jakie zachowania w obrębie zbiorowości są pożądane i nagradzane. Pozytywne sankcje i normy preskryptywne mają warunkować pozytywne zaangażowanie jednostki w aktywność zbiorowości

Drogi refleksji Hechtera i Colemana wydają się być bardzo podobne. Obydwaj doszli do wniosku, iż istotnym elementem solidarności grupowej, oprócz systemów kontroli i sankcji, są wzorce pozytywnego zaangażowania w funkcjonowanie grupy

Nie wchodząc w zawilosci natury terminologicznej i definicyjnej, warto zwrócić uwagę na to, że takie rozumienie solidarności jest zbieżne z potoczną intuicją językową. Na gruncie tej ostatniej akt solidarności jest z reguły przeciwieństwem prostej wymiany dóbr typu coś za coś. Nie musi on być, chociaż może być, aktem altruistycznym nie domagającym się gratyfikacji. Problem gratyfikacji, wzajemności nie znika w kontekście działania solidarnego, choć w momencie dokonywania tegoż działania, nie ma mowy o pewności dotyczącej zaistnienia te gratyfikacji.

Tego typu intuicja jest w o wiele większym stopniu widoczna w ujęciach solidarności pojawiających się w obszarze filozofii. Przyjrzyjmy się propozycji niemieckiego filozofa Andreasa Wildta. Według Wildta o solidarności możemy mówić, gdy mamy do czynienia z sytuacją następującego typu

„I. W odniesieniu do bezpośrednich intencji osoby działającej:

1. Działający i odbiorca są związani ze sobą uczuciem przynależności lub współczucia.
2. Motywacja działającego jest przynajmniej częściowo altruistyczna.
3. Działający jest przekonany, że jego działania są pomaganiem odbiorcy w jakiegoś rodzaju sytuacji niepokoju, zagrożenia.
4. Działający postrzega zagrożenie jako problem moralny, mianowicie jako źródło obligacji, zazwyczaj również jako niesprawiedliwość dla odbiorcy.
5. Działający wierzy, że osobiście jest moralnie zobowiązany do działania.
6. Działający nie ma przekonania, że odbiorca ma formalne, legalne (zgodne z prawem) lub moralne prawo do jego pomocy.

II. W odniesieniu do tego, co działający zakłada odnośnie do intencji odbiorcy:

7. Działający zakłada, że odbiorca ocenia swoje zagrożenie (złe położenie) w podobny sposób.

8. Działający zakłada, że odbiorca jest zmotywowany i podejmuje, w miarę możliwości, poważny wysiłek, by znaleźć rozwiązanie swojej trudnej sytuacji.

9. Działający zakłada przynajmniej możliwość zaistnienia analogicznej sytuacji, w której odbiorca działa, działał lub będzie działał w analogiczny sposób wobec niego lub trzeciej strony, i będzie to kierowane podobnymi motywacjami.”¹

W propozycji Wildta widoczne jest dążenie do tego, aby aktu solidarności nie traktować jako aktu wymiany domagającego się ściśle określonej rekompensaty w określonym czasie, ale także nie jako aktu czystego altruizmu, gdyż zakłada się „przynajmniej możliwość zaistnienia analogicznej sytuacji, w której odbiorca działa, działał lub będzie działał w analogiczny sposób wobec” wobec sprawcy aktu solidarności.

Solidarność społeczna a zaufanie społeczne

Wspomniany powyżej współczesny kryzys zaufania rodzi szereg poważnych konsekwencji. Relacje społeczne, zarówno natury interpersonalnej, jak i instrumentalnej wymagają coraz to większych kosztów, natury nie tylko ekonomicznej, ale społecznej, psychologicznej czy kulturowej. Sprawdzanie tego, kim kto jest i czego się można po nim spodziewać stało się prawdziwą obsesją współczesności.

Ma to konsekwencje dla wielu sfer kooperacji społecznej. W dziedzinie polityki np. wyborcy nie ufają politykom, a politycy wyborcom. Trudno o przeprowadzenie w takiej atmosferze jakiejś długofalowej strategii przemian społecznych. Horyzont czasowy polityki się skraca. Trudno zbudować wiarygodną wizję przyszłości, jeżeli teraźniejszość jest tak niepewna. Nawet jeżeli mamy do niej pewien dostęp poznawczy to wiedza, dzięki niemu otrzymana, jest zarówno bardzo fragmentaryczna, jak i mało wiarygodna.

Kwintesencją tych wszystkich procesów jest zarysowany przez Ulricha Becka obraz tzw. społeczeństwa ryzyka². Jednym z jego elementów jest społeczeństwo, w którym następuje załamanie trwałych więzi. Miejsca pracy, zawody, małżeństwa, grupy znajomych w ramach tego typu społeczeństwa nie są trwałe i zmieniają się wielokrotnie w ciągu biegu życia jednostki.

Więzi niestabilne odznaczają się znacznie mniejszą obopólną wiedzę partnerów relacji o sobie. W ramach trwałych relacji dowiadujemy się więcej o drugiej osobie lub o grupie, do której przynależymy. W ramach więzi niestabilnych wiedza jest powierzchowna. Relatywnie krótki okres czasu relacji powoduje, iż jest mała możliwość zdobywania takiej wiedzy. Przekonanie o tym, iż jeżeli chodzi o uczestnictwo w jakiejś relacji, mamy do czynienia z stanem w ten czy inny sposób przejściowym prowadzi do tego, iż motywacja do tego, aby zdobywać taką wiedzę, nie jest zbyt duża.

¹ A. Wildt, *Solidarity: Its History and Contemporary Definition*, w: *Solidarity*, red. K. Bayertz, Dordrecht 1999, cytata za J. Radzińska, *Solidarność. Definicja i konteksty*, *Etyka* 48, 2014, Za s. 67.

² U. Beck, *Społeczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, Warszawa 2002. Równoległe do Becka refleksję nad społeczeństwem ryzyka prowadził A. Giddens.

Skutkiem tego, jest oczywiście to, iż zaufanie w ramach tych relacji społecznych jest niskie. Z jednej strony mamy zbyt małą wiedzę o jednostkach i grupach, z drugiej strony sama możliwość zmiany partnerów naszych relacji powoduje to, iż udzielanie jakiegokolwiek jednostce lub grupie większego kredytu zaufania mija się z celem

Problemy związane z poznaniem i zaufaniem potęguje wielkość podstawowych instytucji społecznych. Zarówno w polityce, jak i gospodarce czy edukacji mamy do czynienia z dominacją dużych instytucji. Siła rzeczy w ramach takich instytucji mało możliwe jest bezpośrednie poznanie osoby przez osobę. Zastępuje je poznanie oparte na abstrakcyjnych wskaźnikach, nie obejmujące całości osoby, a więc dotyczące tylko i wyłącznie pewnych aspektów konkretnych osób. Także dominacja komunikacji opartej na technicznych narzędziach łączności (telefon, Internet) osłabia poziom zaufania. Komunikacja bezpośrednia oparta na percepcji wielu zmysłów, z samej swej natury daje bowiem o wiele większy poziom poznania, a co za tym idzie i zaufania.

Panaceum na ten traumatyczny stan rzeczy wydaje się być z pozoru teoretycznie proste. W grę wchodziłoby np. zmniejszenie rozmiarów podstawowych instytucji społecznych oraz stabilizacja ich funkcjonowania. Dążenie do zmian kształtu instytucji tego typu musi się wiązać jednak z przewyciężeniem dwóch podstawowych barier.

Pierwszą barierą, jeżeli chodzi o tego typu przemiany jest oczywiście to, iż narusza ona interesy różnego typu wpływowych społecznych grup nacisku, które posiadają odpowiednie zasoby, aby bronić swych pozycji społecznych. Każda przemiana społeczna musi z samej swej natury posiadać zarówno wygranych, jak i przegranych. Problem leży w odpowiednich proporcjach obydwu tych grup. Słusznym wydaje się jednak założenie, że środowiska zagrożone jakąkolwiek degradacją bronić swoich dotychczasowych pozycji.

Nie ta jednak bariera interesować nas będzie w tym miejscu i mimo swego dużego znaczenia wydaje się, iż nie odgrywa ona tu roli pierwszorzędnej, gdyż mamy do czynienia z problemem znacznie bardziej fundamentalnym. Przewyciężanie braku zaufania napotyka bowiem z samej swojej natury pewne podstawowe wyzwanie. Działania mające za cel przewyciężanie kryzysu zaufania, wymagają, jak każde inne działanie społeczne, odpowiedniej dozy zaufania, którego jednak, z samej natury interesującej nas sytuacji, po prostu brakuje.

Dochodzimy więc do pewnego paradoksu. Zbudowanie klimatu zaufania samo z siebie wymaga już pewnej dozy zaufania. Dzieje się tak zarówno w sferze działań umiarkowanych mających za cel przebudowę jakiejś zbiorowości, jak i w sferze działań radykalnych mających za cel budowę nowych, doskonalszych zbiorowości.

Zaufanie jako element relacji społecznej ma charakter procesu cyrkularnego. Zaufanie rodzi działania zbiorowe, które podwyższają poziom ufności itd. Nieufność uniemożliwia realizację działań, która potęguje zwrótnie klimat nieufności.

W sferze zaufania społecznego nie ma bowiem swoistej godziny, punktu zero. Zawsze aktorzy relacji społecznej są obciążeni swoistą hipoteką przeszłości, w której

może być zawarta zarówno ufność, jak i nieufność. Gdy dominuje nieufność, mamy do czynienia z paraliżem wszelkiej aktywności. Pozostają działania krótkoterminowe, których przebieg każdy może obserwować. One z samej swojej natury skłaniają do ufności. Uczestnicy tych działań mogą bowiem z łatwością monitorować ich przebieg i w razie potrzeby interweniować. Wielu jednak niesłuchanie istotnych pod względem społecznych celów nie sposób zrealizować w takiej formie.

Jedną z przyczyn klimatu nieufności, jak już wspomniano są braki w poznaniu partnerów relacji, ich kondycji i motywacji. Nieufność nie skłania jednak do otwartości w tych kwestiach. Roztropniejszym wydaje się wielu aktorom społecznego świata raczej nieujawnianie stanu własnej kondycji. Wiedza ta bowiem może być wykorzystana przeciwko nim. Zgodnie z założeniami teorii racjonalnego wyboru konieczny byłby tzw. ochotnik¹, który zapoczątkował by otwartą komunikację, której efektem będzie ostateczny wzrost poziomu wzajemnej ufności. Rola ochotnika jest jednak obciążona dużą dozą ryzyka i z reguły mało jest chętnych do jej podjęcia

Działania dążące do budowy klimatu zaufania polegające na stwarzaniu możliwości wzajemnej komunikacji, jak i na dążeniu do przywrócenia choćby symbolicznej sprawiedliwości są konieczne i potrzebne. Muszą jednak poprzedzać je inne działania, innej natury, nie skierowane bezpośrednio na ten cel. Działania mające jako swój przedmiot przywrócenie lub pobudzenie ducha społecznej, zbiorowej jedności, inaczej mówić solidarności po prostu.

Solidarność rozumiana zarówno w kontekście filozofii jak i socjologii zawiera u swych źródeł ten podstawowy składnik, jakim jest poczucie jedności, w zależności od sytuacji, poczucie jedności rodzaju ludzkiego, rodziny, czy też narodu. Akt solidarności z samej swojej natury ma szansę przezwyciężać barierę nieufności między członkami danej zbiorowości.

Powyżej wymieniliśmy trzy czynniki warunkujące poziom ufności w różnego typu relacjach społecznych. Były to możliwość wzajemnego poznania, podobieństwo partnerów relacji oraz poziom respektowania norm w ramach danej relacji.

Przypatrzmy się z perspektywy tych czynników, temu jak akt solidarności może wpływać na poziom zaufania.

1. Wzajemne poznanie. Pojawienie się na scenie społecznej aktu solidarności, którego podmiotem jest jednostka, bądź grupa sprzyja niewątpliwie pogłębieniu wzajemnego poznania różnych podmiotów społecznych. Akty solidarności są z reguły relatywnie rzadkie. Przyciągają więc zainteresowanie opinii publicznej. Solidaryzujący, chcą nie chcąc, stają się przez pewien moment wyrazistą postacią na arenie społecznej komunikacji. Jego działania obserwowane przez szeroką publiczność stają się bardziej widoczne i transparentne.

¹ „Ochotnik” jest w teorii racjonalnego wyboru przeciwieństwem „gapowicza”. „Gapowicz” korzysta z dóbr, nie ponosząc żadnych kosztów. „Ochotnik” przyczynia się w większym stopniu niż inni do pomnożenia ilości dóbr, nie otrzymując żadnych dodatkowych gratyfikacji za swój dodatkowy wkład.

Dokonując aktu solidarności wikła się często w polemikę co do sensowności swoich działań. Polemika ta ujawnia jego postawy i motywów. Bardziej widoczny staje się także ten lub ci, których dotyczy akt solidarności. Także oni pojawiają się na scenie społecznej. Obserwując ich reakcje i zachowania wiele można się dowiedzieć, o ich kondycji. Akty solidarności niejednokrotnie wzbudzają kontrowersje. Mają swoich zwolenników, którzy dołączają się do uczestnictwa w aktach solidarności i przeciwników, którzy je krytykują. Obydwie te grupy jawnie manifestują swoje postawy co pogłębia społeczne poznanie.

2. Wzajemne podobieństwo. Akty solidarności sprzyjają publicznym deklaracjom określonych wartości. Jednostka obserwując społeczną arenę łatwo może dostrzec, kto jest do nich podobny, a kto nie pod względem stosunku do różnych wartości. Sprzyja to powstawaniu kręgów, grup związanych z danymi wartościami, w których panuje podwyższony z stanem poprzednim poziom ufności.

3. Poziom respektowania norm. Omawiając powyżej podstawowe aspekty zjawiska solidarności zauważyliśmy, iż trwałym elementem aktu solidarności winno być pewne przekroczenie sytuacji typowej dla wymiany, w której oczekuje się ekwiwalentnej transakcji. Choć solidaryzujący nie wyklucza w przyszłości możliwości wzajemności, to jednak nie rości sobie żadnych praw, co do roszczeń związanych z tą wzajemnością. W społeczeństwie, w którego przeszłości często nie respektowano wielu podstawowych norm tworzy to nowy klimat normatywny, w którym postawy nieufności związane z dawnymi „rachunkami krzywd” wydają się być może w pewnym zakresie możliwe do przezwyciężenia.

Akty solidarności mogą mieć oczywiście charakter nieszczerzy, manipulatorski. Ci, którzy ich dokonują mogą kierować się modą lub motywami czysto egoistycznymi. Nie zmienia to jednak tego, iż pobudzają energię społeczną, sprzyjają powstawaniu nowych grup społecznych lub ożywiają, poprzez podwyższenie poziomu ufności, funkcjonowanie tych, które już istnieją.

Akt solidarności podważa bowiem klimat nieufności, podważa dogmatyczne wątplenie i skrajny krytycyzm. Rodzi bowiem zasadnicze pytanie, jak mogą być skrajnie nieufny wobec osoby, która wyraża solidarność ze mną lub moją grupą. Oczywiście mogą być nieufny, Uważać akt solidarności za formę zręcznej manipulacji, a jego sprawcę za wyrafinowanego gracza dążącego do własnej korzyści, zaspokajającego w sposób wyrafinowany własne interesy.

Warto zwrócić jednak uwagę na to, iż dochodzi do zmiany w zakresie tego, kto ma obowiązek uzasadniania. W wspomnianym wyżej procesie budowy zaufania to podmiot inicjujący ten proces musi udowodnić swą wiarygodność. Jest to oczywiście możliwe, ale w klimacie braku zaufania bardzo trudne. Jeżeli chodzi zaś o akt solidarności to nie podmiot solidaryzujący się musi uzasadniać swoją wiarygodność, lecz ten z którym się on solidaryzuje musi podważyć jego intencje, jeżeli traktuje jego zachowanie za przejaw manipulacji. Z względów zarówno poznawczych, jak i etycznych jest to trudne do wykonania, chociaż tego typu akty demaskatorskie mają oczywiście miejsce.

Powstaje jednak pytanie, dlaczego ktoś miałby podejmować akty solidarności, choć akt ten nie przynosi danej osobie bezpośrednio korzyści, a często wikła w cały szereg problemów różnej natury. Problem ten znany jest w historii socjologii, różnie rozwiązywany i różnie nazywany. W teorii racjonalnego wyboru, jak już wspomniano, mówi się o dylemacie ochotnika, w ramach teorii dewiacji wspomina się o dewiacji pozytywnej, czyli o zachowaniu odbiegającym od ogólnej normy, pozytywnie „wzwyż”¹.

Przyjrzyjmy się perspektywie teorii dewiacji. Klasykiem problematyki dewiacji pozytywnej jest na pewno Florian Znaniecki. Polski socjolog wolał jednak używać w tym kontekście pojęcia nadnormalności. Normalności, czyli postępowaniu zgodnemu z normami, przeciwstawił dwa typy nienormalności, podnormalność i nadnormalność. Znaniecki określa podnormalność jako «odchylenie w dół od normalności, a nadnormalność jako «odchylenie wzwyż»². Gdzie indziej pisze: «Podnormalny zboczeniec rozwiązuje swój problem, wyłamując się osobiście z porządku: nadnormalny, zmieniając sam porządek»³.

Kontynuator myśli Znanieckiego, Jerzy Kwaśniewski⁴ wyróżnia cztery podstawowe cechy dewiacji pozytywnej. Są to:

- odbieganie «w górę» od oczekiwań społecznych
- buntowniczość
- motywacja altruistyczna, a przynajmniej ponadegoistyczna
- występowanie obiektywnie pozytywnych skutków czynów dewiacyjnych.⁵

Wydaje się, że jeżeli chodzi o inicjowanie aktów solidarności to przede wszystkim inicjują je w dużej mierze dewianci pozytywni. Skłania ich do tego sama natura tych aktów, wykraczająca poza sferę wymaganego konformizmu. Jeżeli idzie o następne etapy w procesie solidarności społecznej to możemy mieć do czynienia z udziałem przeciętnych, konformistycznych członków społeczeństwa. Zaczyna działać pewnego typu naśladownictwo dotyczące uczestnictwa w kampanii, która staje się popularna. W pewnym momencie niektóre formy aktów solidarności stają się po prostu częścią wymaganej przez konformizm społeczny zbiorowej rutyny.

Każda kampania solidarności przynosi wymierne efekty wsparcia ekonomicznego, społecznego, psychologicznego dla tych, którzy są przedmiotem tej kampanii. Oprócz tego jednak wzmacnia w sposób bezprecedensowy klimat zaufania zarówno w środowisku inicjującym akty solidarności, jak i w tym, z którym się ono inicjuje. Wynika to bezpośrednio z początkowego jednostronnego charakteru samego aktu solidarności, który przełamuje logikę dwustronnej wymiany.

¹ Odpowiednikiem socjologicznej problematyki dewiacji pozytywnej w socjologii jest w filozofii kategoria nadobowiązkowości (supererogacji) J. O. Urmsom, *Saints and Heroes*, w: *Moral Concepts*, Oxford 1972, A. M. Kaniowski, *Supererogacja, zagubiony wymiar etyki: czyny chwalebne w etykach uniwersalistycznych*, Warszawa, 1999.

² Znaniecki Florian, *Ludzie terażniejsi a cywilizacja przyszłości*, Warszawa 1974, s. 308.

³ Tamże, s.325.

⁴ Szczegółowo koncepcje Znanieckiego i Kwaśniewskiego opisuje w swojej monografii Grzegorz Pyszczek, *Nadnormalność jako zjawisko społeczne. Wokół koncepcji Floriana Znanieckiego*, Warszawa 2013.

⁵ J. Kwaśniewski, *Pozytywna dewiacja społeczna*, „Studia Socjologiczne”, 1976, nr 3.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Марек Бутрим – соціолог, доктор, ад'юнкт кафедри соціології Вармінсько-Мазурського університету в Ольштині (Польща). Коло наукових інтересів: політична соціологія, соціологія міграції, методи соціологічних досліджень. Автор більше 50 наукових праць, серед яких: *Wybory prezydenckie w województwie warmińsko-mazurskim w latach 1990–2015. Specyfika i terytorialny kontekst zachowań wyborczych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2019; *Młodzi wyborcy: wybory parlamentarne 2011 i 2015: badania studentów z Lublina i Olsztyna*, Olsztyn 2018; *Preferencje milczącego elektoratu. Straty poparcia komitetów wyborczych w wyniku absencji wyborczej studentów w 2015 roku* [w:] „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 2018, 57, s. 35-53
http://uwm.edu.pl/sociologia/?page_id=385

Артур Висоцький – соціолог, доктор, ад'юнкт Інституту соціології в Університеті Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (Польща). Коло наукових інтересів: соціологія нації та етнічних груп, соціологія міжкультурних взаємин, соціологія культури. У своїй дослідницькій роботі займається питаннями великих соціальних структур, а також цивілізаційними, національними та етнічними міжкультурними взаєминими (зокрема явищем зіткнення культур), питаннями колективних ідентичностей і культурних вимірів глобалізації. Автор більше 40 статей польською, англійською, російською, білоруською та українською мовами та однієї монографії (*Zderzenie kultur. Polskość i sowieckość na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939-1941 we wspomnieniach Polaków*, Wyd. UMCS, Lublin 2014). Співредактор колективної монографії (*Sociology from Lublin*, ed. R. Radzik, B. Szajkowski, A. Wysocki, Wyd. UMCS, Lublin 2014).
<https://www.umcs.pl/pl/adres-book-employee,3137,pl.html>

Марцін Дембіцький – доктор габілітований, ад'юнкт кафедри пограниччя Інституту соціології Вроцлавського університету. Коло наукових інтересів: соціальне обличчя Центральної Європи з особливим акцентом на польські сусідства, в тому числі і пограниччя. Цим питанням присвятив кількаесят наукових статей та декілька есе. Автор монографій *Stereotypy Czechów wobec Polaków na pograniczu – regionalne zróżnicowanie oraz determinanty stanu rzeczy* (2010), *Postawy Polaków wobec Litwy i Litwinów na przykładzie wrocławian* (2016, разом з Юлітою Макаро), а також *Słowo i terytorium. Eseje o Europie Środkowej* (2017, разом з Мартою Цобель-Токарською); разом з Юлітою Макаро співорганізатор ряду наукових конференцій

та співредактор томів *Sąsiedztwa III RP* – z Litwą (2012), Czechami (2013), Ukrainą (2015), Rosją (2016), Słowacją (2017), Białorusią (2019) i Niemcami (у друку).

Андрій Єкатеринчук – соціолог, доктор, ад'юнкт Інституту соціології в Університеті Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (Польща). Коло наукових інтересів: соціологія нації, національні, етнічні та релігійні меншини, колективні ідентичності у Центрально-Східній Європі. Автор більше 20 статей польською, англійською, українською, білоруською мовами та співредактор 2 колективних монографій (*Identities of Central-Eastern European Nations*, ed. V. Yevtukh, G. Kisla, A. Wysocki, A. Jekaterynczuk, Kyiv 2016, *Ідентичності народів Центрально-Східної Європи*, ред. Н. Коваліско, А. Єкатеринчук, Р. Радзік, Львів 2018). У 2017 в Університеті Марії Кюрі-Склодовської в Любліні захистив дисертацію *Tożsamości zbiorowe Ukraińców w okresie niepodległości*.

<https://www.umcs.pl/pl/adres-book-employee.1031.pl.html>

Христина Ілик – соціолог, кандидат соціологічних наук, асистент кафедри соціології, завідувач Центру моніторингу Львівського національного університету імені Івана Франка (Україна). Коло наукових інтересів: трудова міграція, проблеми дітей трудових мігрантів, транснаціональна міграція, соціальне сирітство, соціологія сім'ї, соціологія дитинства. Автор понад 15 наукових публікацій зі соціології. Співавтор монографії: “Сучасні міграційні процеси і соціальне сирітство: соціологічний дискурс” Львів, 2019.

Член Львівського регіонального відділення Соціологічної асоціації України.
<http://clio.lnu.edu.ua/employee/Ilyk-kh>

Тетяна Каменська – соціолог, доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології факультету міжнародних відносин, політології та соціології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова; філолог-германіст (німецька мова та література) (Україна). Коло наукових інтересів: соціологія знання, соціологія освіти, віртуалістика, якісна методологія досліджень, конструктивістський підхід та соціоінженерна діяльність; екзистенційна соціологія. Автор більше 60 статей українською та російською мовами та однієї монографії “*Социальное знание и виртуализация социальной реальности*”, 2009 р.; співавтор монографій: “*Социальные идентичности в динамике институционального и самоорганизационного*”, 2013; “*Соціальні технології: заради чого? Яким чином? З яким результатом?*”, 2014; співавтор підручника „*Макро- і мікросоціальна інженерія: соціоінженерний практикум. Збірник практичних та тестових завдань*”; автор навчального посібника “*Социология образования: традиции и перспективы*”, 2013.

Член Південноукраїнського відділення Соціологічної асоціації України.
<http://onu.edu.ua/ru/structure/faculty/isn/social/staff/2758-kamenskaya2>

Наталія Коваліско – соціолог, доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка (Україна). Коло наукових інтересів: соціальна нерівність та стратифікація, соціальна ідентифікація та ідентичність, соціальна мобільність, економічна соціологія. Автор близько 150 наукових публікацій і таких навчальних посібників: *“Основи соціальної стратифікації”* Львів 2007, 2009; *“Соціологія”* Львів, 2011; *“Стратифікаційний аналіз сучасного суспільства”* Львів, 2013; *“Основи економічної соціології”* Львів, 2016; *Історія соціологічної думки: навчальний енциклопедичний словник-довідник.* Львів, 2016; *“Соціологія: основні терміни і поняття”* Львів, 2019. Автор та співавтор у колективних монографіях: *“Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення”* Київ, 2008; *“Регіональна трудова мобільність”* Львів, 1998; *“Сучасне українське суспільство: стратифікаційний вимір великого міста”* Львів, 2008; *“Соціальні технології: заради чого? яким чином? з яким результатом?”* Одеса, 2014; *“Комерційна реклама і споживання: соціологічний дискурс”* Львів, 2017; *“Contemporary Socio-Economic Issues of Polish-Ukrainian Cross-border Cooperation”* Warsaw, 2017; *“Ukrainian sociology in the 21st century: theory, methods, research results”* Kharkiv, 2018.; *“Ідентичності народів Центрально-Східної Європи: колективна монографія”* Львів, 2018; *“Polsko-ukraińskie doświadczenia współpracy euroregionalnej”* Jarosław, 2018; *“Сучасні міграційні процеси і соціальне сирітство: соціологічний дискурс”* Львів, 2019.

Член редакційних колегій українських та польських наукових журналів. Голова Львівського регіонального відділення Соціологічної асоціації України.
<http://clio.lnu.edu.ua/employee/kovalisko-n>

Анна Кудринська – соціолог, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка (Україна). Коло наукових інтересів: зайнятість та самозайнятість, економічна поведінка, соціологія особистості, соціологія споживання, соціальні конфлікти, економічна соціологія. Автор та співавтор понад 40 наукових публікацій і таких навчальних та навчально-методичних посібників: *“Соціологія і психологія: навч. посіб.” / за ред. Ю.Ф.Пачковського.* Київ, 2009; *«Соціологія: робочі програми для підготовки бакалаврів: навч.-метод. посіб»* [Н.В. Коваліско, О.Т. Бень, Т.С. Бурейчак та ін.]. Львів, 2011; *“Соціологія: відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб.” / за ред. Н.Й.Черниш.* Київ, 2012; *“Основи економічної соціології”.* Львів, 2016; *Історія соціологічної думки: навчальний енциклопедичний словник-довідник / за наук. ред. В.М. Пічі* [Н.В. Коваліско, В.М. Онищук, Н.М. Цимбалюк та ін.]. Львів, 2016.

Член Львівського регіонального відділення Соціологічної асоціації України.
<http://clio.lnu.edu.ua/employee/kudrynska-a-i>

Яцек (Марія) Курчевський – професор доктор габілітований, професор у відставці та колишній завідувач кафедри соціології та антропології звичаїв та права у Варшавському університеті (Польща). Досліджує правову свідомість, процеси вирішення суперечок та примирення, зміни звичаїв і трансформацію польського суспільства у III Речі Посполитій. Автор або співавтор інших монографій: зокрема разом із з Малгожатою Фушарою, *How People Use the Courts, Frankfurt a/M 2017* та *Spory i ich rozwiązywanie, Kraków 2017*. Редактор або співредактор монографій: *Reconciliation in bloodlands: assessing actions and outcomes in contemporary Central-Eastern Europe*, Jacek Kurczewski (ed.), Frankfurt am Main 2013; *O Drohobyczu, trójmieście izagłębiu. Polsko-ukraińskie studia z socjologii historycznej*, red J. Kurczewski, D. Wojakowski L. Tymoszenko, Rzeszów 2016; *Антагонізм і примирення у мультикультурних середовищах*, за редакцією Я. Курчевського і О. Герман, Київ 2017.

Тетяна Лапан – історик, соціолог, доцент кафедри соціології Львівського національного університету (Україна). Коло наукових інтересів: історія Другої світової війни, усна історія, історія соціології, історія української соціології, жіночі студії. Автор близько 40 статей українською, російською, англійською мовами та співавтор декількох колективних монографій: *Історія соціології. Частина I. Львів, Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007, 236 с.*; *Lapan T. Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich. / Die Westukraine und die Erfahrung der Zwangsarbeit 2008, S.220-230*; *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich (Die Westukraine und die Erfahrung der Zwangsarbeit, 2008*; *Hitler's slaves: life stories of forced labourers in Nazi-occupied Europe (The Experience of Forced Labourers from Galician Ukraine, 2010)*; *“Соціологія: основні терміни і поняття” Львів, 2017*; *Історія соціологічної думки: навчальний енциклопедичний словник-довідник Львів, 2016*. Співавтор колективної монографії: *Ідентичності народів Центрально-Східної Європи: колективна монографія Львів, 2018*.

Член Львівського регіонального відділення Соціологічної асоціації України.
<http://clio.lnu.edu.ua/employee/lapan-t>

Олена Лісеєнко – соціолог, доктор соціологічних наук, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського» (Україна). Коло наукових інтересів: соціологія культури, науки та освіти, політики, методологія наукового пізнання, соціальна філософія. Автор понад 120 наукових публікацій, у тому числі статей в енциклопедичному соціологічному словнику *“Соціологія: основні терміни і поняття” Львів, 2017*; співавтор підручника з

грифом МОН: “Соціологія політики”: Підручник: у 2-х частинах К., 2011; Автор монографії: “Політична модернізація українського суспільства” Одеса, 2008; співавтор колективної монографії “Ukrainian Sociology in the 21st Century: Theory, Methods, Research Results” Kharkiv, 2018.

Керівник Південноукраїнського відділення Соціологічної асоціації України.
<https://www.fisomenku.science/склад-кафедри/лісеєнко-о-в>

Тетяна Мельник – політолог-міжнародник, магістр з європейських студій (міжнародних відносин та дипломатії ЄС Коледжу Європи), молодший науковий співробітник Одеського центру з питань нерозповсюдження Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Україна). Коло наукових інтересів: міжнародна безпека, безпека Євроатлантичного регіону, ядерне стримування, боротьба із міжнародним тероризмом, співпраця України з ЄС та НАТО. Тетяна є автором ряду статей та наукових тез англійською, українською та російською мовами з вищезгаданої тематики. Також входить до Мережі лідерів нового покоління з Євроатлантичної безпеки (YGLN) та Студентського науково-дослідницького клубу з питань глобальної безпеки та нерозповсюдження ядерної зброї. Має досвід навчання та стажування у державних та міждержавних установах за кордоном.

Анджей Нікіторовіч – соціолог, доктор, старший викладач Гуманітарно-економічного факультету Державної вищої професійної школи ім. проф. Е. Ф. Щепаніка в Сувалках. Автор та виконавець багатьох дослідницьких проєктів, зокрема проєкту Національного центру науки у Кракові. Спеціалізується у питаннях соціології, нації та націоналізму, мультикультуралізму, соціології пограниччя та соціальної психології. Автор багатьох наукових праць про націоналізм, національні стереотипи, культурний капітал меншин. Автор монографії про реконструкцію та активізацію національної та етнічної групи: *Ukraińcy Podlasia: dylematy tożsamościowe*, Kraków 2014.

Павел Ожеховський – соціолог, доктор, ад’юнкт в Інституті прикладних суспільних наук у Варшавському університеті (Польща). Коло наукових інтересів: методологія якісних та кількісних досліджень у суспільних науках, дослідження місцевих спільнот диференційованих через етнічну, національну та конфесійну приналежність, соціальна та масова комунікація, соціолінгвістика, соціальна психологія та соціологічні інтернет-дослідження. Автор або співавтор публікацій, зокрема: P. Orzechowski, Stres, przemiany tożsamości i konsumeryzm – wyzwania współczesnej młodzieży // *Studia Europea Gnesnensia* № 10/2014, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań-Gniezno 2014, с. 231-253, P. Orzechowski, Przeszość i terażniejszość. Konflikty i pojednanie polsko-ukraińskie na przestrzeni 65 lat w opinii mieszkańców Górowa Haweckiego // M. Plucińska (red.),

Rozwiązywanie sytuacji konfliktowych w wymiarze jednostkowym i społecznym, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM, Poznań 2014, с. 93-104.
J. Kurczewski, P. Orzechowski, Dispute Settlement Patterns in Public Opinion – Four Local Studies of Transformation, SOCIETAS/COMMUNITAS №: 2(22), 2016, с. 235 – 280,
M. Fuszara, J. Kurczewski, P. Orzechowski, Z badań nad sporami prywatnymi i wzorami ich rozwiązywania na Mazowszu, с. 271-291 // K. Braun (red.) B. Dymek, J. Szczepański, Rocznik Mazowiecki, № XXVIII - 2017-2018, Mazowieckie Towarzystwo Naukowe.

Віталій Онищук – соціолог, доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології Одеського національного університету імені І.І.Мечникова (Україна). Коло наукових інтересів: етнічність у сучасному суспільстві, соціологія світового українства, соціологія політики. Автор більше 200 наукових та науково-методичних публікацій, співавтор окремих розділів колективних монографій: *“Историческая психология: истоки и современное состояние”* Одесса, 2012; *“Социальные идентичности в динамике институционального и самоорганизационного”* Одесса, 2013; *“Історія соціологічної думки: навчальний енциклопедичний словник-довідник”* Львів, 2016; *“Соціокультурний розвиток регіонального соціуму в контексті національної безпеки : міждисциплінарний вимір”* Миколаїв, 2018; *“Ukrainian Sociology in the 21st Century: Theory, Methods, Research Results”* Kharkiv, 2018 та інші. В 2013 -2017рр. був керівником науково-дослідницької комплексної теми “Тенденції змін соціальних зв’язків і соціальних відносин в сучасному суспільстві”. З 2019 р. керівник науково-дослідницької комплексної теми “Дослідження соціальної солідарності як шлях до нового суспільного договору”.

Член редакційної колегії журналу «Вісник Одеського національного університету», член бюро Південноукраїнського відділення Соціологічної асоціації України.
<http://onu.edu.ua/ru/structure/faculty/isn/social>

Гжегож Пищек – доктор габлітований, соціолог культури, науковий працівник Академії спеціальної педагогіки ім. М. Гжегожевської у Варшаві (Польща). Автор м. ін. монографії *Nadnormalność jako zjawisko społeczne. Wokół klasycznej koncepcji F. Znanieckiego.*

<http://www.aps.edu.pl/uczelnia/instytut-profilaktyki-spo%C5%82ecznej-i-pracy-socjalnej/sylwetki-naukowe/pyszczek-grzegorz/>

Валентина Подшивалкіна – психолог, соціолог, доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціальної і прикладної психології факультету психології та соціальної роботи Одеського національного університету імені І.І.Мечникова (Україна). Коло наукових інтересів: соціогуманітарні технології, соціально-психологічні проблеми особистісного потенціалу самодетермінації,

кар'єрних стратегій та безпеки суб'єктів життєдіяльності, якісні методи соціально-психологічних досліджень. Автор понад 160 наукових праць українською, російською та англійською мовами, зокрема 1 одноосібної та 9 колективних монографій, 6 з яких вийшли за її науковою редакцією: *“Социальные технологии: проблемы методологии и практики”* Кишинев, 1997; *“Жизненный путь и профессиональная карьера специалиста”* Кишинев, 1997; *“Молодежная субкультура”* Одесса, 1999; *“Потенціал особистості та тенденції його реалізації в умовах трансформаційних змін у суспільстві”*. Одеса, 2011; *“Соціальні технології: За ради чого? Яким чином? З яким результатом?”* Одеса, 2015 та інші.

Член Південноукраїнського відділення Соціологічної асоціації України.

http://onu.edu.ua/uk/structure/faculty/iipo/imem-soc-app-psych/staff/1003-podshivalkina_v_i

Ришард Радзійк – професор доктор габілітований, соціолог (за освітою також економіст). Завідувач кафедри соціології культури в Академії спеціальної педагогіки ім. М. Гжегожевської у Варшаві (e-mail: rradzik@aps.edu.pl). Досліджує націєтворчі процеси у Центрально-Східній Європі, зокрема Білорусі, а також в Україні та Польщі, історію польської інтелігенції XIX і XX століття, трансформацію польського суспільства протягом трьох останніх десятиліть. Автор 8 монографій, редактор 8 інших, співредактор 5 томів часопису *Studia Białorutenistyczne*, загалом автор більше 250 публікацій.

<http://www.aps.edu.pl/uczelnia/instytut-filozofii-i-socjologii/sylwetki-naukowe/radzik-ryszard/>

Оксана Сенюра – соціолог, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка (Україна). Коло наукових інтересів: соціальна нерівність та стратифікація, соціальна мобільність, соціологія туризму, соціологія молоді, соціологія міста. Автор понад 20 статей та монографій *“Соціальна мобільність у просторі великого міста”* Львів. ун-т бізнесу та права, Вид-во Львів. політехніки, 2015.

Член Львівського регіонального відділення Соціологічної асоціації України.

<http://clio.lnu.edu.ua/employee/senyura-oksana-volodymyrivna>

Оксана Химович – соціолог, кандидат соціологічних наук, асистент кафедри соціології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Україна). Коло наукових інтересів: міграційні процеси, міжнаціональні відносини, етносоціологія, усна історія, якісні методи соціологічних досліджень, гендерні дослідження. Автор понад 15 наукових публікацій, зокрема: *Основні теоретичні концепції у вивченні стереотипів* Вісн. львів. ун-ту Серія соціол. Вип.12, 2018. Автор розділу книги: *Трудова міграція в житті сучасної української жінки / Роль жінки у Церкві та в сучасному українському суспільстві* – Львів, 2019.

З 2016 р. менеджер та координатор відділу якісних соціологічних досліджень Українського центру вивчення громадської думки “Соціоінформ”.

Член Львівського регіонального відділення Соціологічної асоціації України.
<http://clio.lnu.edu.ua/employee/hymovych-o-s>

Марта Цобель-Токарська – соціолог, доктор, ад’юнкт, кафедра соціології культури в Академії спеціальної педагогіки ім. М. Гжегожевської в Варшаві (Польща). Коло наукових інтересів: Центральна Європа, антропология культури, соціологія культури, соціологія повсякденного життя, соціологія простору, соціальна історія Польської Народної Республіки. Авторка монографії: *Bezładna wyspa, nora, grób. Wojenne kryjówek Żydów w okupowanej Polsce*, Warszawa 2012; *Desert Island, Burrow, Grave. Wartime Hiding Places of Jews in Occupied Poland (Studies in Jewish History and Memory)*, Peter Lang Publishing 2018. Співредакторка монографії: Joanna Zalewska *Od obyczajania do mody. Przemiany życia codziennego*, Warszawa 2014. Найважливіші статті: *Wojna, Ukraina i literatura – Jonathana Safrana Foera wyprawa w głąb środkowoeuropejskiej niepamięci*, „Edukacja Humanistyczna” 2/2015; *Writing about Central Europe on the turn of century: the Case of Poland*, „Social Sciences and Humanities Journal” vol. 10 nr 9/2015.
<http://www.aps.edu.pl/uczelnia/instytut-filozofii-i-socjologii/sylwetki-naukowe/cobel-tokarska-marta/>

Світлана Щудло – соціолог, доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна). У фокусі наукових зацікавлень знаходяться проблеми міжрегіональних відносин в Україні, особливості соціальних процесів у просторі українсько-польського пограниччя. Автор публікацій: Сокурянська Л., Щудло С. Підлітки у пограничному просторі: ціннісні орієнтації та життєві плани // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2017. - № 4 – С.53-67; Długosz P., Shchudlo S. Młodzież pogranicza polsko-ukraińskiego wobec własnej przyszłości // Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne. – 2013. – №3. – S. 77 – 88; Shchudlo S. Features of social identity of Ukrainian modern society: dynamics of regional perceptions Rzeszowskie Studia Socjologiczne. - Nr 4. – 2015. – S.18 – 27; Щудло С.А., Длугош П. Ресурс інституційної довіри молоді в Україні та Польщі: порівняльний аналіз // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2014. – № 1 – 2 (13 – 14). – С. 139 – 144; Кононов І., Хобта С., Щудло С. Донбас і Галичина в регіональній системі України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 2. –С. 92 – 110; Щудло С. Релігійний вимір сучасного українського суспільства: регіональні особливості соціальних практик та ідентичностей // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: Збірник наукових праць. – Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2014. – Вип. 63. – С. 74 – 83.

https://kpspddpu.ucoz.ua/index/shchudlo_svitlana/0-22

Наукове видання

Каменська Тетяна,
Курчевський Яцек (Марія),
Ожеховський Павло та ін.

**ІДЕНТИЧНІСТЬ
ТА СОЦІАЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ
У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ**

**TOŻSAMOŚĆ I SOLIDARNOŚĆ SPOŁECZNA
W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ**

Колективна монографія

*За редакцією проф. Н. Коваліско, д-ра А. Єкатеринчука,
проф. О. Лісеєнко, проф. Р. Радзіка*

Комп'ютерне верстання *Р. І. Герус*
Проект обкладинки *Кишиштоф Тройнар*

Формат 70×100/16. Ум. друк. арк. 18,2.
Тираж 300 прим. Зам.

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

СВІДОЦТВО

про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Видруковано у книжковій друкарні “Коло”,
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Львівська обл., 82100

СВІДОЦТВО

про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 498 від 20.06.2001 р.